

891.99 (092) [Հասցեագրում]

V

Շ-16

ԵՐՈՒԱՆԻ ԾԱՀԱԶԻՋ

ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊ. ԳԱԼՔԱՅԵԱՆԸ

ԵՒ

ՆԱԼԻՄՆԻԵՆՆԻ ԱՂՅՄԻՔԸ

3629

(Արտատպուած «Լուսնայ» հանդիսից)

A. M.
5238

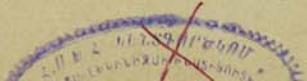

ԹԻՖԼԻՍ

Արագատիպ տպարան Ա. Բուխալիսկուսի, Նիկ. 21.

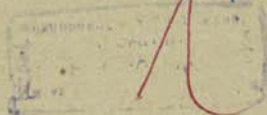
1903

221x16

Дозволено Цензурою, Тифлисъ, 21-го Марта, 1903 г.

10046

**ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԱԼՓԱՅԵԱՆԵՐ
ԵՒ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՅԻ «ԱՂՅՄԻՔԸ»**

ԳԼՈՒԽ Ա.

Մեր նորագոյն գրականութեան և պատմութեան տեղեակ անձանց լաւ յայտնի են այն կրօնական խլրտումները, որոնք տեղի են ունեցել Վենետիկի Մխիթարեան վանքում անցեալ դարի չիսնական թուականներին, որոնց հետեանքն եղել է չորս աչքի ընկնող միաբանների հրաժարուելն իւրեանց ուխտից և մտնելն իւրեանց նախկին հարազատ եկեղեցու գիրկը:

Այդ երրորդ խլրտումն էր, որ Ուխտի հաստատութեան օրից մինչև այդ ժամանակները պատահում էր Սեբաստացու վանքում: Առաջինն եղել էր հէնց սկզբներում ներքին պատճառներից և առաջ էր բերել Մխիթարեանց երկու առանձին միաբանութեան բաժանուելը — «Վենետիկի և Վեննայի Մխիթարեանք»¹⁾, երկրորդը տեղի էր ունեցել անցեալ դարի առաջին քառորդում և հետեանքն եղել էր «սիրոյ հրաւերք»-ի անյաջող փորձը Մխիթարեանց ձգտումը վերադառնալու Հայոց եկեղեցու գիրկը²⁾: Մխիթարի չորս ականաւոր աշակերտները, որոնք երրորդ խլրտումի ժամանակ վերադարձան Հայոց եկեղեցու գիրկը, էին՝ Սարգիս Թէոդորեանը,

¹⁾ Այդ առաջին խլրտումի մասին տես Ս. Թէոդորեանի «Պատմութիւն Մուրատեան վարժարանի, վերջին կցած Մխիթարեան վանքի ընդհանրական արքաների համառօտ պատմութիւնը» — Ս. Մեյրոնեանի, երկրորդ արքայի պատմութիւնը:

²⁾ Սեբաստացու վանքում պատահած այդ երկրորդ խլրտումի մասին տես «Պատմութիւն Հայոց» Աւետիս վարժապետ Բերքերեանի. էջ 112—171.

Գարբիէլ Ալվազեանը և Ամբրոսիոս ու Խորէն Գալֆայեանները:—Վոքա չորսն էլ միաժամանակ չվերադարձան, այլ առաջ, 56 թուին, վերադարձան առաջին երեքը, յետոյ արդէն, 57-ին—չորրորդը: Այդ չորս միաբանների ալդպէս բաժան-բաժան վերադառնալը պէտք է մեկնել այն հանգամանքով, որ թէև լիշեալ խլրաուծները սկսուել էին վանքում, բայց բաժանման բուն գործողութիւնը պատահեց Պարիզում, որտեղ այդ ժամանակները գտնուում էր Սամուէլ-Մուրատի տխրահոգ չափ հրեատակով հիմնուած Մուրատեան վարժարանը, որի մէջ և ուսուցչութեան, դաստիարակչութեան և վերահսկողութեան պաշտօններ էին կատարում վերոյիշեալ վարդապետներէից Թէոդորեանը, Ալվազեանը և Ամբրոսիոս Գալֆայեանը:

Վիեննացի, կալեջեան և լիբանանցի հայ պապամուլ վարդապետների անընդհատ զրպարաութիւնները Մխիթարեանց մասին, վերջապէս, հասել էին իւրեանց նպատակին: Հոսով՞ը սկսել էր կասկածանքով նայել Մխիթարի աշակերանների գործողութիւնների վերայ, իսկ ժամանակի ընդհանրական Արբան-Քէորզ Հիւրմիզեանը ոչ թէ միայն չուէր այնքան քաջութիւն ու սրտի արիութիւն, որ կարողանան պարզերես սաստրեղ գուրս գալ, լայտնել ճշմարտութիւնը և ցրել գոռոզ Հոսովի կասկածները, այլ և իւր մեղմեխ ընթացքով ու բնաւորութեամբ ստեղծել էր դարձել մինչև անգամ իւր սեփական միաբաններին: Նա չշատանալով նորանով, որ մի դուռանութեան թուղթ է հրատարակում, որի մէջ Հայոց եկեղեցին կոչում էր հերձուածողական և արտաքոյ եկեղեցուն Հոսովմալ չիք փրկութիւն՝ դաւանութիւնն էր ընդունում, անձամբ ևս գալիս է Պարիզ և բռնակալական գործողութեամբ արտաքսում է վարժարանից երեք աշխատաւորներին, որոնք համակիր չէին Արբայի հրատարակած դաւանութեան թղթին և որոնցից մէկի—Սորգիս Թէոդորեանի անձնական աշխատանքով ձեռք էր բերում Սամուէլ Մուրատի հրեատակով թողած գումարը և հիմնուած էր վարժարանը:

Պարիզում Մուրատեան վարժարանում պատահած անցքերը կամ ամենևին չէին հասնում և կամ խեղա-

Թիւրուած կերպով էին հասնում Աննետիկի Հայոց վան-
քը, որտեղ գտնուում էր այդ ժամանակները Խորէն
Գալֆայեանը, հալածանքի ենթարկուած Ամբրոսիոսի
եղբայրը, իսկ եղբօր այդ անցքերի մասին գրած նա-
մակները չէին ընկնում նորա ձեռքը, որովհետեւ Աբ-
բալի հրամանով պատուիրած էր խիստ հսկողութիւն
ունենալ նորա վերայ և Պարիզից նորա հասցէին ե-
կած նամակները բռնել և չհասցնել նորա ձեռքը: Ամ-
բրոսիոսը, վերջապէս, կարողանում է կողմնակի միջոցով
հասցնել եղբօր ձեռքն իւր նամակներէց մէկը, որի մէջ
մանրամասնաբար և ճշմարտօրէն նկարագրուած էին
Պարիզում անցած անցքերը և լուսանկարչական պատ-
կերի պարզութեամբ ներկայացրած Աբբալի կեցտոտ
պատկերը, նորա բանակալական գործողութիւնները,
նորա ձգտումն արտաքսելու հայադաւան աշակերտնե-
րին վարժարանից և իւրեանց մայրենի եկեղեցու գերկը
վերադառնալու ստոյգ պատմութիւնը:

Խորէն Գալֆայեանը, որ Գալֆայեան հայկաթո-
ղիկ ընտանիքից էր և ծնուել էր Կ. Պօլսի Բերա ևրո-
պական թաղում և ուղարկուել էր ուսում առնելու Ս.
Ղազարու վանքը, որտեղ արդէն կրօնաւարութեան սքեմ
էր ընդունել նորա աւագ եղբայր Ամբրոսիոսը, այդ ժա-
մանակներն արդէն 16—17 տարի էր ինչ վանքումն
էր: ³⁾ Նա եկած լինելով վանք իւր մանկութեան ամե-
նամտաղ հասակում, այնտեղ էր սնուել ու մեծացել,
այնտեղ էր ստացել իւր մտաւոր և բարոյական կրթու-
թիւնը, մի իսօքով այնտեղ էր նա կազմակերպուել ու
մարդ գարձել: Նա եղել էր ընդունակ, լաւաջաղէմ ա-

³⁾ Մենք մեր ձեռքի տակ ունեցած նիւթերի մէջ թէև,
չը կարողացանք գտնել Խորէն Գալֆայեանի ծննդեան ստոյգ
թուականը, բայց ի նկատի առնելով, որ նա 1857 թուին, երբ
կատարուում է նորա վերադարձը մայրենի եկեղեցու գերկը,
արդէն 16 տարի էր ինչ ս. Ղազարու վանքումն էր և ընդու-
նելով, որ նա ուղարկուած էր վանք իւր ամենամտաղ 8—9
տարեկան հասակում, շատ էլ սխալուած չենք լինիլ, եթէ ա-
սենք, որ նա ծնուած պէտք է լինի մօտաւորապէս 1831—32
թուին:

շակերտ, հնազանդ, մեղմ վարքի տէր, որով և գրաւել էր ոչ թէ միայն իւր մեծաւորների, այլ և բոլոր միաբանութեան սէրն ու յարգանքը և ձեռնադրուել էր վարդապետ։ Նորա առաջ բաց էին բոլոր այն ասպարէզները, որոնց մէջ միայն կարող էր Մխիթարեան ուխտի մի միաբան հռչակուել, որովհետև պերճախօս քարոզիչ լինելու լատիութիւն ունէր, կրօնական գիտութիւնների մէջ ներհուն էր, լաւ հայկաբան էր, գրականութեամբ զբաղուելու հակումն ունէր և բանաստեղծական աւելն։

Ստանալով իւր հարագատի նամակը, կարգալով ու երկար ու բարտկ խոհալով ու վերահասու լինելով ճշմարտութեան, նա գալիս է այն եզրակացութեան, որ ինքը մտքաւր խղճով այլ ևս չի կարող մնալ վանքում և նույն հոգու անդորրութեամբ ծառայել ուրտի շահերին, քանի որ այդ ուխտը, հակառակ իւր համոզման ու խղճմտանքին, հակառակ մեծն Մխիթարի թողած նուիրական աւանդութեան, ստորագրել էր այն գաւառութեան թուղթը, որի մէջ, ինչպէս վերն ասացինք, հայ եկեղեցին հերձուածողական էր կոչուած, «արտօքոյ եկեղեցւոյն Հոովմայ չիք փրկութիւն» դաւանութիւն էր ընդունած, չէր կարող այլ ևս որդիական հնազանդութեամբ համբուրել այն Աբբայի ձեռքը, որ տնքան անգթութեամբ, անազորոյնութեամբ և ապօրինի գործողութեամբ այնպիսի հարուածներ էր հասցրել իւր եղբորը և ուսուցիչներին, վանքի անխարդախ բարեկամներին։

Մէկ անգամ այս բոլորն իւր մտքում խոհալով ու որոշելով, նա այլ ևս ոչ մի արգելիքի առաջ չի կանգնում, նա ուղղակի գնում է Աբբայի սենեակը և պարզութեամբ ու համարձակութեամբ խնդրում է արձակել իրեն ուխտից և ընդունել իւր հրաժարականը, ասելով, թէ ի նկատի առնելով անցած-գնացած հանգամանքները, իւր խիղճն այլ ևս չի թող տալիս իրան մնալ միաբանութեան մէջ։ Աբբան այս բանի վերայ թէև սաստիկ զայրանում է, բայց միառժամանակ բռնելով իւր բարկութիւնը, սկսում է մեղմօրէն համոզել նորան, որ նա թողնէ իւր մտադրութիւնը, բայց լետոյ

տեսնելով, որ նա հաստատ է մնում իւր որոշման վերայ և որ ոչ մի կերպով չի կարելի կասեցնել նորան, ասպարէզ է տալիս իւր գայրոյթին և այլ ևս թուք ու մուր, հայհոյանք չի մնում, որ չթափէ նորա զլիխն: Նա իւր բարկութիւնն ու գայրոյթն այն տեղն է հասցնում, որ մինչև անգամ թող է տալիս իրան ասելու նորան այնպիսի խօսքեր, որ ամենևին պատիւ չէին կարող բերել մի հոգևորականի, մի ամբողջ միաբանութեան ընդհանրական արբայի: Նա նկատելով, որ Խորէնը նորա բոլոր համոզիչ խօսքերին, բոլոր լանդիմանութիւններին միայն մի կարճ նախադասութեամբ է պատասխանում, թէ իմ խիղճս, խղճմտանքս այլ ևս չի ներում ինձ մնալ վանքում, համարձակում է մինչև անգամ անպատուել և նորա այդ ներքին սուրբ զգացմունքը, որ ամեն մի անհատի ներքին դատաւորն է, նա մոլեգնաբար գոչում է. «Փոխեմ քո այդ խղճմտանքիդ վերայ»:

Այլ այնուհետև ամեն բան արգէն վճռուում է: Հրամայում են տանել նորան մի առանձին խուց և զգուշութեամբ պահել, մինչև որ գնալու համար ամեն բան պատրաստուի: Իէհ, շատ պատրաստութեան բան էլ չի լինում, որովհետև խլում են նորանից ամեն բան, մինչև իսկ նորա անձնական գոյքը, շորերը, գրքերը, թղթերը և թողնում են գատարկաձեռն, կարծես թէ նա մի տնանկ, կարօտեալ և չքաւոր ոք լինէր և ոչ միաբանութեան սիրած սանը, տասնևեօթ տարուայ աշխատաւորը: Հապճեպով պատրաստուում է վանքի գոնգոյր և միաբաններից երկուսի— մի վարդապետի և մի աշխատաւոր եղբօր ուղեկցութեամբ նորան հանում են խցից և գաղտագողի, որպէս զի ոչ ոք միաբաններից չտեսնէ ու չգայթակղուի, նստեցնում են նաւակը և տանում են քաղաք: Այդտեղ նորան առաջնորդում են վանքի կաթմարարի կրպակը և, Արբայից ստացած հրամանագրի հիման վերայ, աշխատում են ձեռքից մի թուղթ առնել, որով նա վկայէր, թէ ինքն իւր լոժար կամքով է թողնում վանքը և որ միաբանութիւնն ամենայն պատուով ու վայելչութեամբ է ճանապարհ ձգել նորան: Բայց նա, ի հարկէ, հրաժարուում է դո-

բանից, ասելով, թէ ինքը չի կարող մի այդպիսի վկայութեան թուղթ ստորագրել, քանի որ այդ համաձայն չէ ճշմարտութեան և քանի որ ինքն արդէն իսկ տուել էր Աբբային մի թուղթ, որի մէջ իւր մեծաւորի այն հարցին, թէ ինչու է ուզում գնալ վանքից, գրել էր «Առ իղճի մտացս անգորրութիւն», որին վկայ էին եղել և Եղուարդ Հիւրմիւզեանը, Արսէն Բագրատունին և Պետրոս Մինասեանը:

Այնուհետև ուղեկից վարդապետը, որ Աբբայի զաղանի խորհրդակիցներից մէկն է եղել, տեսնելով, որ խորամանկութեամբ չլաջողուեց նորա ձեռքից ցանկացած թուղթը կորզել, շտապում է շուտով ճանապարհ ձգել նորան, որ Խորէնի Վենետիկի բարեկամները չիմանան և շուտ չբարձրանայ, որովհետև նա լալանի էր մինչև անգամ շտտերին և իտալացիներին: Մինչև իսկ անցաթուղթ հասնելու համար էլ վարդապետը Խորէնի իւր հետ ճաճկաց Հիւպատոսի մօտ չի տանում, որովհետև վախենում է, որ չլինի թէ Հիւպատոսը հետաքրքրուի պատճառն իմանալու, այլ թողնում է նորան վանքի պողովաճառի խանութում աշխատաւոր եղբօր հսկողութեան ներքոյ և ինքն անձամբ վազում է հիւպատոսարան և ստանում անցաթուղթը: Այդ միջոցում Խորէնը պատահելով խանութի մօտ իւր իտալացի բարեկամներից մէկին, խնդրում է նորանից ճանապարհաճառիս և ստանում է, որովհետև չի կամենում միաբանութեան փոզով կատարել իւր ճանապարհորդութիւնը. նա հազնում է և պտղավաճառի հին շապիկներից մէկը և մի բարակ վերաբիւ, որ նորա համար բերել էին վանքից, և պատրաստուում է ճանապարհ ընկնելու: Շուտով վերադառնում է վարդապետը և հասցնելով առնում է Խորէնին, տանում է կալարան և տալով նորա ձեռքն անցաթուղթը, ճանապարհ է ձգում նորան դէպի Վենետիկ սահմանադրուելու:

Համարեա՞ մերկ, քաղցած և ծարաւ Մխիթարեան վանքի այս պարճանք վարդապետը, որի քերթողութեան համբաւը այնքան տարածուած էր, որ մինչև իսկ օտար ճանապարհորդները ևս, որոնք հետաքրքրուում էին տեսնել Հայոց վանքը, հասնելով վանքի դուռը,

նախապէս հարցնում էին. «Կարո՞ղ ենք տեսնել հայ բանաստեղծին», որ Վենետիկ պատրիարքի և իւր, գերազատիւ Հիւրմիւզեանի առաջ ամենալաջող կերպով աստուածարանութեան քննութիւն էր տուել և գովասանական վկայական ստացել, որ իւր զիառութեամբ, կրթութեամբ միաբանները մէջ առաջիններից մէկն էր, որ իւր վարքի քաղցրութեամբ գրաւել էր ոչ թէ միայն իւր միաբանների. այլ և օտարների սէրն ու համակրութիւնը, հասնում է Վենետիկ սահմանազուխը վըշտից ու կրած տանջանքներից այնպիսի հիւանդ գրութեան մէջ, որ երեք օր ստիպուած է լինում պռոկած մնալ և բժիշկներն արգելում են նորան շարունակել ճանապարհորդութիւնը գէպի Պարիզ: Բժիշկները խորհուրդ են տալիս նորան մի առ ժամանակ գնալու Ռէկասթոյի հանքային ջրերը հանգստանալու, կազդուրուելու և յետոյ արդէն շարունակելու իւր ճանապարհը: Նա ստիպուած է լինում լսելու նոցա խորհրդներին և մի շարաթ մնալու առողջարար ջրերում, որից յետոյ արդէն ճանապարհ է դուրս գալիս և հասնում է Պարիզ 1857 թուի Օգոստոսի 21-ին:

Պարիզում Խորէն վարդապետն իջևանում է իւր եղբոր Ամբրոսիոսի մօտ, Հայկազեան վարժարանում, որ Սարգիս Թէոդորեանը, Գաբրիէլ Այվազեանը և ինքն Ամբրոսիոս վարդապետն իւրեանց Միսիթարեան ուխտից զատուելուց և Մուրատեան վարժարանից դուրս գալուց յետոյ, հաստատել էին քաղաքի Գրէնէլ արուարձանում, ընդունելով նորա մէջ Մուրատեան վարժարանից դուրս եկած 20 հայադաւան աշակերտներին և Պոլսից նոր ևս ժամանած աշակերտներ թուով ընդամենն եօթանասուն: Այդտեղ իսկոյն և եթ իւր եղբոր և միւս երկու աւագ ընկերների խորհրդակցութեամբ նա կազմում է հպատակութեան թուղթ և ուղարկում է Պոլսի այդ ժամանակուայ Յակովբ պատրիարքին և նոյն 57 թուին ստանալով պատրիարքից օրհնութեան թուղթ և վկայական, մտնում է հայ եկեղեցու գիրկը և դասուում է հայ հոգևորականութեան շարքն իւր վարդապետական աստիճանով⁴⁾. Գրում է նա թուղթ և Հայ-

⁴⁾ Խորէնն իւր «վերադարձի մասին շատանում է միայն

կագեան վարժարանի Պօլսի խնամակալութեան և պատ-
րիարքի ու գերագոյն ժողովի հաճութեամբ կարգուած
է ուսուցիչ և դաստիարակ վարժարանում, գործակից
իւր եղբօրը և Ս. Թէոդորեանին ու Գ. Ալվագեանին:

Խորէն Գալֆայեանը, որ զեռ իւր վանքում եղած
ժամանակ գրաւել էր թէ Հայերի և թէ Վենետիկի դիտ-
նական իտալացիների ուշադրութիւնն իւր աստուածա-
բանական զիտութիւնները, մատենագրութեան և լե-
զուագիտութեան հմտութեամբ, նա, որ զեռ Վենետ-
կում իւր տաղաչափական գրուածներով «Հայկական քեր-
թողի» անուն էր ստացել, Պարիզում ևս ձեռնմտափ չի
լինում իւր զիտական և գրական պարապմունքից և
իւր պաշտօնից մնացած բոլոր ազատ ժամանակը նուիր-
ում է գրականութեան քերթողական ճիւղին, կարդա-
լով և ուսումնասիրելով Ֆրանսիական բանաստեղծու-
թեան դասական օրինակները— Վիկտոր Հիւգօյի, Լա-
մարտինի և միւսների գրուածները, որոնք հէնց շա-
րագրում, երգում էին այդ ժամանակները: Պարիզի
կեանքը, ըստ ամենայնի, ունենում է նորա վերայ բա-
րերար ազդեցութիւն, զարգացնելով նորա գրական ճա-
շակը, ընդլայնելով նորա մտքի հորիզոնը և աւելի ա-
զատ թռիչք տալով նորա բանաստեղծական երևակալու-
թեան, մի բան, որ անկարելի էր Վենետիկի վանքում,
սահմանափակ վանական միջնոլորտում և միաբանական
կեանքի միապաղաղ, ձեւապաշտութեամբ կաշկանդուած
կեանքում:

Ճիշտ է, նորա վանքում գրած չափաբերականնե-
րում էլ արդէն երևում էր այն վշտահար կայծն ու
աւելներ, որ բնում է մարդու սրտի ամենափափուկ
թելերից, որ շարժում, արտասունք է քամում մեր աչ-
քերից և համակ զգացմունք է դարձնում մարդու, մի
խօսքով այն բոլորը, ինչ որ լատուկ է մի քնարերգա-

Պօլսի սրբական Պատրիարքին գրելով և նորա հաւանութիւնն
ու օրհնութիւնը ստանալով, որովհետև դորանից մի բանի ամիս
առաջ—1857 թուի Փետրուարի 13-ին վախճանել էր Ներսէս
Ե. կաթողիկոսը և զեռ չէր ընտրուել երջանկայիշատակ
Մատթէոսը:

կի, ճիշտ է, նորա վանքում գրած «Յիշատակ սիրելեաց»-ը, «Յառաջին մանուշակն» և միւսներն այնքան արդէն սիրելի էին զարձել հասարակութեան գրաբառագէտ դասին, որ բերանէ-բերան էին անցնում, սիրով կարդացում ու արտասանում, բայց նորա քնարերգական քանքարը լիովին զարգացաւ միայն Պարիզում Հիւզօյի և Լամարտինի ազդեցութեան ներքոյ, նամանաւանդ վերջինի, որի հետ անձամբ մօտ ծանօթ էր նա և որի հետևողն ու խոնարհ աշակերտն եղաւ նա իւր գրական կեանքի բոլոր ընթացքում:

Խորէն վարդապետը մնում է Պարիզում միայն մինչև 1859 թուականը, որովհետև Հայկազեան վարժարանը, որ բնակարան և ապրելու միջոց էր տալիս նորան, այդ թուականին փակոււմ է: Այնքան մեծ դժուարութեամբ բացուած և երեք տարի մեծ - զօհարեցութեամբ սպասպանուած դպրոցը զօհ է գնում Մխիթարեանց ատելութեան և նիւթական անապահով դրութեան:

Մխիթարեանք, որանք Հայկազեան վարժարանի գոյութիւնը մեծ վնաս էին համարում իւրեանց շահերին, մի կողմից աշխատում են ձգել գտառած, կաթսոյիկութեան գրկից դուրս եկած վարդապետների, վարժարանի զլիսաւոր ղեկավարների, վարկը հայ ժողովրդի առաջ, համբաւ հանելով, թէ նորա իւրեանց վատ վարքի համար արտաքսուած են վանքից, թէ նորա կեղծում են, ձեւնում են միայն հայադաւան միամիտներին խաբելու և կաթսոյիկութեան թակարդը ձգելու համար, միւս կողմից էլ գործ են դնում ամեն միջոց զինելու վատիկանը և պտպի գլխաւոր ծիրանաւոր Բառնարօյին վարժարանի և նորա ղեկավարների դէմ և նոցա միջոցով ֆրանսիական կառավարութիւնը զրդելու փակել դպրոցը: Ծիշտ է, այդ կողմից նոցա զօրժ գրած բոլոր հարքները հետեանք չեն ունենում և դպրոցը հաստատուն է մնում, առաջ գրուելով մի ոմն ֆրանսիացի Դիւֆլօյի հսկողութեան ներքոյ, լետոյ ազգային պատրիարքարանի միջնորդութեամբ և Օսմանեան ղեկավանի ձեռքով ճանաչել տալով տէրութեան դպրոցի, իբրև հայ հաստատութեան, գոյութիւնը, բայց միւս

կողմից այդ բոլորը մեծ ազդեցութիւն է ունենում զպրոցի նիւթական դրութեան վերայ, գրկելով նորան ժողովրդի առատ նուիրարերութիւնից և համակրութիւնից: Առանց այն էլ հայ հարուստները, որոնք առաջին ժամանակները շտապել էին իւրեանց զաւակներին վարժարան ուղարկել, առատ-առատ թոշակներ էին կապել և զպրոցի պահպանութեան համար մի խնամակալութիւն հաստատել Պօլսում, ըստ իւրեանց բնատուր լատիւութեան շուտ ոգևորուելու և սկզբից մի բանի տաք-տաք կպչելու և շուտ էլ սառելու ու ձեռնարկած գործից ձեռնթափ լինելու, սկսել էին թուլանալ, թոշակները ճշտապահութեամբ չուղարկել, իւրեանց զաւակներին հետզհետէ առնել զպրոցից, Մխիթարեանց վերոլիշեալ գործողութիւններն էլ վերջին հարուածն են հասցնում վարժարանին:

Վարդապետներն իւրեանց ձեռքից եկած ամեն միջոցները գործ են դնում վարժարանը պահպանելու, նորա նիւթականն ապահովելու: Ք. Ալվազեան դեռ 1857 թուի Մայիսին գնում է Ռուսաստան այնտեղ մի զպրոց հիմնելու նպատակով, որ պիտի ծառայէր իբրև նախակրթարան Հալիպեան վարժարանի համար և միշտ թոշակուոր աշակերտների մի որչեալ կանտինգենտ տար նորան, և ճանապարհին հանդիպում է Պօլսու և համոզում է ամիրաներին, էֆենդիներին օգնելու զպրոցին և ապառիկ թոշակներն ուղարկելու: Ս Թէոդորեանն անձամբ գնում է Պօլսու և այնտեղից էլ նորընտիր Մատթէոս կաթուղիկոսի հետ ճանապարհորդում է Ս. էջմիածին, լուսալով, որ երջանկալիշատակ վեհափառը միջոց կտայ զպրոցը պահելու: Ամբոսոսիս վարժապետն ութ աշակերտ հետն առած գնում է Պօլսու նոյն նպատակով: Բայց ոչինչ չի օգնում: Պատրիարքարանը կարգազրուցութիւն է անում Պարիզաբնակ Կո ճիկեանին աշակերտներին որձակելու, զպրոցը փակելու, շէնքը և կահ-կարասիքը ծախելու և զպրոցի անհրաժեշտ պարտքերը հոգալու:

Խորէն Գալֆալեանը տեղափոխում է Թէոդոսիա, որտեղ այդ ժամանակները Ք. Ալվազեանը Ռուսաց տեղութեան հաճութեամբ, Նոր Նախիջևանցի Յարութիւն

ազա Խալիբեանի նիւթական ձեռնառութեամբ և Նար-
Նախիջևանի եկեղեցիների փողերով բաց էր արել յայտ-
նի «Խալիբեան գպրոց»-ը, սպարան էր հաստատել և
ձեռնարկել շարունակելու Պարիզի «Մասեաց տղանի»
ամսագիրն երեք զատ զատ հրատարակութեամբ— Հայե-
րէն, Ռուսերէն և Հայերէն-Ռուսերէն: Այվազեանին
գպրոցի ուսումնական մասը և «Մասեաց տղանի» թեր-
թի հրատարակութեան գործն առաջ տանելու համար
բնականապէս հարկաւոր էին օգնականներ իբրև հայ-
կական և կրօնական առարկաների դասատուներ և
ամսագրի աշխատակիցներ: Եւ ահա հէնց այդ պաշտօն-
ների համար նա, նախ, պահում է իւր մօտ Ամբրո-
սիոսին, որ 1857 թուին Պօլսից հանդիպել էր Թէոդո-
սիա, և, երկրորդ, Պարիզից հրաւիրում է Խորէնին:
Այդտեղ Թէոդոսիայում ևս, ինչպէս Պարիզում, Խորէնը
գաստիարակութեան պաշտօն է վարում գպրոցում,
գրականութեամբ է պարապում և առհասարակ այն-
պիսի ազատ կեանք է վարում, ինչպիսին վարում էր
Պարիզում, առանց ի նկատի առնելու, որ Պարիզի ու
Թէոդոսիայի մէջ մեծ տարբերութիւն կայ և կեանքի
այն եղանակը, որին նա ընտելացել էր Ֆրանսիոյ մայ-
րաքաղաքում, չէր համապատասխանի Արիմի թերա-
կղզու մի լեռ ընկած քաղաքի կեանքին:

Պէտք է առհասարակ նկատել, որ Պարիզն ունե-
նալով Խորէնի գրական ճաշակի ու զարգացման վերայ
բարերար ազդեցութիւն, նոյն ժամանակ ունեցել էր
նորա կեանքի, իբրև վարդապետի կեանքի վերայ կո-
րստական ազդեցութիւն. նա ընտելացել էր աշխար-
հային կեանքին և կրօնաւարական կեանքին յատուկ խըս-
տակեցութիւնը, ժուժկայութիւնը մի կողմ գրել: Նա
այնտեղ և՛ աշխարհականի շոր էր հագնում, և՛ նուա-
զում էր, և՛ սալօններում լինում, և՛ կանանց ու օրհորդ-
ների շրջաններում պտտում և թատրոն յաճախում:
Յայտնի բան է, քանի որ նա Պարիզումն էր, այդ բո-
լորը նորան այնպէս չէր վնասում. այնտեղ չկար հայ
ծուխ, որ գայթակղուէր իւր վարդապետի վարած կեան-
քից: Սակայն այլ բան էր Թէոդոսիան, որտեղ թէև
փոքրաթիւ, բայց այնուամենայնիւ կար հայ ծուխ հայ-

կական հին նահապետական, պահպանողական ուղ-
ղութեամբ, պահանջող, խօսող և իւր հոգևորականնե-
րի բարի օրինակներից խրատուող, չար օրինակներից
զայլթաղուող, կուսակրօնութիւնը մեր դարում որքան
և փոխած լինի իւր բնաւորութիւնը, իւր կեանքի տա-
րազը, ժողովրդի հայեացքն էլ մեր օրերում որքան և
փոփոխուած, մեղմացած լինի կուսակրօնների վերաբեր-
մամբ, այնուամենայնիւ նա. այսինքն կուսակրօն կեան-
քը դարձեալ մեր ժողովրդի համար հին ճգնաւորական
կեանքի շարունակութիւնն է, և մեր վարդապետները
բոլորովին գտնուել, անջատուել նորանից չեն կարող:
Մեր ժողովուրդն այժմ չի պահանջում, որ վարդապետը
միշտ վանքում փակուած մնայ, բոլոր ժամանակ աղօթք
անէ և կանանց երես չտեսնէ, հասարակութեան մէջ
չլինի, բայց պահանջում է, որ նա աշխարհական վայելք-
ների յետևից չընկնի, եկեղեցի յաճախէ, պարը, առանց
յարգելի պատճառի, չլուծէ, թատրոն չերթայ, ազմու-
կից հեռու կենայ, ժուժկայութեան ուխտը հաստատ
պահէ, և այլն և այլն: Խորէնի համար դժուար էր
այդ տեսակ պիմանների հնազանդել, այդպիսի կեանք
վարել, և Թէոդոսիոյ հայ ժողովուրդն ու Վախպեան դպրոց-
ի աշակերտները զայլթաղուած էին:

Խորէն վարդապետը շատ առաւելութիւններ ունէր:
Նա ընդհանրապէս շատ ընդունակ մարդ էր. նա լաւ
հայկաբան էր, լեզուներ գիտէր, պերճախօս էր, տա-
ղաչափական քանքար ունէր, նուրբ ճաշակի տէր
էր, երաժշտասէր էր, բայց կուսակրօն հոգևորական
չէր բառիս անձուկ մտքով, նա ծնուած էր աշխարհի
համար, բայց հոգևորականութեան սքեմ էր ընդունել,
կուսակրօնութեան ասպարէզն ընտրել իւր համար: Այդ
մի մեծ սխալ էր, որ նորա ամբողջ կեանքը թունաւոր-
րեց և, զուցէ, հենց արգելք եղաւ նորան անելու այն,
գործելու այնպէս, ինչպէս զօրում էր նորա բնատուր
ձիրքը: Սակայն գորանում նա մեղաւոր չէր. նորա հայ-
րը, Քէնրդ Քալփայեանը իւր որդուն նորա ամենամա-
տաղ հասակում ուղարկել էր Միսիթարեան վանք,
որ նորան դաստիարակել, կրթել էր կրօնական ուղղու-
թեամբ. ութ-ինը տարեկան մասնակն քնչ գիտէ, ինչ

է ճանաչում, որ կարողանալ հաշիւ տեսնել իւր ներքին զգացմունքների հետ, որ կարողանալ իւր ներքին կոչումին, իւր ներքին հակումներին համապատասխան կեանքի ճանապարհ ընտրել: Մեզ կարող են, ի հարկէ, ասել, թէ ճիշտ է, նա քանի որ մանուկ էր, չէր կարող այդ անել, բայց երբ որ մեծացաւ և հասկացաւ կեանքի շարն ու բարին, սեն ու սպիտակը, այդ արդէն հեշտ էր նորան անել, այդ արդէն պէտք է նա անէր: Այո, բայց չպէտք է մոռանալ այն, որ մարդուս կեանքում սովորութիւնը, դատարարութիւնը և ստացած կրթութիւնը շատ ու շատ մեծ դեր են խաղում: Մինչև որ մարդս խելքի է գալիս, ինքն իրեն կատարելապէս ճանաչում է արդէն, ստացած դատարարութեան ու կրթութեան ազդեցութեան ներքոյ, երկար տարիների ընթացքում վարած կեանքի եղանակին ընտելացած լինելու հանգամանքում, շատ զժուար է լինում կտրել իրեն, թօթափել ոտից փոշին և ուրիշ ասպարէզ ընտրել: Թող բնութիւնը բողոքէ, երկարամեակ սովորութիւնը բնութիւն է դառնում. թող մարմինը, անձն ապստամբէ, — նա պատրաստ է ծածուկ, զաղտագողի իւր հաճուքները կատարել, քան թէ կեանքը փոխել. չէ որ նա արդէն պատրաստուել է այդ կեանքի համար, միթէ հեշտ է հինը թողնելը և մի ուրիշ նոր ասպարիզի համար պատրաստուել:

Խորէնը փափուկ, վերին աստիճանի մեղմ, կանացի բնաւորութիւն է ունեցել: Նորա զէմքի գծագրութիւնն էլ նուրբ ու գեղեցիկ է եղել, նա դեռ մանկութիւնից հակումն է ցոյց տալիս եղել կանանց պէս պճնուելու, դարգարուելու. ն ունեցել է նազելի շարժումներ, քաղցր ելևէջներով խօսելու յատկութիւն, ամենքի մէջ երևելու, ամենքի ուշադրութիւնն իւր վերայ դարձնելու ձգտումն: Իզուր չէ, որ մեր տաղանդաւոր երգիծարան Յակոբ Արսնեանն իւր «Ազգային ջոջեր»-ի մէջ մի տեղ խօսելով մանուկ Խորէնի Վենետիկ գնալու մասին ասում է. «Երբ Վենետիկ հասաւ Խորէն և վանահօր ներկայացաւ, վանահայրն, անոր շարժումները դիտելով, յայտնեց թէ անկարելի էր զայն դպրոցի մէջ աւնել, որովհետև, աւելցուց, վանքին տրամադրած օրէնք-

ներուն հակառակ էր իգական սեռէն աշակերտ ընդունելը: Մեծ դժուարութիւն կրեցին համոզելու համար վանահայրն թէ աղջիկ չէր իրեն ներկայացողը:

Խորէնի Թէոդոսիայում վարած կեանքի մասին Խալիբեան դպրոցի ժամանակակից աշակերտներից մէկը մեզ հետեւեալն է պատմել. «Խորէնը, որ ընդհանուր դաստիարակի կամ տեսչի պաշտօն էր վարում զըպրոցում, երկու հազարի չափ ոտճիկ էր ստանում և փառաւոր կեանք վարում, ցերեկները միշտ զբաղուած էր լինում դպրոցում, իսկ զիշերներն ուշ ժամանակ անպատճառ իջնում էր քաղաք: Այդ գիտէին դպրոցում շատերը, գիտէին մեծ աշակերտները, գիտէին և քաղաքացիք: Գորբիէլ վարդապետը, որ տեսչի կատարած ի թիւս ուրիշ շատ գայթակղեցուցիչ գործողութիւններին, լսել էր և այդ հանգամանքի մասին, կամենալով անձամբ հաւաստիանալ վարդապետի յաճախ դպրոցից զիշերները բացակայելու մասին, հրամայում է իրան իմաց տալ, երբ Խորէնը մէկ անգամ էլ զիշերը քաղաք երթայ: Պատուէր ընդունողները ճշտութեամբ կատարում են վերատեսչի հրամանը և ժամանակին ամեն բան տեղն ու տեղը յայտնում են նորան: Նա գալիս է դպրոց, ստուգում է իրողութիւնը և վճռում է մէկ անգամ ընդ միշտ վերջ դնել այդ գայթակղութիւններին: Առաւօտը շատ կանուխ, երբ Խորէնը վերադառնում է քաղաքից, արդէն կառքը դպրոցի դրան առաջ պատրաստ կանգնած է լինում և նորան իւր իրեղէններով տեղափոխում է նաւահանգիստը, որտեղից այդ օրը շողենաւ է մեկնելիս լինում զէպի Սև ծովի նաւահանգիստները և Բոսֆոր:

16046

422
3629

5238

Պօլիսը Խորենի ծննդավայրն էր. այնտեղ էին ապրում նորա ընտանիքը, ազգականները, այնտեղ էր ապրում և նորա սիրելի Վարդուհի քոյրը, որ ամուսնացած էր Պետրոս բէլ Մարկոսեանի հետ: Բնական էր, ուրեմն, այն սէրը, որ նա տածում էր զէպի Բոսֆորի գեղածիժաղ փոռնքը, բնական էր, որ նա ամեն մի յարմար միջոցում այցելում էր իւր այգ երկրորդ հայրենիքը, երկար միջոցներով ապրում էր այնտեղ և առանց հարկեցուցիչ պատճառի չէր ուզում բաժանուել նորանից, բնական էր, որ նա իւր բանաստեղծութիւնների մէջ իրան «էէզ պանդուխտ» և իւր քնարը «պանդիտի քնար» էր կոչում, բնական էր, վերջապէս, որ նա Յէ թուին թողնելով կամ ստիպուած լինելով թողնել Թէոդոսիան, մեկնում է Պօլիս և այնտեղ է հաստատում իւր մշտական բնակութեան տեղը, մտնելով Տաճկահայոց կուսակրօն հոգևորականութեան շարքն, ազգային պատրիարքարանի իրաւասութեան ներքոյ:

Թող տարօրինակ չթուի այն հանգամանքը, որ մենք այստեղ խօսում ենք մի հայ վարդապետի, մի որ և իցէ տեղ մշտական բնակութիւն հաստատելու մասին, մի հայ վարդապետի, որ բնականապէս մշտական բնակութեան տեղ էլ չպէտք է ունենայ, որ իւր բնակութեան տեղ պէտք է համարէ ամեն մի տեղ, որտեղ միայն հայ եկեղեցի, հայ ժողովուրդ և հայ վանք կայ: Բայց Տաճկահայոց կեանքի պատմական հանգամանքներն այնպէս են կազմակերպուել, այնպէս են յարմարուել, որ հոգևոր կենդրոնական վարչութեան տեղը դարձել է բուն հայրենիքից հետո մի քաղաք, և, որ զխաւսորն է, հայ վարդապետների ու եպիսկոպոսների

մէջ առաջ է եկել մայրաքաղաքում, թէ գաւառներում պաշտօն վարելու ցաւալի խնդիրը: Մի տեղ — գաւառներում խառնիճաղանճ տգէտ ամբոխ, բազմաթիւ ազգային կնճռոտ խնդիրներ, տգէտ, անսանձ, վայրենի հակուսմներով ղեկավարուող տերութենական պաշտօնեաների հետ յարաբերութիւն, նիւթական անապահով դրութիւն, անշուք, լի նեղութեամբ և տանջօնքով կեանք և մի տեսակ անձնագոհութիւն, միւս տեղ — Պօլսում համեմատաբար աւելի քաղաքակրթուած ժողովուրդ, մայրաքաղաքներին յատուկ յարմարութիւններ, շքեղ, փայլուն և նիւթականապէս աւելի ապահովուած կեանք, առանց տանջանքի, առանց նեղութեան և, ի հարկէ, առանց անձնագոհութեան:

Պօլսում ապրելը հայ վարդապետների ու եպիսկոպոսների համար, բացի վերոյիշեալ յարմարութիւններից, ունի և մի մեծ առաւելութիւն. նոցա գործունէութիւնն ու պաշտօնավարութիւնն այդտեղ միշտ հրապարակի վերայ է, միշտ լրագրութեան քննադատութեան և գովարանութեան նիւթ է լինում, հռչակում, միշտ ազգային վարչութեան, պատրիարքարանի և ժողովրդի ազգեցիկ մասի աչքի առաջն է, ուրեմն, և աւելի շանս կայ այդտեղ առաջագիմելու, գնահատուելու և հետզհետէ եկեղեցական նուիրական ամենաբարձր աստիճաններին՝ եպիսկոպոսութեան, արքեպիսկոպոսութեան, պատրիարքութեան և մինչև իսկ կաթողիկոսութեան հասնելու, ազգային եկեղեցական վարչութեան մէջ էր մեծամեծ պաշտօնների՝ կրօնական ժողովի անդամութեան, պատրիարքի փոխանորդութեան, թաղական եկեղեցիների քարոզչութեան, զանազան կրօնական ազգային հաստատութիւնների նախագահութեան և միւս բարձր պաշտօններին տիրանալու: Այն ինչ գաւառներում նոցա գործունէութիւնը չի նկատուում և յաճախ նոցա առաւելութիւնները ծածկուում են, իսկ պակասութիւնները չափազանցրած ծաւալով ու ձևով նոցա հակառակորդների ձեռքով զրուած ամբաստանագրերի միջոցով հասնում, լցնում են պատրիարքարանի ղեկանը, չենք ասում արդէն այն, որ շատ անգամ արժա-

նաւոր հոգեւորականները հէնց նոյն տէրութեան ձեռքով հեռացուում են գաւառներից և պատժի ենթարկուում, որով և արգելք է դրուում, նոցա լաւաշաղիմելու առաջն առնում:

Մենք հեռու ենք այն մտքից, որ կարծենք, թէ գաւառներից խուսափող և Պօլսում պաշտօնավարող մեր կուսակրօնները միայն իւրեանց անձնական շահի վերայ են մտածում, թէ նոքա միայն կարիքը անելու նպատակով ու մտքով են հոգեւորական դարձել, ոչ, նոցա մէջ էլ եղել են և կան շատերը, որոնք սրտացաւ են եղել և են ընդհանուր շահերին, որոնք մեծամեծ ծառայութիւններ են մատուցել և մատուցանում եկեղեցուն և ազգին, բայց չենք կարող այստեղ մատնացոյց չանել այն մեծ տարբերութեան վերայ, որ կալ դոցա և գաւառներում պաշտօն վարողների մէջ նոյն եկեղեցուն ու ազգին ծառայութիւն անելու տեսակետից: Այնտեղ այն հեռաւոր անկիւններում փոխանորդն ու առաջնորդը, վանահայրն ու գործակալը նոյն վիճակին են ենթարկուած, որին և ժողովուրդը. նոքա ամեն բանում իւրեանց ժողովրդի հետ են, նոցա վշտերին վշտակից են, նոցա ուրախութիւններին ուրախակից, չենք ասում արդէն այն, որ նոքա իրրև ժողովրդի առաջնորդ ու ներկայացուցիչ և ազգային գործերի կառավարիչ լաճախ նոյն իսկ աւելի են տանջուում, չարչարուում, քան թէ նոյն իսկ ժողովուրդը, մի հանգամանք, որ մայրաքաղաքում չկալ և չի էլ կոր դ լինել:

Պօլսում բաւական է, որ հոգեւորականն իւր սանին լատուկ բարոյականն ունենայ, չափաւոր ընդունակութեան տէր լինի, չափաւոր գիտութիւն ձեռք բերած լինի և մի լայնի աստիճանի եռանդ ու ձգտումն ցոյց տալ գործելու, հասարակաց շահերին ծառայելու,— և ահա համբաւը պատրաստ է, հռչակը շատ անգամ մինչև իսկ չափազանցրած ձևով ընդհանրացել է և, ուրեմն, կարիքն արուած է և հոգեւորականն առաջացած ու առաջանալու շաւղի վերայ է: Մի ընդհանուր ճշմարտութիւն է, որ տատասկոտ դաշտում, առապարնեւում ու

խորտ ու բորտ տեղերում առաջ գնալն աւելի զժուար է, քան թէ ծաղկաւէտ մարգերում, լիութեան ու առատութեան մէջ: Հասկանալի է, ուրեմն, որ այսպիսի հանգամանքներում մեր տաճկահայ կուսակիցն հոգեւորականութիւնը հետզհետէ պիտի հաւաքուէր պատրիարքի շորս կողմը, կենդրոնանար Պոլսում և սակաւ լինէր նոցա թիւը, որոնք ցանկանային զաւառներն երթալու եկեղեցական-վարչական պաշտօն վարելու: Ամեն ժամանակ, ամեն տեղ և ամեն ազգի ու հասարակութեան մէջ անձնուէր ու անշահասէր մարդկանց թիւը շատ սահմանափակ է եղել: Հայ ազգն էլ իւր հոգևորականութեամբ այդ ընդհանուր կանոնից բացառութիւն չի կազմել:

Խորէն հայր սուրբն իւր խառնուածքի ու բնաւորութեան յատկութեամբ, ըստ ամենայնի, պատկանում էր Պոլսաբնակ հոգևորականների շարքին, ուստի հէնց սկզբից, Թէոդոսիայից զալուն պէս, նա անցնում է նոցա կարգ, որոշելով ընդ միշտ մնալ Պոլսում: Հոգու մեղք է ստել, թէ նա ազգասէր չէր: Չէր սիրում իւր ազգային եկեղեցին և փախչում էր հայութեան համար աշխատելու գործից, ոչ. նա ջերմ կերպով սիրում էր իւր հայրենիքը, իւր եկեղեցին, իւր լեզուն ու գրականութիւնը, բայց նորա այդ սէրը մի բոլորովին վերացական, պղատոնական բան էր. նա ոչ մի շօշափելի բանով չէր արտայայտում իւր այդ սէրը. նա բուն գործը, աշխատանքը թողնում էր, կամ, լաւ է ստել, ուզում էր, որ ուրիշներն անեն, իսկ ինքը միայն սիրում էր երգել, գրուատել, արտասուք թափել, սրատուչ դամբանականներ խօսել, ազգային հանդէսների մասնակցել, գեղեցիկ, ոգևորիչ քարոզներ խօսել, և այլն և այլն: Այս պատճառով էլ ահա նորա գրուածները մեծ մասով վերացական են, մեծ մասով սրտի, զգացմունքի զեղմունքով այն աստիճան յորդուած բաներ են, որ կարծես, ինքը հեղինակն էլ խեղդում է իւր այդ զեղմունքի մէջ: Բայց ափսոս, այդ բոլորը խօսքեր են, ճիշտ է, գեղեցիկ, սիրուն խօսքեր, բայց ապարդիւն, աննպատակ և միայն դատարկ խօսքեր: Այդ

նորա մանկութեան թեթև ու անտարբեր դաստիարակութեան և վանական կաթոլիկ կրթութեան հետևանքն էր: Այդպէս են եղել Մխիթարեաններից շատ շատերը. նոքա իւրեանց ամբողջ կեանքում հայրենիքի անունով են երգուել, հայրենիքի հոգն ու ջուրն երգել ու գովարանել, բայց իւրեանց մտքով էլ չեն անցկացրել մէկ օր իւրեանց ասածները, գրածները և քարոզածները գործով էլ արգիւնաւորել: Այդպէս են եղել Ջախջախեանները, Բագրատունիները, Հիւրմիւզեանները, Ալաբուեանները և, ցաւ է ասել, մինչև իսկ Հայոց նահապետ պատկառելի Ալիշանը, որ իւր երկար կեանքի ընթացքում մէկ անգամ էլ չկարողացաւ այցելել, տեսնել իւր այնքան սիրած հայրենիքը և մօտից շօշափել նորա վերքերը: Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի սէրն էլ դէպի հայրենիքը բոլորովին վերացական էր, չէ որ նա էլ Մխիթարեանց աշակերտներից էր. Սրբուհի Տիւսարն էլ այդ շարքին էր պատկանում. վերջապէս, այդ մի մեծ դրպրոց էր, որի գլուխ կանգնած էին Մխիթարեանք, իսկ միւսները նոցա մերձաւոր աշակերտները և հեռաւոր հետևողներն էին:

Ճիշտ է, այդ դպրոցը տուել է մեր գրականութեան բազմաթիւ քանքարաւոր և հայրենասէր հեղինակներ, բայց նոքա բոլորեքեան էլ իւրեանց գրուածներում վերացական հայրենասէրներ են եղել, գործնական կեանքից խուսափող, ախ ու վախով, վիշտ ու հառաչանքով բաւականացող: Սեզ կարող են ասել, թէ ամեն տեղ, ամեն ազգի ու հասարակութեան մէջ էլ եղել է մի այնպիսի ժամանակամիջոց, երբ խօսելու, ոգևորելու կարևորութիւն է եղել միայն, իսկ գործելու համար հոյրը տակաւին պատրաստ չի եղել. Մխիթարեանց դրպրոցը մեր կեանքում նախապատրաստողի դեր է կատարել: Այն, այդ այդպէս է և լաւ է, եթէ միայն նոցա խօսքերին հետևէր և գործն ու քարոզածը գործնակաւ նապէս արգիւնաւորելու հանգամանքը. բայց դժբաղդարար երբ խօսելու միջոցն անցել է, երբ հասել է գործելու ժամանակը, նոքա մնացել են դարձեալ նոյն ախ ու վախ քաշողը: Ետտ մօտ անցեալում, երբ մեզ

Համար մահուան և կեանքի խնդիր էր վճռուում, երբ շատերը նոյն իսկ Մխիթարեանց հեռաւոր հետևողներից թողին իւրեանց հառաչանքները և նետուեցին կեանքի զործուներութեան ասպարէզը, Մխիթարեանք իւրեանց մերձաւոր աշակերտներով մնացին և մնում են լոկ հանդիսատես և շարունակում են իւրեանց «երեմիականները»⁵⁾: Արգարութիւնը պահանջում է ասել,

⁵⁾ Աւագրութեան արժանի հանդամանքն այն է՝ որ Մխիթարեանք իւրեանց հայրենակիցներին և հայրենիքին հասած ամենամեծ աղաների ժամանակ միշտ անտարբեր են մնացել. նոքա միշտ «ժամանակնիս չար է» ասելով, ձայն չեն հանել յօգուտ իւրեանց թշուառ եղբայրակիցների. նոքա իւրեանց սուսգրական օրգաններով չեն բողբոլել, չեն պաշտպանել իւրեանց հայրենիքի շահերն Եւրոպայի առաջ, թէ և ինքեանք Եւրոպայի սրտում ապրելով և կաթոլիկ լինելով, զուցէ, կարողանային աղղել կաթոլիկ աշխարհի կարծիքների վերայ, Եյս մասին տես հանդուցեալ Գ. Երժուճու «Մխիթարեան միաբանութիւնը և Հայերը» խորագրով առաջնորդողը «Մշակի» 1878 թուի 81 համարում:

Ներկայումս մի փոքրիկ փոփոխութիւն է նկատուում Մխիթարեանների զործողութիւնների մէջ, Թէ և ջնդոյեանները շարունակում են իւրեանց կորստաբեր առաքելութիւնները, բայց և նոյն ժամանակ Մխիթարեան երիտասարդ սերնդի մէջ կարծես, երևան է դալիս ձգտումն դուրս գալու աւանդական րուտինայից և ծառայելու ընդհանրութեան շահերին: Մխիթարեանները սկսել են հրատարակել «Գեղուճի» անունով «Բազմալէպի» պատկերազարդ յաւելուածը, որի վաճառումից զոյացած գումարը յատկացրել են Հայոց որբերի ոգոսն առանց կրօնի խորութեան, Հ. Ս. Երեմեանը «Բազմալէպի» ներկայ խմբագիրը, կարծես, աշխատում է Հայոց այդ հնօրեայ ամսագիրը դարձնել հասարակութեան բերան, թարմութիւն ու կենդանութիւն ներշնչել նոքա մէջ և ծառայեցնել ազգի շահերին: Անք ի սրտէ ողջունում ենք Մխիթարեան հայրերի այդ բայը և ցանկանում ենք նոցա այդ զործուներութեան յարատեւութիւն: Թամանակ է հասկանալու, որ կրօնը մարդու հոգու, սրտի և համոզումների խնդիր է և այս կամ այն դաւանութեան ճշմարիտ կամ թիւր լինելու դատաւորը մենք մահ-

որ Խորէնն իւր կեանքի վերջին տարիներում շատ էր փոխուել։ Ռուս-Տաճկական պատերազմը և դորա ազդեցութեան ներքոյ Տաճկահայոց մէջ առաջ եկած շարժումները, ձգտումները և ազգային հոսանքը նորան ևս ոգևորեցին, նորան ևս տարան։ Ամենքին յայտնի է, թէ նա ինչ մեծ դեր խաղաց վերոյիշեալ պատերազմի վերջանալու և Բերլինի վեհաժողովի ժամանակները, թէ գործելով, թէ քարոզելով և թէ գրելով։ Եւ զարմանալին այն է, որ այդպիսի կենդանի գործունէութեան ազդեցութեան ներքոյ նորա խօսքերն էլ, գրածներն էլ արդէն ուրիշ բնաւորութիւն, ուրիշ գործ էին կրում, ուրիշ համ ու հոտ ունէին։ Բայց զժբարզաբար արդէն ուշ էր, նա արդէն կազմակերպուել էր, ամբացել էր յիշեալ ուղղութեան մէջ և կարճ ժամանակամիջոցում զժուար էր նորան իսպառ փոխուել, նամանաւանդ որ կարճատե ոգևորութեան ժամանակներին էլ լաջորդեց մեր կեանքում հիասթափումն և մի տեսակ ապատիա։

Խորէն վարդապետը լամառութեամբ մերժում էր այն գաւառների խնդիրքը, որոնք ընտրում և կամենում էին նորան իրանց առաջնորդ տեսնել։ Նորան ընտրում և հրաւիրում է առաջնորդ Խզմիրը, բայց նա նոցա ընտրութիւնը չի ընդունում և եկած հրաւիրակներին քաղաքավարութեամբ ճանապարհ է դնում. նա մերժում է Տիգրանակերտցոց, նայն նպատակով նորան արած առաջարկութիւնը, իսկ Ռոզոստացոց, որոնք հետեւելով

կանացուներս շներ, այլ Աւերին-Բասաւորը, Եյն էլ բաւական է, որ մենք կարողանանք պահպանել մեր հայրենական նուիրական աւանդները և չխրամատենք մեր միութեան միակ ցանկը— ազգային եկեղեցին, Կրկին և կրկին շեշտում ենք, որ հասարակ ժողովուրդը, ազէա ամբողջ միայն զաւանուածեամբ է հասկանում, զաւանութեամբ է ջոկում ազգութիւնները, Հայագաւան, Հայ-կաթոլիկ, Հայ-բողոքական, Հայ-հոռոմ նոր հասկացողութիւններ են, զարգացած զասից գործածութեան մէջ մըտցրած. ամբողջ միայն Հայագաւաններին է հայ համարում, իսկ միւսներին— ոչ, այլ կաթոլիկ, Փոանկ, լեմսէ, Փառմասոն, և այլն և այլն։

Իզմիրցուց և Տիգրանակերտցուց օրինակին, նոյնպէս կաթենում են նորան իրանց առաջնորդ ունենալ, այնպիսի պայմաններ է առաջարկում, որ համահասար է լինում մերժման: Խորէնին ձեռք չէր տալ թողնել Պօլիսը և զաւաններն երթալ, որովհետեւ նա միտք էր զրել կարիեր անելու, հասնելու այն մեծամեծ պաշտօններին և հոգևորական-նուիրական աստիճաններին, որ միայն կարող էր տայ նորան Հայոց եկեղեցին, իսկ այդ նպատակին կարելի էր միայն հասնել, մնալով մայրաքաղաքում և ամենքի աչքի առաջ գործելով: Գորա համար չէր պակասում նորան ոչ ջանք ու աշխատանք և ոչ գիտութիւն: Նա գորա համար, կարճես, բոլոր պահանջուած յարմարութիւններն ունէր. նա և՛ պերճախօս քարոզիչ էր, և՛ օտար լեզուներ գիտէր, և՛ կրօնական ու արտաքին գիտութիւններին հմուտ էր, և՛ բարձր հոգևոր պաշտօններին յատուկ զիւանագիտական նրբութիւնները գիտէր և, վերջապէս, ամեն մի վարչական անձի համար հարկաւոր քաղաքավարական կանոններին ծանօթ ու տեղեակ էր: Իայց, զարմանալի բան, նորան այդ շահողեց, նա միշտ իւր բոլոր կեանքի ընթացքում աշխատեց վեր բարձրանալ և այնտեղ բարձրութիւնից հրամայել, իշխել, զեկալարել. բայց միշտ էլ ցած իջաւ, ինչպէս այդ պատահում է ամեն մէկի հետ, որ թեք մակերևութի վերայ է կանգնած լինում, որ իւր ոտքի տակ հաստատուն չենարան ու հող չի ունենում, որ, վերջապէս, աւազով ու խճով ծածկուած սարի վերայ բարձրացող մարդու պէս անդադար վերելակում, բայց և անդադար աւազի ու խճի հետ միասին սահում, վայր է ընկնում և երբէք զագաթին չի հասնում:

Պօլսում հաստատուելուն պէս, Խորէնը 1864 թուին կարգուեց Բերայի քարոզիչ, բայց մի քանի ժամանակից լեռոյ, թաղականների մէջ նորա առթիւ ծագած խռովութիւնների պատճառով ստիպուեց հրաժարուել. 1867 թուին նա Պէշիկթաշի քարոզիչ անուանուեց և զորահետ միասին նոյն թաղի զպրօցների վերատեսչութեան պաշտօնն ստանձնեց, բայց մի քանի ամսից նա հարկադրուեց և այդ պաշտօնները թողնել, որովհետեւ թաղեց-

ւոց խռովութիւններն այնքան սաստկացան, այնքան սուր բնաւորութիւն ստացան, որ անբաւականները մինչև անգամ քարոզչի և վերատեսչի պաշտպան «Մասիս»-ի խմբագրի տան պատուհանների պակիները կտրեցին. 1876 թուին Հակախրիմեանական կուսակցութեան շնորհիւ և օգնութեամբ կրօնական ժողովի ատենապետ բնորուեց, բայց այդ պաշտօնն էլ երկար չկարողացաւ վարել, որովհետև, ինչպէս հեզնօրէն ասւում է հանգուցեալ Պարոնեանը, այնպիսի հակասական վճիռներ արձակեց, որ ամենքին զարմացրեց:

Ինչ էր զորա պատճառը: Գորա պատճառը, մեր կարծիքով, նորա անձի այն երկուորութիւնն էր, որ ամեն մի սուր դիտողի աչքին էր ընկնում: Նորա մէջ կանացի մեղկութիւն կար, նորա բնաւորութեան մէջ մի տեսակ թեթևութիւն, մի տեսակ, եթէ կարելի է այսպէս ասել, մակեռակոթականութիւն էր երևում. նա վերին աստիճանի փառասէր էր, ցուցամոյ էր, և, որ չլիաւորն է, նորա մէջ գոքա, այդ յատկութիւններն այնքան զաշգացած էին, որ չէին կարողանում ծածկուել, թաքնուել նորա արտաքին կեղևի, հոգևորականութեան լրջութեան, ծանրակշռութեան դիմակի և կրօնաւորի սքեմի տակ: Եւ պնտուում, զարգարուում էր, առատութեամբ գործ էր անում զանազան հոտաւէտ օժանելիքներ և ջրեր, ինչպէս մի պշրոտ կին, նա հասարակութեան մէջ հարուստների սայօններում իրան այնպէս էր պահում, որ, կարծես, նազանք ծախող մեծաշուք օրիորդներից մէկը լինէր և ոչ մի համեստ հայ վարդապետ: Պատմում են, որ Քալիբեան դպրոցում, երբ նա իւր սենեակում իւր արդ ու զարդն էր անում և մազերի սանրուածքն էր լարդարում, աշակերտներից մէկը միշտ ներկայ էր գտնուում և երկար ու բարակ նորա միրուքի ձարերն էր կարգի բերում. պատմում են նոյնպէս, որ նորա սպիտակեղէնը, վերարկուները և զգեստի միւս մասերը, որ նուրբ կտաւից ու մետաքսեղէնից է եղել կարուած-պատրաստուած, այնքան շատ, այնքան բազմատեսակ է եղել, որ նորա Թէոդոսիայից այնպէս անակնկալ կերպով մեկնելուց լեռոյ, արդէն արկղ-արկղ նորա լետեից են ուղարկել: Նորա աշխար-

Հասիրութեան ցանկութիւնները, Հակումները, որոնք նորա անձի մեղկութեան հետեանքն էին, նորա մէջ այնքան վառ են եղել, որ չի կարողացել ծածկել նոցա ոչ թէ միայն այն շրջանից, որի մէջ նա միշտ լինում էր, Հասարակութիւնից, որի մէջ նա գործում էր, այլ և Հայկագեան և Ռաբիբեան դպրոցների սաներից, որոնց ուսուցիչն ու դաստիարակն է եղել: Թէոդոսիայում, ինչպէս սուսցիւնք, նա յաճախ զիշերները դպրոցում չէր անցկացնում, որտեղ գտնուում էր նորա բնակարանը, այլ քաղաքում. նա ստէպատէպ դպրոցի կառքով զրօսանքի էր դուրս գալիս քաղաքի շրջակայքը գանազան շատ էլ բարի համբաւ չվայելող ընկերութիւնների հետ, և այլն և այլն: Այս բոլորը, ի հարկէ, այնպիսի յատկութիւններ էին, որ չէին կարող չխրտնեցնել և չսառեցնել Հասարակութիւնը նորանից, բայց ամենազլիսաւորը, որ ստիպում էր ամենքին երես դարձնել նորանից, — այդ այն էր, որ նորա խօսքերի ու գործերի մէջ ամենեւին նմանութիւն չկար: Նա իբրև դաստիարակ աշակերտներին յաճախ հայրական խրատներ էր տալիս, բարոյականի դասեր էր կարգում, բայց ինքը նոյն իսկ աշակերտների աչքի առաջ ոչ մէկն էլ իւր ասածներից գործով չէր արդարացնում. նա իբրև վարդապետ և եպիսկոպոս յաճախ քարոզում էր եկեղեցիներում և, պէտք է ասել, լաւ էր քարոզում, գրաւիչ կերպով էր խօսում, զգացմունքով էր վարդապետում, բայց կեանքի մէջ իւր անձնական կենդանի օրինակով իւր այդ քարոզները չէր իրագործում:

Խորէնն իւր ամբողջ կեանքում միայն երկու անգամ իւր բնաւորութեան ու խառնուածքին յարմար պաշտօն ստանձնեց և յաջողութեամբ կատարեց: Առաջինը Գէորգ Գ. կաթուղիկոսի ընտրութեան ժամանակն էր, երբ նա 1867 թուին եկեղեցական պատգամաւոր կարգուելով, ուղեկցեց նորընտիր կաթուղիկոսին Ս. Էջմիածին: Այդ ժամանակն էլ հէնց նա երջանկալիշատակ ուսումնասէր կաթուղիկոսից եպիսկոպոս ձեռնադրուեց, ճանապարհորդեց նորա հետ Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքները և վերադարձաւ Պօլիս: Երկրորդը Ռուս-Տաճկական պատերազմի վերջանալու միջոցումն էր, երբ

նա 1878 թուին ուղարկուեց իրրև ազգային նուիրակ Բերլինի վեհաժողովը և այնտեղից էլ նոյն պատուիրակութեան պաշտօնով այցելեց Պետերբուրգն ու Մոսկուան: Մենք հէնց այդ ժամանակ առիթ ունեցանք նորան տեսնելու: Մի կիւրակի օր էր, լուր էր տարածուել, թէ Խորէն Նարայէլը Պետերբուրգից եկել է Մոսկուա և պիտի պատարագ մատուցանէ եկեղեցում, ուստի և մայրաքաղաքի համարեաւ ամբողջ հայ գաղութը շտապել էր եկեղեցի, լցուել, խոնուել էր եկեղեցու գաւիթն ու ընդարձակ բակը: Ասեղ ձգելու տեղ չկար. պատարագը հանդիսաւոր էր և պատուիրակ սրբազանը եպիսկոպոսական ճոխ զգեստներով պաճուճուած և երկճղի խոյրը գլխին դրած կատարում էր ս. խորհուրդը տաճկահայ հոգևորականներին յատուկ ձևով ու եղանակով: Սեղանի վերայ դրուած էր մի զարդարուն բազկաթոռ, որի վերայ երբեմն բազմում էր եպիսկոպոսը: Պատարագի վերջում սրբազանը մի խորհրդաւոր քարոզ խօսեց, բնարան ընտրելով «Սն արիք գնասցուք աստի» խօսքերը ⁵⁾:

⁵⁾ Խորէն սրբազանը Մոսկուայում եղած միջոցում, այցելեց եկեղեցիները և Նաղարեան ճեմարանը, համոզեց հայ գաղութի երեւելիներին հանգանակութիւն բանալու և նիւթակաւնապէս օգնելու Զէյթունցիներին և իրան հանդիսաւոր ճաշ տալու համար հաւարուած 800 ոտքի զուճարք, փոխանակ ճաշի, խնդրեց յատկացնել Պոլսի աղզային մատենադարանին:

Պ. Գր. Խն Մոսկուայից դրած իւր թղթակցութեան մէջ, որ տպուեց «Մշակի» 1878 թուի 175 համարում, առաջ բերելով Նար-Բէյի բարոյից մի ընդարձակ հատուած, չղիտներ, ինչ պատճառով չի յիշել նորա բարոյի զլիտաւոր բնարանը, որ հէնց բարոյի զլիտաւոր աղն էր կաղմում: «Օ՛ն արիք երթիցուք աստի» խօսքերի իմաստը և դորա դործադրութիւնն այդ ժամանակները ծածկահայոց դործերի զլուխ կանգնած մարդկանց մտածածունքի զլիտաւոր առարկան էր: Տես այդ մասին «Պոլսի աղզային ժողովի նիստը», «Ս. Պատրիարքի նախագահութեան ճառը» և յատկապէս «Ս. Պատրիարք հօր ատենախօսութիւնը», որոնցից առաջինը տպագրուած է «Մշակի» 1878 թուի 133 համարում, երկրորդը—141 համարում և երրորդը—159 համարում:

Թէև մի հոգևորականի բերանում, որ իւր բոլոր կեանքն անց էր կացրել հայրենիքից զուրս և նոյն իսկ միշտ հրաժարուել էր պաշտօնով մինչև անգամ գաւառներն երթալու, մի փոքր տարօրինակ էր հնչում «Սն արիք գնասցուք աստի» խօսքերը հայրենիքից չգաղթելու, հայրենիք վերագառնալու իմաստով, բայց և այնպէս նորա քարոզը մեծ տպաւորութիւն թողեց: Նա ազատ էր խօսում, չէր ծամծամում բառերը, լաւ էր զարգացնում, ամփոփում իւր խօսքի միտքը և կարողանում էր իշխել իւր ունկնդիրների եթէ ոչ մտքի, գոնէ, նոցա սրտի ու երեւակայութեան վերայ, այնպէս որ ամեն մի անհատ, որ չէր ճանաչում քարոզչին, որ անձանօթ էր նորա կեանքի հանգամանքներին, կյափշտակուէր նորա խօսքերից: Տպաւորութիւնն այնքան զօրեղ էր, որ պատարագը վերջանալուց լետոյ էլ, դեռ ժողովուրդը չէր ցրուում, այլ խոնուած եկեղեցու բակում, սպասում էր եպիսկոպոսի դուրս գալուն, և, երբ որ նա դուրս եկաւ, բոլորեքեան յօժարակամ մերկացրին իւրեանց զլուխները ի պատիւ եպիսկոպոսին: Այդտեղ այդ դէպքում անկասկած ներգործողներ կատարեց, բացի եպիսկոպոսի բարեկիրթ ձևերից ու նորա տուած քարոզի ջերմութիւնից, և նորա գիտնականութեան համբաւը, որ ամեն տեղ տարածուած էր, և զլիաւորապէս այն գործը, որի անունով նա ճանապարհորդում էր Եւրոպայում և բաղխում հօգորների դռները: Ա՛ւմ յայտնի չէ, որ 78 թուականը Հայերիս համար յոյսերի, երազների ժամանակ էր, բայց Բիսմարկներն ու Բիկոնսֆիլդները խորտակեցին այդ յոյսերը և պատճառ դարձան այն արեան հեղեղին, որ 95—96 թուականներին ծածկեց Տաճկահայի դժբաղդ հայրենիքը:

Այդ ժամանակներից 11—12 տարի անցնելուց լետոյ, Խորէն եպիսկոպոսը նորից այցելեց Ռուսաստան և պատահեց Ս. Էջմիածնում, Թիֆլիզում և ուրիշ տեղերու Նորա այդ ժամանակները Ռուսաստան գալու պատճառները մեզ համար անյայտ մնացին. յուրեր էին տարածուած, թէ Նար պէյն այդ անգամ եկել է ընդ միշտ մնալու Ռուսաստանում, թէ նա պէտք է նշանակուի Թիֆլիզի թեմի առաջնորդ և այլ ուրիշ շատ այսպիսի

բաներ, բայց դոցանից և ոչ մէկն արդարացաւ, իրազորձուեց, և նա նորից վերադարձաւ Պօլիս Մեր ձեռքին գտնուում է Հանգուցեալ Ռափայէլ Պատկանեանցի Թիֆլիսից իր Նախիջևանի բարեկամներից մէկին գրած նամակներից մէկը, որի մէջ մենք տեղեկութիւն ենք գրտնում և Խորէնի մասին, որին Հանգուցեալ բանաստեղծը պատահել էր 1890 թուի օգոստոսին Թիֆլիսում: «Տեսնուեցալ, գրում է նա այդ նամակում, Խորէն Նարպէյի Հետ: Աւրիշ անգամ կպատմեմ նորամէն լսածներս, գաղտնաբար խօսեցանք, պայմանաւ որ ծածուկ պահեմ Հաղորդած տեղեկութիւնները»¹⁾:

1) Աւելորդ և անշահեկան չենք համարում գնել այստեղ Հանգուցեալ բանաստեղծի այդ նամակն ամբողջութեամբ, բացի մի փոքրիկ հասուածից, որի տպագրութիւնը ներկայումս դեռ անժամանակ ենք համարում: «Օգոստոսի 6-ին (1890 թ.) երեկոցեան ժամը 6-ին հասայ Թիֆլիս բաւականին թուլացած Ճանապարհի ցրտերից (տարերի վրայ), սոթներից (հոգիտներում) և խղճուկ փռչից (Ճանապարհի վրայ): Քոչրս Սոփիան և նորա երգուհի դուստրը Մաղդաղինան ինձանից մէկ օր առաջ հասել էին Թիֆլիս և իջել էին նոյն իսկ հիւրանոցում (Сверные номера), ուր որ ես սովորութիւն ունիմ միշտ իջնելու: Այն երեկոյ բաւական զուարթ և ուրախ անցուցի, փան զի շրջապատած էի իմ արեւակիցներով, որոնց իմ այստեղ գալը ողևորեց և սիրտ տուաւ: Հետեւեալ օրը (7-ին) ինչ ասես մարդիկ եկան, ես ևս զնացի մեկ-երկու տեղ: Թիֆլիցը ամբողջը տեղափոխուած է կօծօն (մեծաւ մասամբ), Պօրժօմ (նշանաւոր բանակով) և Մանգլիս և այլ զով տեղեր—մասամբ խւիբ: Թիֆլիցի սոթները մերերի հետ համեմատութիւն չունին, մերերը բարեխառնուած են բամիներով, իսկ Թիֆլիսում տար օրերը օդը միշտ անշարժ է, ճրագի բոցը (դիշերները) անգամ չի տատանում: Տեսնուեցայ Խորէն Նարպէյի Հետ (ուրիշ անգամ կպատմեմ նորամէն լսածներս, գաղտնաբար խօսեցանք, պայմանաւ որ ծածուկ պահեմ Հաղորդած տեղեկութիւնները): Յետոյ մտայ Մամբրէ Ս. սենեակը (սորա երկուսն էլ կենում են առաջնորդարանում): Աւերջինը կուզէր Վիւրեղի անունը տալու, ես սարստերեկի բիթ ու պուռնդ արի, մարդու խօսքը պաղեցաւ բերանում և բոլոր մնացած ժամանակը ակնածութեամբ էր խօսում:

Իւր կեանքի վերջին տասնեակը Խորէն եպիսկոպոսը սուր համեմատաբար խաղաղութեամբ անցկացրեց, Նորա անունն արդ ժամանակները շատ էլ չէր լուում. նա քաշուած կեանք էր վարում, աշխատում էր հրապարակում շատ չերևել, շատ աչքի չընկնել, Պօլսի պարբերականներն էլ, կարծես, ուզում էին նորան հանգիստ թողնել, այնպէս չէին քաշքշում նորա անունը, ինչպէս առաջ: Երբեմն միայն Պօլսից գրած թղթակցութիւնների մէջ պատահում էին ակնարկութիւններ հանգուցեալի այս կամ այն արածի մասին, այս կամ այն քարոզի, դամբանականի առթիւ: Խորէնն արդ ժամանակները քարոզչի պաշտօն էր կատարում Բէշիկթաշում, նախագահում էր զանազան հանգէսները, մասնակցում էր հայ մեծատուն, վեմաշուք, վեմափայլ հանգուցեալների լուզարկաւորութեան, դամբանականներ էր խօ-

Վերջինից ինչ ասես միիթարական բաներ իմացայ. ի միջի այլոց և այս, որ մեր Ա. դպրոցը չի ընկնում ծխականների քաթեկորայի տակ: Սուրբ Աթոռում ինչ սպասում են և այլն: Ճաշերէ բացէ ի բաց հրաժարուեցայ. ես տեղով գիտեմ, որ Տէնց կուշաքուր ուտեմ ու 2—3 զաւաթ խմեմ, Տէնց տեղն ի տեղ շնչասպառ պիտի ընկնեմ մեռնեմ: Այս նամակը արարած չաւարտած պիտի կօծօռ չուեմ, որ Թիֆլիզէն 2 1/2 ժամուայ ճանապարհ է. Բրոջս դստեր բոցեթխերը, կարծում եմ, իմ ճանապարհորդութիւնս պիտի ծանրացնէ. իսկ անտէր թողնել այդ որբերին սաստիկ խղճահարուում եմ:—Արդրումի կատարածքս այստեղ հասած չէ. ճանապարհին կորել է. Խնդրեմ Պապասինեանէն կամ Չիլինկիրեանէն առնուս և կայծակի արագութեամբ ուղարկես: Այժմ պիտի երթամ, ինչպէս վերը ասացի, կօծօռ իսկ յետոյ Ելիսապետապօլ (Թեմուրեանին), Պաքու և այլն: Եջմիածին կ'իմաց ամենավերջը. Այդ մտնում է իմ հաշուի մէջ: Վ. անունը այստեղ ոչ որին յայտնի չէ. իսկ եթէ յայտնի է՝ այն էլ շատանայի օջիւն: Մի քանի բարեպաշտներ նորա համար կողկողազին ՍԱՄԱԺԱ խնդրում են ինձանից, սակով որ ՎՊոզ զօրումն ին մի կտոր հաց ուտէ: Ես ոչ որի չի սպանուացայ ոչ վրէժ և ոչ խոտաացայ զուժ. մեռելային լուսութիւն պահեցի և ամեն հարց թողի անպատասխան: Շտապում եմ, ձիերը եկել սպասում են:

սում, ճառեր արտասանում, լօղուածներ էր գրում այս կամ այն լրագրում, և այլն և այլն: Սակայն նորա կեանքի այդ համեմատական խաղաղութիւնը նմանում էր այն անհանգիստ անդորրութեան, որ սովորաբար տեղի է ունենում բնութեան մէջ խռովայող արէկոծութիւններից առաջ: Նորա կեանքում այդ խաղաղութեան օրերին պատրաստում էր մի ահաբեկի փոթորիկ, որ պիտի բարձրանար, մրրկէր նորա կեանքի և գործունէութեան հորիզոնը և չարաչար խորտակէր նորան իւր զօրաւոր հարուածների տակ:

Փամանակները չար էին, կացութիւնը դժուար, մօտենում էին 95—96 թուականների ահաբեկ օրերը, հանգամանքներն որոշ կերպով և ուղղութեամբ փքր-թուելիք փոթորիկի նշաններ էին ցոյց տալիս: Պէտք էր զգոյշ լինել, շատ զգոյշ: Բայց Խորէն եպիսկոպոսն այդ զգուշութիւնը չուներցաւ. մի անզգոյշ թղթակցութիւն արտասահմանի լրագրներից մէկում, որի մէջ քննադատում էր Թուրքիոյ և նոյն իսկ փագիշահի պալատական կարգերը, և ահա սպասելիք փոթորիկը փրթեց: Պատրիարքը Աշըկեանը խտուութեամբ վարուեց, նա զրկեց Խորէնին բոլոր պաշտօններից, բանադրեց նորան և պատուաւոր բանտարկութեան ենթարկեց, թէ և մեղաւորն արդէն մեղայական տալով, քաւել էր իւր յանցանքը նորա առաջ, որի առաջ նա մեղանշել էր: Եւ զարմանալին այն է, որ այս գէպքում հայ պատրիարք Աշըկեանն աւելի խիստ, գտնուեց, քան թէ նոյն իսկ թուրք վեհապետը ⁵⁾:

⁵⁾ Խորէնի արտասահմանի լրագրներին թղթակցելու շարժառիթը պէտք է որոնել այն նիւթական միջոցների սղութեան մէջ, որից այդ ժամանակները նա նեղուած է եղել: Պէտք է առհասարակ նկատել, որ Բէշիկթաշի բարոզութեան պաշտօնը շատ բան չէր տալիս նորան, որովհետեւ հաստատ ոռճիկ չկար, այլ միայն պատահական եկամուտներ, որ նա ստանում էր այս կամ այն մեծատան ընտանիքի մէջ կատարուող կրօնական ծիսակատարութիւններին մասնակցելուց: Հասկանալի է, որ Խորէնի պէս մարդուն, որ սովոր էր լաւ ապրել, այդ եր-

Այս ողբերգութեամբ վախճան է դրում Խորէնի ոչ միայն գործունէութեան, այլ և նոյն իսկ նորա կեանքին: Ծիշտ է, դորանից լետոյ էլ նա մի քանի ամիս

բնական եկամուտները բաւականութիւն չէին տալիս, ուստի և նա աշխատում էր իւր նիւթականի պակասը լրացնել կողմնակի եկամուտներով: Նորա հայկական գրական վաստակները և հայ լրագրներին աշխատակցելը, յայտնի բան է, նորան ոչ մի շահ չէին տալիս, մնում էր նորան աշխատակցել արտասահմանի լրագրներին, որոնք և լիտկատար կերպով վարձատրում էին նորա աշխատանքը: Պորա համար նա ունէր ամեն յարմարութիւն և՛ շեղունքի գիտութիւն, և՛ հետաքրքրական նիւթի առատութիւն, որովհետեւ ծանօթ էր մայրաքաղաքի բոլոր այգեցիկ շրջաններին և նոյն իսկ պալատում ունէր շատ ծանօթներ ու բարեկամներ, որոնք առատ և հետաքրքրական նիւթ էին հարգում նորան արքունիքի ներքին կեանքից և կառավարչական շրջաններից: Ահա այդ տեսակ թղթակցութիւններից մէկն է լինում, որ բնուում է և պատճառ է լինում նորա անկման: Պատմում են, որ առաջին նուազ Խորէնն աշխատում է արգարանայ Սուլթանի առաջ, ուրանայով ու շրջունելով յօգուածի իւր զբաժը լինելը, բայց երբոր ցոյց են տալիս նորան յօգուածի բնագիրը նորա խոհական ստորագրութեամբ, նա ստիպուած է լինում խոստովանել ճշմարտութիւնը և ներումն է խնդրում վեհապետից: Սուլթանը, որ մասնաւոր համակրութիւն է տա՞ծում եղել դէպի Խորէնը, ներում է նորան, ասելով: «Ես ներեցի, Աստուած թող դատէ»: Պատաստի դերը, սակայն, չզիտանէր, ինչ իրաւունքով, իւր վերայ է առնում Աշըկեան պատրիարքը, որ իւր «Տոպկատը կոնդակով» գրկում է նորան բոլոր պաշտօններից և մինչև իսկ եկեղեցու մէջ հրապարակով աղօթելու ու պատարագելու իրաւունքից: Զի կարելի առանց զայրոյթի լիչել Աշըկեանի բռնած զիրքը Խորէնի վերաբերութեամբ և այն փամանակ, երբ բարոյապէս և նիւթականապէս ընկճուած արքեպիսկոպոսը վճռում է պատրիարքից ներումն խնդրելու, խոստովանելով իւր կատարած յանցանքի ծանրութիւնը: Ատում են, որ Խորէնն իմաց է տալիս, թէ կամենում է այդ նպատակով ներկայանալ պատրիարքին, բայց Աշըկեանը չի ուզում առանձին ընդունել նորան և ստիպում է նորան զայ խառն փողովը և իւր ասելիքն այդտեղ ամենքի առաջ ասել

դեռ ապրում է, բայց նորա այդ կարճատև կեանքն ինքն ըստ ինքեան արգէն մի կենդանի մահ է իննում: Միայնութեան դատապարտուած, աշխարհից կտրուած, ամենքից մոռացուած, շրջապատուած լրտեսների մի ամբողջ ոճմակով, ապրում էր նա Բանկալիթում իւր քրոջ տանը: և կարելի է ասել, կամաց-կամաց, օրէցօր մեռնում էր: Հետզհետէ փլատակում էին նորա լուսերը, բաղձանքները և գորա հետ միասին կազմալուծւում, քայքայւում էր և նորա Ֆիզիքական կարողութիւնը: Անկումն շատ անակնկալ էր և նա չկարողացաւ դիմանալ նորա հարուածներին: Նա շատ էր սիրում աշխարհը, որ կարողանար երկար ժամանակ նո-

Պորէնը կատարում է նորա և սյգ ցանկութիւնը և խառն ժողովում ամենքի առաջ ներկայանում է նորան և աղաչում, խընդրում ներումն շնորհել իրան, բաւական համարելով իւր կրած բարոյական և նիւթական տանջանքը: «Գլխացէք, սրբազան հայր, աւելացնում է նա, անօթի եմ...» «Իմ անապատ զնա՛, Ատուց անապատ զնա՛, պատասխանում է պատրիարքը:—Սըրբալան հայր, կը պաղատեմ, անապատ չեմ կրնարելթալ... Եւ պատրիարքը կատաղութեամբ հրամայում է վճռել նորան, որ և ճշտութեամբ կատարում են պատրիարքարանի բարա պանները:

Չենք կարող ասել թէ ո՞րքան ճիշտ է, բայց մենք լսել ենք, որ Պորէնի եղբայր իշխան Գուիզոն Լուսինեանը իւր ժամանակին բողոքել է երջանկայիշատակ Մակար կաթողիկոսին Աշրկեանի գործողութիւնների մասին: Եւ ճշմարիտ, ի՛նչպէս և ի՛նչ իրաւունքով Աշրկեան պատրիարքը ինքը միայն արբեպիսկոպոս լինելով, գործ է գնում մի ուրիշ արբեպիսկոպոսի վերաբերմամբ այնպիսի ֆունկցիաներ, որ ինքը չէր կարող ունենալ: Նա իրրև պատրիարք միայն իւր վարչական իրաւունքներով բարձր էր միւս բարձրատիճան հոգևորականներից, ուստի և նա կարող էր զրկել Պորէնին միայն նորա ունեցած զանազան վարչական պաշտօններից, բայց որ նա զուտ կրօնականին վերաբերեալ իրաւունքներ էլ բանեցնէր—զրկէր հրապարակով աղօթելու և մինչև իսկ պատարագելու իրաւունքից, սյգ նորա իշխանութիւնից վեր էր: Եյդ միայն և միայն ամենայն չայոց կաթողիկոսի իրաւունքն է:

ըանից անջատուած ապրել. նա խիստ փառասէր ու պատուուած էր, որ կարող լինէր երկար ժամանակ փառազուրկ մնալ. միակ ելքը մահն էր և նա շուտով հասաւ և ազատեց, հասնեց նորան անելանելի դուրս թիւնից:

Հանգուցեալն ինքն էլ զգացել է, որ օրէցօր մօտենում է գերեզմանին, ինքն էլ մարգարէաբար դուշակել է, որ իւր օրհասը հեռու չէ: Գորան ապացոյց կարող է լինել «Հիւանդին մրմունջը»⁹⁾ խորագիր կրող ոտանաւորը, որ նա այդ ժամանակները գրել է Յակովբ Գուրգէնի խնդիրքով և որ նորա վերջին գրուածքն է: Գորա մէջ նա նկարագրելով գարնան վերջնաւը, ամառուայ շոգ օրերի ժամանելը, խորշակից գարնան ծաղիկների մանուշակի, վարդի ու շուշանի թառամելը, աշնան մօտենալը և ծաղիկների իւրեանց բոլոր կոյրները և համեմատելով այդ բոլորը իւր կեանքի հետ, հարցնում է թաշնիկին, թէ ահա մօտեցաւ աշունը, իսկ երբ որ հասնի ձմեռը, նա իրան արդեօք կենդանի կգտնի: Եւ հասկանալով, որ այդ չի կարող լինել, թէև նա կուզէր մի անգամ էլ անցկացնել ձմեռը և Ապրիլը տեսնել, նա իսկոյն և եթ աւելացնում է, թէ սիրուն թաշնիկն երբ գարնանը գայ, մարդիկ արդէն իւր տապանն էլ մոռացած կլինեն: Բայց արժէ կարգաւ ամբողջ ոտանաւորը, որ մի կողմից մեզ լիակատար գաղափար է տալիս հանգուցեալի վերջին մտածմունքների մասին, միւս կողմից էլ իւր մէջ պարունակած զգացմունքի տաքութեամբ ու թարմութեամբ, գրութեան ձևի համեմատաբար անարուեստ պարզութեամբ, բանաստեղծական պատկերների ու նմանութիւնների գեղեցկութեամբ մի ամենաընտիր նմուշ կարելի է համարել նորա աշխարհաբառով գրուած ոտանաւորների:

⁹⁾ «Հիւանդին մրմունջը» ոտանաւորը, որ Խորէնը գրել է Յակովբ Գուրգէնի «Պատկեր աշխարհիկ գրականութեան» գրքի երկրորդ հատորի համար, յիշեցնում է մեզ Millevoye-ի (1782—1816) «La chute des feuilles» ոտանաւորը, որ թարգմանուած է և հայերէն. Տես այդ մասին և առհասարակ Խորէնի երկասիրութիւնների մասին ՁՏ. Խորէն Արքեպիսկոպոս Նարպէյ յօդուածը, որ տպագրուած է Արարքոս հանդիսի 1893 թուի Բ. գրքում:

Քարնանային սիւք ցօզաթե
Ահա վերջին տուաւ բարեւ,
Ձերստ աւուրց հասաւ խորշակ,
Թառամեցոյց խեղճ մանիշակ,
Վարդ և շուշանն լուսաթոյր
Ահա զանոյշ կորուսին բոյր,
Եւ իմ աչքեր արտասուագին
Հեագհետէ կը նըւաղին...:

Թռչնիկ իմ սիրուն,

Մօտեցաւ աշուն,

Երբ հասնի ձմեռ,

Ողջ զիս գըտնեն գեռ:

Ո՛հ, ալ չունի սիրտս ո՛չ մի լոյս,
Մարի ճրրագ թըշուառ հոգւոյս,
Եւ տերևոց մէն մ'ի թօթափ
Կարծեմ աւուրց իմ պակսի չափ,
Իմ կարծ կենաց մէն մի վայրկեան
Քայլ մ'ալ վարէ զիս ի տապան...:
Կըզձամ նորէն տեսնել զԱպրիլ,
Բայց, ո՛հ, կուզեմ ես գեռ ապրիլ,
Թըռչնիկ իմ սիրուն,

Մօտեցաւ աշուն

Երբ հասնի ձըմեռ,

Ողջ զիս գըտնեն գեռ:

Երբ նորաբոյս գարուն զուարթ
Քայ ի ճակատ պըսակագարդ,
Պիտի կըրկնես գու հըրճուագին
Ըզճըռուողիւն քո զառաջին,
Պիտի տեսնես բլուրն ու անտառ
Եւ ոստոստես ծառէ ի ծառ,
Բայց ես տի ո՛չ տեսնեմ, աւաղ,
Ո՛չ վարդ, առուակ և ոչ քո խաղ...:

Թըռչնիկ իմ սիրուն,

Մօտեցաւ աշուն,

Երբ հասնի ձըմեռ,

Ողջ զիս գըտնեն գեռ:

Սիրուն թռչնիկ, քիչ օրէն, ո՛հ,
Յիմ սիրելեաց կը բաժնէ մահ...:

Վերջին անգամ քո դայլալիկ
 Ես կը լրեսմ մեկամաղձիկ...
 Գուցէ քընած հոգոյս վերեւ
 Ուրուր ւագաւ սաւառնեն թեւ.
 Լըսուին բուին գուցէ եղբբ,
 Այլ սըրտառուչ, ահ, ոչ քո երգ...:
 Թըռչնիկ իմ սիրուն,
 Երբ գաս ի գարուն,
 Մարդիկ զիս մոռնան...
 Յիշէ զիմ տապան:

Խորէնի գուշակութիւնն արգարացաւ. նա ոչ թէ
 միայն չհասաւ գարնան և չկարողացաւ նորից տեսնել
 Ապրիլը, ինչպէս ցանկանում էր, այլ ձմեռուան էլ չհա-
 սաւ. նա մեռաւ 1892 թուի աշնանը և թաղուեցաւ
 Շիշլիի գերեզմանոցում:

Հանգուցեալի յուղարկաւորութիւնը համեմատարար
 շատ անշուք է լինում: Ականատեսներից մենք լսել
 ենք, որ կողմնակի դիտումներ չճանաչող և միայն զգաց-
 մունքով ղեկավարուող հասարակ ժողովուրդն է գլխա-
 ւորապէս խոնուած գնացել նորա գազաղի յետևից և
 շուք տուել թաղման տիտւր հանդիսին: Իսկ նորա բազ-
 մաթիւ բարեկամներից, որոնց հետ նա այնքան տարի
 հաց էր կերել, հայ վսեմաշուքներից, էֆենդիներից,
 որոնց սալօնների գարգն էր եղել նա երկար ժամանակ,
 ազգային հաստատութիւնների ներկայացուցիչներից, օ-
 րոնց հետ նա գործել էր նոյն տասպարիզում, բարձր
 եկեղեցական գասից, որոնց հետ նա իբրև հոգևոր եղ-
 բայր միշտ յարաբերութեան մէջ էր եղել, նորա բազ-
 մաթիւ աշակերտներից քչերը, շատ քչերն են գանուել,
 որ հոգու այնքան արիութիւն են ունեցել, որ մի կողմ
 թողնելով բոլոր կողմնակի դիտումները, մասնակցել են
 յուղարկաւորութեան և այգալիտով իւրեանց բարոյական
 պարտքն են հատուցել հանգուցեալի յիշատակին: Պատ-
 յում են, որ դոքա, այդ քչերն էլ, որ համարձակու-
 թիւն են ունեցել ուղեկցելու հանգուցեալին մինչև
 գերեզմանոցը, այնպէս են պահում եղել իրանց, որ
 կարծես, ուզում են եղել, թաքնուել, պահուել, որ
 ոչ ոք նոցա չտեսնէ ու չիմանայ, որ նոքա ընդհանուր

Հոսանքին հակառակ են գնացել: Այդ գէպբում, ի հարկէ, ոչ պակաս դեր են խաղացել և ժամանակի ու տեղի քաղաքական հանգամանքները. չէ որ ով որ մասնակցէր կամ մի որ և իցէ բանով իւր համակրութիւնը ցոյց տար հանգուցեալին, կարող էր անբարեմիտ համարուել թիւրք կառավարութեան առաջ¹⁰⁾:

Ո՛հ, Աստուած մի արասցէ, որ մեր մէջ մէկն իւր բարձրութիւնից վայր ընկնի — հարստականն աղքատանայ, բարոյական համարուածը մի որ է բանում անբարոյական նկատուի, պատիւ ու յարգանք վալելոյր մի որ և իցէ սխալ քայլով յանկարծ զրկուի պատուից ու յարգանքից: Ամենքը, ամենքը, մինչև անգամ և նոքա, որոնք ընկաճի սոքին չարժեն, այդ ժամանակ զլուխ կրարձարացնեն, կաշխատեն ինքեանք էլ աքացի տալ, ցեխի մէջ թաթախել, հողին հաւասարեցնել: Լուսնական է, որ հէնց այդպիսիներին է ի նկատի ունեցել իւր վերոյիշեալ մահազուշակ բանաստեղծեան մէջ հանգուցեալը, երբ ասել է թուշիկին.

Սիրուն թուշիկ, քիչ օրէն, ա՛հ,

Յիմ սիրելեաց կը բաժնէ մահ... .

Վերջին անգամ քո դալլալիկ

Ես կը լըսեմ մելամաղձիկ... .

Գուցէ քընած հողոյս վերեւ

¹⁰⁾ Նար-բէյի զազաղի վերայ չի դրուում ոչ մի պակաս չի կարգացուում ոչ մի դամբանական, մինչև իսկ նորա մահուան և յուզարկաւորութեան ժամանակի մասին ծանուցում ևս չի լինում լրագրներում, այնպէս որ ժողովրդի մեծ մասն այդ բուլբուլն իմանում է միայն այն ժամանակ, երբ ամեն բան վերջացած է լինում և երբ Շիշիի գերեզմանոցի մի աննշան անկիւնում հասարակ փայտէ խաչով մի նոր թու՛մք էլ է աւելագած լինում: Գուզարկաւորութեան մասնակցում են զխաւորապէս Բերայի թաղեցիք, որոնց մատուցում հանգուցեալն իրաւունք էր ստացել մասնաւոր կերպով աղօթելու իւր ընկած օրերում: Խորէնի անկման, դատապարտութեան և մահուան մասին տես ՎՄՏ 8. Խորէն Նար-պէյ արքեպիսկոպոսի խորագրով թղթակցութիւնը Պոլսից, որ տպուեց «Երաքա»-ի 1892 թուի երկրորդ զրբում:

Ուրուր լագուա սաւառնեն թև.

Լըսուին բուին գուցէ եղերք,

Այլ սրբաառուչ, ահ, ոչ քո երգ...:

Նա, որ իւր այդ ընկած օրերին լաւ էր տեսնում պատրիարքի և միւսներին—Ուրուրների, ագուաւների և բուերի զէպի ինքը բռնած գիրքը, հաւանական է, որ հեշտութեամբ էլ կարողանար գուշակել և նոցա բռնելիք գիրքը և վերաբերումը զէպի իւր լիշատակը և իւր մահից լետոյ ¹¹⁾:

Գլուխ Գ.

Մենք սասցինք, որ Խորէն Գալֆայեանն իւր գրական կեանքի բոլոր ընթացքում Վիկտօր Հիւգօյի և գլխաւորապէս Լամարտինի հետևողը և խոնարհ աշակերտն եղաւ: Արդ, ով էր Լամարտինը, ինչ ուղղութեան էր հետևում և ինչ ազդեցութիւն ունեցաւ նա իւր հայ աշակերտի վերայ:

¹¹⁾ Գրելով այս կենսագրական ակնարկը, մենք յաւակնութիւն չենք ունեցել ներկայացնելու Խորէն Գալֆայեանի կեանքի ամբողջ պատկերն իւր բոլոր մանրամասնութեամբ: Այդ ոչ մեր նպատակն է եղել, ոչ էլ զորս համար մենք մեր ձեռքի տակ ունեցել ենք հարկաւոր նիւթերը: Մենք միայն կամեցել ենք զորանով մէջ բերած լինել հանգուցեալի կեանքի գլխաւոր կէտերն իբրև բաղադրական կամ օժանդակ հանգամանք, որովհետև առանց զորան նորս հասարակական և գրական գործունէութիւնից շատ բան անհասկանալի կ'մնար մեր ընթերցողների համար: Այդ համառօտ կենսագրական ակնարկը կազմելու համար, մենք ի միջի այլոց, օգտուել ենք, նախ, «Յաւելուած ի վերագարձ», վերագարձ և չորրորդին՝ Տ.—Խորենաց Խ. Գալֆայեան բերժող վարդապետի, Փարիզ 1858 թ-ձ զըտըրյից, երկրորդ, «Արքեպիսկոպոս Խորէն Նարբէյ Հայոց պատգամաւոր Պետերբուրգում» կենսագրական յօդուածից, որ տպագրուց «Մշակ» լրագրի 1878 թուի 92 և 93 համարներում, թարգմանուելով «Тифлис. вѣстник»-ից, և, երրորդ, «Խորէն Արքեպիսկոպոս Նարբէյ» յօդուածից, որ տպուց «Արձազանք» լրագրի 1893 թուի 6 համարում, թարգմանուելով «Echo Contemporain»-ից:

Ալֆոնս-Մարի-Լուի-Գէ Լամարտինը Ֆրանսիայի բեղմնաւոր հեղինակներից և աշխարհասօշոկ բանաստեղծներից մէկն էր: Նա ծնուել էր 1790 թուի Գեկտեմբերի 21-ին Մակոնում: Նորա ընտանիքը թէև իշխանական ծագումն չուներ, բայց Ֆրանսիայի պատուաւոր, հին, հարուստ տոհմերից մէկն էր: Նորա պապը 1789 թուին բնակութիւն էր հաստատել Մակոնում, ձեռք էր բերել բազմաթիւ կալուածներ և փարթամ կեանք էր սկսել վարել, շրջապատելով իւր ընտանիքը իշխանական տոհմերին վայել կեանքի յարմարութիւններով, խնամքով ու հոգացողութեամբ: Երեք որդի ու երեք աղջիկ է ունեցել նա: Աղջիկները մտել են կուսանոց, որդիներից անդրանիկը չի ամուսնացել, երկրորդը հոգևոր կոչման է նուիրել իրան, մնացել է կրտսերը, մեր բանաստեղծի հայրը, որ ամուսնացել է Օրլեանի արքայազնի տան և կալուածքի կառավարչի զստեր օրիորդ Ալիսա Գերուայի հետ: Մեծ-յեղափոխութիւնն ուրիշ շատ ազնուական ընտանիքների հետ միասին հարուածել է և այդ ընտանիքը, բանտարկութեան ենթարկելով նորա բոլոր անդամներին, բացի բանաստեղծի մօրից և ապագայ բանաստեղծից, որ այն ժամանակը փոքրիկ, օրօրոցի երեխայ է եղել: Թէպէտ այդ բանտարկութիւնն երկարատև է եղել, որովհետև նշանաւոր Բոբեսպիերի անկումը շուտով ազատել է բանտարկեալներին կապանքներից և վերագործել է նոցա իւրեանց տոհմական յարկի տակ, բայց գորանից յետոյ բանաստեղծի պապը և տատը շատ չեն ապրել. նոքա գորանից մի քանի տարի յետոյ մեռել են, թողնելով իւրեանց զաւակներին ահագին կարողութիւն: Կալուածները բաժանուել են ժառանգների մէջ և բանաստեղծի հօրն ընկել է Միլի կալուածքը, որի վերայ նորա հայրը ժամանակի ընթացքում աւելացրել է և մօտը զանուած Saint-Point կալուածքը, որտեղ և Լամարտինը քաշուած ապրում է եղել իւր ծերութեան ու ընկած ժամանակները, որտեղ և նա 1869 թուի Փետրուարի 28-ին մեռել ու թաղուել է:

Փոքրիկ Լամարտինը, որ անդրանիկը և միակ արու զաւակն է եղել իւր ծնողների, իւր մանկութեան օրերն

անցնում է իւր հայրենի լարի տակ, շրջապատուած իւր վերին աստիճանի բարոյական նուրբ զգացմունքներով օժտուած մօր խնամքով ու հոգատարութեամբ և խաղալով իւր հինգ քոյրերի հետ: Տաս տարեկան հասակում նորան հօրեղբայրների ցանկութեամբ տալիս են Լիոնի պանսիօններից մէկը, յետոյ հանելով այնտեղից, ուղարկում են Բէլլէի կոլեժը, որ հիմնել էին ճիգուհիները և որոնք ստիպում էին իւրեանց աշակերտներին և բոլոր շրջապատողներին կռչել իրանց «Հաւատքի հայրեր»: Այգտեղ նա մնում է չորս տարի և 17 տարեկան հասակում յաջողութեամբ աւարտելով իւր փոքրածաւալ ուսման ընթացքը, վերագաւառում է տուն, շիմանալով, թէ կեանքի որ ասպարէզն ընտրէ, ինչ գործի նուիրէ իրան, ինչով զբաղուի: Նորա հօրեղբայրները, որոնց պատկանում էր տոհմական կարողութեան մեծ մասը և որ, ի հարկէ, իւրեանց մահից յետոյ պէտք է այդ բոլորը թողնէին նորան և այդ պատճառով էլ հէնց իրանց իրաւունք էին համարում խառնուելու նորա ուսման գործին և ղեկավարելու նորա առաջին քայլերը կեանքում, արգելում են նորան ծառայութեան մտնել և ծառայել բռնապարտին. նոքա այն աւանդապահ արքայականներից էին, որոնք ամբողջ հինգ տարի սպասում, չէին կորցնում իւրեանց յուները, որ շուտով կանգնեն լեղափոխութեան ժամանակները և նորից կվերահաստատուեն նախկին կարգերը:

Ամբողջ չորս տարի նա մնում է անգործ Մակոնում և Միլիլում և այդ շուրջ ժամանակը նա նուիրում է ընթերցանութեան, որով և նա կամենում է լրացնել մի կողմից իւր ուսման պակասը, միւս կողմից էլ լցնել իւր պորապ ժամանակը: Նա թէև կարգում է անկարգ, անսխտեմ, ինչ որ ընկնում է ձեռքը, բայց արդէն այդ ժամանակները հէնց նորա կարգացած այդ գրքերի ազդեցութեան ներքոյ որոշւում է նորա ուղղութիւնը, պարզւում են նորա հակումները, նորա ճաշակը և գրւում է նորա սպազայ գրական օտեղծագործութեան հիմնաքարը: Կրօնական գրքերից նա կարդում է Աստուածաշունչը, հին դասական հեղինակներից Արիստոսը, Օվրատիոսը, Տիբուլլոսը, Պրոկերպլիոսը, նոր

հեղինակներից, Օսիանը, Արիստոն և Տասսոն, Ֆրանսիական հեղինակներից, Մոլիերը, Բուալոն և մանաւանդ Վոլտերը, ժան Ժակ-Բուսսոն, Ստալը, Ծատուրիանը, միով բանիւ այն բոլոր հեղինակները, որոնք ծէլ գարի մտաւոր կեանքի պարագլուխներն էին և որոնց մտքի համագումար ոլժով առաջ էր եկել և լեզափոխութիւնը: Բաղդաւոր աստղի տակ էր ծնուել Լամարտինը, բարեկեցիկ ընտանիք, որ անկարօտ կերպով, կարելի է ասել, շքեղութեամբ և աւելիքով լրացնում էր նորա կեանքի բոլոր պէտքերը, սիրող, նուրբ զգացմունքներով, զարգացած, կիրթ ճաշակով մայր, որ տուել էր իւր որդուն իւր այդ ներքին բոլոր յատկութիւնները, և, որ գլխաւորն է, բարեպատեհ զարագլուխ, յաջող ժամանակներ — ահա այն գործօն ոլժերը, որոնք յառաջ են բերում ստեղծագործող Լամարտինին:

Ֆրանսիական մեծ լեզափոխութեան և զորան ան միջապէս յաջորդող տարիներն էին: Եւրոպայում ապրող մարդկութեան զոյութեան և կեանքի ու կեցութեան գլխաւոր արգելափակ պայմանները, որոնք մինչև այդ ժամանակները արդելք էին լինում յառաջդի մութեան և կապում, կաշկանչում էին մարդկութեան ձեռքերը, քանդուել, փլատակուել, վերանորոգուել և լեղաշրջուել էին դէպի յաւր: Քաղաքական բռնութեան, իշխանութեան կամայականութեան տեղ բռնել էր ազատութիւնը, կրօնական խաւարամտութեան, պապական բռնակալութեան փոխարինել էր մտքի, խղճի և համոզմունքի համարձակ արտայայտութիւնը, տոհմական ազնուականութեան նիւթական և բարոյական տիրապետութիւնը տեղի էր տուել բուն փոյովրդի աշխատանքի, բնական կարողութիւնների և մտաւոր ընդունակութիւնների առաջ, իսկ այդ բոլորը միասին յառաջ էին բերել մտաւոր յառաջադիմութիւն, յուսաւորութիւն ամենաընդարձակ հոսանքներով, մի խօսքով ամուր հիմք էր բռնել և սկսել ծաղկել, բարգաւաճել ու յառաջ գնալ այն երոպական քաղաքակրթութիւնը, այն երոպական կուլտուրան, որ այժմ ընդհանրութեան է պատկանում, որով այժմ պարծենում է բոլոր մարդկութիւնը:

Ֆրանսիական այդ մեծ լեզափոխութիւնը թէև սկսուելով Ֆրանսիայում, սահմանափակուած չէր մնացել միայն Ֆրանսիայում, թէև այդ մեծ շարժման հոսանքները դուրս գալով Ֆրանսիայի սահմաններից գանազան շտաւելիցներով տարածուել էին Եւրոպայի գանազան կողմերը և ամեն տեղ սփռել իւրեանց ազդեցութիւնը, բայց բնականապէս նա ամենամեծ զարկը և ցնցումը տուել էր բուն Ֆրանսիային: Այդտեղ ամեն բան տակն ու վերայ էր եղել և հինը հիմնալատակ եղել, քայքայուել ու լուծուել: Լիւզուիկոսների բռնակալական իշխանութիւնն անդարձ կերպով վերջացել էր, պապականութեան և հոգևորականութեան ազդեցութիւնը թուլացել, իշխանութիւնը ջախջախուել, գայրոցներն ու դիտութիւնն աշխարհականացել և դուրս եկել եկեղեցու խնամակալութեան տակից, ազնուականութիւնը տարրալուծուել և նորա մեծամեծ կալուածները մաս մաս բաժանուել և երկրի հարստութեան հետ միասին ընդհանուր սեփականութիւն դարձել, ժողովուրդն առաջ եկել և բուրժուազիան կամ, ինչպէս ասում էին Պիլիկեցիք, «բուրժուա»-ը մեծ նշանակութիւն ստացել, պալատական գրականութիւնը, լեզուի չորութիւնն ու ցամաքութիւնը, գրական երկերի անբովանդակութիւնը, գրելու ձևի ու եղանակի փքուած-ուռածութիւնը, արուեստականութիւնը և հին դասականի նմանողութիւնը, միով բանիւ կեղծ-կլասիքական ուղղութիւնը տեղի էր տուել ժողովրդական գրականութեան, հոգու, սրտի և զգացմունքի գրականութեան առաջ, ոռոմանտիք կոչուած ուղղութեան առաջ: Նիշդ է, լեզափոխութեան տարբութեան, սուր բնաւորութեան ժամանակներն երկար չեն տևում և նոցա շուտով լաջորդում է Ռեստաւրասիօնը, որի հետեանքը լինում է մի տեսակ աէակսիօն լեզափոխական կարգերի դէմ, բայց այդ ռեստաւրասիօնը կամ վերականգնումը իւր ընդդիմադարձութեան հետ միասին չպէտք է հասկանալ վատ մտքով, հին կարգերին վերադառնալու, լետադիմելու մտքով, ոչ, այլ լեզափոխական չափազանցութիւնները, անհարթութիւնները յարգարելու, չափաւորելու մտքով: Յեղափոխութիւնն այնպիսի զարկ էր տուել, այնպիսի ջախջախիչ

կերպով կործանել էր Հինը, որ այլ ևս խօսք չէր կարող լինել Հին նոյն ձևով վերականգնման մասին. նոյն իսկ սեպտաւարսիօնի և սէպտուիօնի պարագլուխները, որոնք բոլորեքեան ևս մեծացել, սնուել էին լեղափոխութեան ուսմունքով, սոգորուած էին լեղափոխական գաղափարներով, չէին կամենում, չէին կարող այլ ևս Հին կեանքով ապրել, Հին եղանակով կառավարուել, Հին սեփմով ղեկավարուել: Թագաւորական իշխանութիւնը վերահաստատուեց, բայց այդ արգէն Լիւզուիկոսների այն թագաւորութիւնը չէր, որ կարողանար ամենքին իրան գերի դարձնել, ամենքին ճնշել և մինչև անգամ հպատակների հոգու, սրտի և մտածութիւնների վերայ թագաւորել. եկեղեցու սրբութիւնը նորից իւր արժանաւոր տեղը բռնեց, բայց այդ արգէն նախկին պապական հոգի, միտք և ամեն լուսաւոր գաղափար կաշկանդող կաթոլիկ եկեղեցին չէր, մի խօսքով լեղափոխութեան առաջ բերած գլխաւոր, էական հիմունքը, սկզբունքը հաստատ մնացին և միայն փոխուեցին մանրամասնութիւնները, ոչ էականները, արտաքին ձևերը:

Պատահականութիւնը, բաղդի բերմունքը, թէ ժամանակակից հանգամանքների գաղափարների, ձգտումների համազումարը այդ ժամանակները լուսաջ են բերում մի շարք բնդունակ, քանքարաւոր հեղինակներ, որոնք իւրեանց մտքի կորովով, գրչի ուժով բնդհանրացնում, մարմին և արիւն են դարձնում ժողովրդի մէջ չափաւորուած ձևով լեղափոխութեան գլխաւոր սկզբունքները: Ինչ տեսլ կուզի, որ զոցա ազգեցութիւն գլխաւորապէս զգալի է լինում գրականութեան զարգացման վերայ, որ սկսում է արագ ու հսկայական քայլերով առաջ գնալ և համաշխարհական հոշակ ստանալ: Քայքայում են կեղծ-կրօնիքական ուղղութեան վերջին բեկորները և սոմանախոյզ հետզհետէ այնքան առաջ է գնում ու զարգանում, որ երեսնական թուականներին արգէն իշխող ուղղութիւն է գտնուում Ծրանսիայում գրականութեան մէջ: Մտքի ու գաղափարի այդ քանքարաւոր պարագլուխների շարքը բաղկանում է Վիկտոր Հիւգօյից, կոմս Ալֆրեդ-դէ-Վինյեից, Ալֆրեդ-դէ-

Միւսէից, Թէոփիլոս Գոտիէից և միւսներէից: Այդ նշանաւոր մարդկանց շարքից էր և Ալֆոնս Լամարտինը:

Ինչ էր ումանտիզմը և Բնչով էր տարբերուում նա կեղծ դասական ուղղութիւնից: Ռոմանտիզմը գրական ուղղութեան այն տեսակն է, որի մէջ գերիշխող գեր է կատարում քնարերգութիւնը, որ իւր հերթով ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ անհատականութեան արտայայտութիւնը: Անհատականութիւնն էլ արտայայտուում է ոչ թէ այն զաղափարներում, որոնք գոյանում են մեր գիտակցութեան մէջ. այլ որ ստեղծագործուում, առաջ է գալիս մեր զգացմունքի, մեր հոգու ու սրտի ելևէջների մէջ: Այդպիսի, այսինքն մեր հոգու ու սրտի մէջ երևան եկած անհատականութիւնն արտայայտուում է կամ մեր զգայարանների մէջ, կամ սիրոյ, լուսի, ատելութեան, թախիծի, յուսահատութեան և մեյամաղձութեան ձևով: Մեր զգայարաններից մի քանիսն այնպիսի նիւթ են տալիս մեզ, որ նորանից մեր գիտակցութեան մէջ մտապատկեր է գոյանում արոտաքին աշխարհը կամ տիեզերքի մասին, միւսները այդ նիւթը չեն մատակարարում մեզ: Ռոմանտիք հեղինակներն իւրեանց երկերում նկարագրում են կամ պատկերացնում են զլիսաւորապէս միայն մարդուս ներքին զգացմունքները և բնութիւնից ստացած տպաւորութիւնները, միւս բոլորը, ինչպէս, օրինակի համար, հոտոտելիքի, ճաշակելիքի և առհասարակ մարդուս մկանունքին վերաբերեալ զգայարանների պատկերացումը, նաքա թողնում են յաջորդ գրական ուղղութեան ներկայացուցիչներին—նատուրալիստներին, որոնք սկսում են իշխող գեր խողալ Փրանսիայում միայն վաթսնական թուականներից: Ռոմանտիքների քնարերգութիւնը սանտիմենտալ բնաւորութիւն ունի և հարուստ կամ առատ է նկարչականութեամբ:

Ռոմանտիզմը տարբերուում է դասականից զլիսաւորապէս նորանով, որ չի ընդունում այն կանոնները, որոնք մի տեսակ սրբագործուած օրէնքների գեր էին կատարում դասականութեան մէջ: Դասականը պահանջում էր, նախ, որ գրական երկերի զանազան տեսակները, որոնք միմեանց հետ ոչ մի կապ, ոչ մի ընդհանուր ա-

ղերս չունէին, ճշգիւ սահմանուեն. երկրորդ, նա պահանջում էր, որ գրական երկերի ամեն մի տեսակի օրէնքները, որոնք ձեռի կամ ախլիմիատեսակութիւնը գերադասում էին բնաւորութիւնների բազմատեսակութիւնից, հաստատ կերպով որոշուած լինեն և, վերջուպէս, երրորդ, նա պահանջում էր ճաշակի պայմանականութիւն, որ սահմանափակում էր հեղինակի իւր գրուածքի համար թէ ազատօրէն նիւթ ընտրելու և թէ իւր այդ ընտրած նիւթն արտայայտելու համար զանազան միջոցներ ու եղանակներ որոնելու և գտնելու կամքն ու ձգտումը:

Ռոմանտիզմն այդ բոլորը ոչնչացնում է: Նիշդ է, նա դասականի այդ կանոններն ոչնչացնելով, մի տեսակ խառնիխուռն, քառտիքական դրութիւն է մտցնում գրականութեան մէջ, բայց այդ լինում է միայն սկզբում. յետոյ հետզհետէ ամեն բան որոշուում, սիւտեմի է բերուում, նոր, որոշ կարգ ու կանոնի և օրէնքների տակ է զրուում: Նա ստեղծում է քնարերգական բանաստեղծութիւնը, նկարչականութիւն է մտցնում գրական գանազան տեսակ երկերի մէջ և, որ գլխաւորն է, նա ոչնչացնում է դասական գրականութեան մէջ այնքան մեծ նշանակութիւն ունեցող ձեռի ու ոճի յեռեկից ընկնելը, որ մի տեսակ բովբի միջից անցնելով ամեն մի ոգևորութիւն, զրկում էր նորան ինքնուրոյնութիւնից կամ, լաւ է ասել, ինքնատիպ առանձնայատկութիւնից. նա ոչնչացնում է արուեստականութիւնը, մեռած ձեւերը, քարացած կանոնները, զրելու ու մտածելու սառած, կեանք ու կենդանութիւն կորցրած եղանակները, ճաշակի պայմանականութիւնը, միով բանիւ նա գրականութիւնը հանում է չոր վերացականութիւնից, տալիս է նորան հոգի, կեանք և մեծ ծաւայով բանաստեղծական աւելն. նա ներմուծում է գրականութեան մէջ գեղարուեստականութիւնը և, ընդհակառակը, գուրս է ձգում նորա միջից մեքենականութիւնը, շինծուութիւնը¹²⁾:

¹²⁾ Ռոմանտիզմի և Լամարտինի մասին տես «Исторія французской литературы XIX вѣка, Г. Лансона, проф. Ecole Normale въ Парижѣ. Переводъ съ французскаго подъ редакціей П. О. Марозова» էջ. 93—98 և 77—84.

Դասականութեան և ուսմանտիղմի մաքառման գործում մեծ դեր է խաղում նամանաւանդ լեզուն, որ իբրև մտքի արտայայտութեան գործիք մեծ խորհուրդ ունէր ուսմանտիղմի ներկայացուցիչների համար: Մորտակելով դասականութեան մէջ ընդունուած բոլոր գրել-խաւոր կանոնները և նոցա տեղը նորը դնելով, գորն հետ միասին պէտք էր մշակել և նոր լեզու, որ հնարաւոր լինէր արտայայտել և նոր ստեղծած ձևերը: Այդ պատճառով էլ ահա վերոյիշեալ հեղինակները, որոնք, ինչպէս ասացինք, նոր ուղղութեան պարագլուխն էին, իւրեանց բոլոր ուշադրութիւնը գարծնում են լեզուի վերայ և աշխատում են հանել նորան այն անձուկ պայմանական շրջանից, որի մէջ գետեղել, փակել էին նորան դասականները: Ընդհանուր ոյժի, եռանդուն աշխատանքի և աչքի ընկնող տաղանդի և ընդունակութեան առաջ կամաց-կամաց տեղի է տալիս դասականութեան և այդ վերջին ամենակարևոր պատուարը: Լեզուն վերակազմում ու վերանորոգում է: Հետզհետէ և աստիճանաբար անհետանում են գրական ասպարիզից դասական երկերի մէջ ընդունուած խօսքերի ստոր և բարձր, ազնիւ ու անազնիւ բաժանումը: Ընդունում է, որ լեզուի մէջ բոլոր խօսքերն էլ հաւասար են, բոլորն էլ ազնիւ ու բարձր են և հեղինակն անխտիր բոլորն էլ իւր ցանկութեամբ կարող է գործածել իւր գրուածքի մէջ: Դորա հետ միասին անհետանում են այլաբանութիւնների և պատկերական ոճերի սովորական դարձած առատ գործածութիւնը, որոնք միտնեցնում, աղաւաղում էին գրուածքի միտքը: Աշխատանք է գործ դրում, որ երկի մէջ խօսքերը, ոճերը և դարձուածները համապատասխանեն ճիշդ այն առարկաներին, որոնց մասին խօսում է հեղինակը, արտայայտեն ճիշդ այն մտապատկերները, այն զազափարները, որ հեղինակն ուզում է արտայայտել: Բացի այս բոլորից, ջանք է լինում հարստացնելու լեզուի բառարանը, որ դասականները վերին աստիճանի աղքատացրել էին, հանելով գործածութիւնից ստոր և անազնիւ համարուած ոճերը, խօսքերը և դարձուածները: Ռոմանտիքներն ամենայն առատութեամբ ընդունում են լեզուի մէջ բազմաթիւ

ժողովրդական բառեր, ամենեւին հոգ չտանելով, թէ այս մէկը վայելուչ է, այն մէկն ոչ, այս պատշաճ է, այն անպատշաճ, այս մէկն աղիւ է, այն մէկը գռեհիկ, ինչպէս անուժ էին դասականները, միայն որ այդ բառերը ճշգիւ արտայայտէին այն, ինչ որ նոքա ցանկանում էին ասել: Լեզուի վերանորոգելու, հարստանալու և գեղեցկանալու հետ միասին վերանորոգում, գեղեցկանում է և ոտանաւորը: Ոտանաւորի բազմաթիւ չափերի հետ միասին, որ ռոմանտիքները վերանորոգում են կամ նոր ի նորոյ կազմակերպում ու գործածութեան մէջ են մտցնում, նոքա նամանաւանդ ընդունում են ու սկսում գործածել «աղէքստեղբեան» կոչուած ութոտանեան ոտանաւորի չափը:

Թէ լեզուի և թէ ոտանաւորի վերակազմութեան ու վերանորոգութեան գործում սակայն ռոմանտիզմի ներկայացուցիչ ու պարագլուխ հեղինակները համահաւասար կերպով մեծ գեր չեն կատարում: Արգարութիւնը պահանջում է ասել, որ այդ ասպարիզում առաջնակարգ գեր են խաղում Վիկտոր Հիլքսոն և Գոտիէն, իսկ Լամարտինը և միւսները միայն հետևում են նոցա, երկրորդական գեր են կատարում: Լամարտինը արդէն շատ անհոգ էր, շատ անտարբեր էր գէպի իւր գրուածների լեզուն, շատ քիչ ուշադրութիւն էր դարձնում իւր լեզուի մաքրութեան, գեղեցկութեան, իւր ոճի ու գործուածների կանոնաւորութեան վերայ, շատ սակաւ ժամանակ էր նուիրում իւր գրուածները կոկելու, ուղղելու կարևոր գործին, որ այդ ասպարիզում կարողանար առաջնակարգ գեր կատարել:

Ինչ առանձնայատկութեան տէր էր Լամարտինն իբրև բանաստեղծ, իբրև հեղինակ և ինչով էր առհասարակ նա տարբերում իւր ժամանակակիցներից:

Լամարտինը նախ և առաջ իւր սրտի, իւր էութեան մէջ թագնում էր մի անչափ մեծաքանակ վիշտ և թախիծ, բայց նորա այդ թախիծը Շատորբիանի և միւսների թախիծի նման կձու և դառը չէր. նորա այդ վիշտն ու թախիծն անցնելով նորա մեղմ, նուրբ կանացի հոգու ելևէջներից, փափկանում ու ստանում էր այն գեղեցկութիւնը, գրուչականութիւնը, որ բռնում է նո-

րա երկերն ընթերցողների սրտի ու հոգու ամենանուրբ թելերից: Հոգու այդ լատկութիւնը նա ժառանգել էր իւր մօրից և զարգացրել իւր մանկական և պատանեկական կեանքի սարք ու կարգի մէջ, իրան շքմապատող ընտանեկան հանգամանքների մէջ իւր քոյրերի ազդեցութեան ներքոյ, քոյրերի, որոնք, ինչպէս ասացինք, նորա միակ խաղընկերն են եղել: Լամարտինն իւր գրական գործունէութեան ասպարիզում շատ բեղմնաւոր է եղել. նա, բացի բանաստեղծութիւններից, գրել է և ուրիշ ամեն տեսակ գրուածներ՝ պատմութիւններ, կենսագրութիւններ, ճանապարհորդութիւններ և այլն, բայց նա տիրապէս բանաստեղծ է եղել և մեծ բանաստեղծ և իւր այդ բանաստեղծական լատկութիւնը պահպանել է և իւր բանաստեղծութեան հետ ոչ մի կապ չունեցող գրուածներում: Նորա պատմական գրուածքներն այդպիսի գրուածքներին յատուկ դատողութիւնների և պատմափաստների լուսարանութեան լրջութիւնը չունին. նորա ճանապարհորդական տպաւորութիւնները, նկարագրութիւնները զուրկ են պատմական, աշխարհագրական և տեղագրական ճշգրտութիւնից, և այլն և այլն:

Լամարտինի մեծութիւնն իբրև բանաստեղծի պէտք է որոնել այն անարուեստականութեան, այն բնականութեան մէջ, որ միայն նորան յատուկ է. նա չի երգել իւր գուարճութեան, իւր քէֆի համար, բանաստեղծութիւնը նորա գործը, նորա profession de foi-ն չի եղել. նա երգել է, որովհետև այդ նորա հոգու պահանջն է եղել, նորա սրտի հառաչանքն է եղել: Նորա բանաստեղծութիւնը, ճիշդ է, մի փոքր մշուշապատ է, մի տեսակ անյայտ, անորոշ բնաւորութիւն ունի, բայց այդ մշուշը, այդ մէզն ու մառախուղը, որոնք ստուերապատում են նորա ներկայացրած բնութեան տեսարանների, կուսական գեղեցկութեան, հոգու պէս-պէս արտայայտութիւնների պատկերները, այնքան թափանցիկ, այնքան շղարշանման են, որ բոլորովին չեն մթնեցնում նոցա, այլ, ընդհակառակը, պատկերները շատ գրաւիչ կերպով արտացոլում են նոցա, այսինքն այդ մշուշի ու մէզի միջից և գորանով, իւրեանց այդ աղօտութեամբ աւելի ևս հրապուրում, լափշտակում են մեր սիրան

ու հոգին: Այդ անորոշութիւնը, այդ մթութիւնը, որ մենք տեսնում ենք նորա բանաստեղծութեան մէջ, առաջ է գալիս հէնց այն հանգամանքէց, որ նա արտայայտում է մի մեծաքանակ, մի զօրեղ զգացմունք, առանց դատողութեան և առանց փաստերի: Նա մտածող, նա պատմաբան, նա հետազոտող չէ. նա զուտ, մաքուր բանաստեղծութեան ներկայացուցիչ է միայն:

Լամարտինի բանաստեղծութեան այդ հիմնական մտաւեր, նորա հոգու տրամագրութեան այդ էական հանգամանքը գլխաւորապէս երևան է գալիս նորա երկու գրուածքում *Premières meditations* և *Les harmonies*, որոնք, նախ, նորա բանաստեղծական գրուածքների մէջ առաջնակարգ տեղ են բռնում, երկրորդ, շատ կարևոր են մեզ Հայերիս համար, որովհետև Նորէն Քալֆայեանն ամենից աւելի բանաստեղծի այդ երկերն է սիրել, այդ երկերն է թարգմանել, այդ երկերի սոցիեցութեան ներքոյ է հեղինակել իւր ինքնուրոյն բանաստեղծութիւններից շատերը:

Premières meditations-ը, որ իւր ամբողջութեամբ լոյս է տեսել Թապաքութեամբ 1820 թուին, սկզբից եղել է միայն մի փոքրիկ հատորիկ, բաղկացած 26 կտոր բանաստեղծութիւններից. լեռնոյ արդէն նա հաստացել ու ստուարացել է, երբ 1823 թուին հրատարակուել է նորա շարունակութիւնը կամ լրացուցիչ մասը «*Nouvelles Meditations*» խորագրով: Սակայն սկզբից հրատարակուածներն եղել և միշտ մնացել են ամենաընտիրները, իսկ լեռնոյ հրատարակուածները թէև ունեցել են իւրեանց մէջ մի քանի ընտիր կտորներ, բայց երբէք չեն կարողացել համեմատուել առաջինների հետ, հասնել առաջիններին: *Meditations* ր զգացմունքի մի ամբողջ հեղեղ է, քնարերգութեան բանաստեղծութեան մի ամբողջ ծովակ, վսեմ, գեղեցիկ, թախծալից: Այդ բանաստեղծութիւնների մէջ չի կարելի գտնել մէկը, որի մէջ հէնց մի որոշ գաշտանկար պատկերացրած լինի կամ մի ճիշդ, ստույգ փաստ հաղորդուած լինի, այնքան զոքս անորոշ, մշուշապատ և անյայտ են: Առնենք, օրինակի համար, «*Le lac*» բարձրագածութիւնը, որ ամենաընտիրներից մէկն է համարուում: Ի՞նչ է պատկերացրած նորա մէջ—մի

նաւակ և երկու մարդ, բայց թէ ոչք են դոքա, ուր են գնում, — ոչինչ լալտնի չէ: Մենք դորա մէջ, բացի բանաստեղծի անհուն զգացմունքից, ոչինչ չենք տեսնում, ոչինչ չենք իմանում: Այսպէս են նորա բոլոր խորհրդածութիւնները. նոքա իսկապէս բովանդակութիւն չունին, ամեն բան նորա մէջ շղարշանման մէզով է պատած, ամեն բան նոցա մէջ, ինչոր միայն վերաբերում է իրականութեան, գոյութեան արտաքին ձևերին և հանգամանքներին, աներևութանում է և մնում է միայն իւր, բանաստեղծի հոգու հառաչանքը: Եւ զարմանալին այն է, որ Լամարտինը կարողանում է միմիայն և միմիայն խօսքերով հաստատել իւր և իւր անձանօթ ընթերցողի մէջ այն մտերմական կապը, այն միմեանց լուսութեամբ հասկանալու երևոյթը, որ լինում է միայն երկու միմեանց շատ մօտ, շատ ծանօթ անձանց մէջ:

Les harmonies կոչուած երգերը, որոնք առաջին անգամ լոյս են տեսել 1830 թուին, զուտ կրօնական բանաստեղծութիւններ են, որովհետև նոցա մէջ ամեն մի տեղ կրկնում է Աստուծոյ անունը, ամեն տեղ կրօնական խորհրդածութիւններ են լինում: Սակայն այդ կրօնական խորհրդածութիւնները, ինչպէս երևում է, ամեն տեղ հաւասարապէս չեն ոգևորել բանաստեղծին: Երբեմն այդ խորհրդածութիւնները քաղել են նորա գրչից ամենաբնախոր ասանաւորները, երբեմն էլ նոքա ձգել են նորան ձանձրալի միակերպութեան մէջ և, փոխանակ զգացմունքի տաքութեան և մտքի հակիրճ, կենդանի արտայայտութեան, առաջ են բերել երկարաբանութիւն ու խօսքերի կուտակումն, այնպէս որ կարելի է ասել, թէ բոլոր գաշնակները միասին առած կազմում են մի ամբողջութիւն կամ հաւաքածու, որի մէջ միջակ, չբարձրուած և շատ լաջողուած բանաստեղծութիւնները խառնուած են միմեանց հետ, լաջողում են միմեանց: Թէև ինքը Լամարտինը 50 գաշնակներից ընտիր է համարել միայն 15-ը, բայց այդ, ի հարկէ համեստութիւն է. նոցա մէջ ընտիրները, անկասկած, աւելի բազմաթիւ են, քան թէ ոչ ընտիրները և, որ գրել խաւորն է, այդ ընտիրների մէջ կան այնպիսիները, ո-

րոնք իւրեանց մէջ պարունակում են նոր, արտաքոյ
կարգի գեղեցկութիւններ, որ և տռիթ է տուել շատե-
րին նորա յարգողներից դաշնակները գերադասել նորա
միւս բանաստեղծութիւններից: Նոցա, այդ ընտիր դաշ-
նակների ոճը պարզ է և գեղեցիկ, իսկ նոցա ոճի այդ
գեղեցկութեան ու պարզութեան համապատասխանում
է նոցա մէջ և ամենայն պարզութեամբ, բնականու-
թեամբ և անարուեստականութեամբ արտայայտուած
զգացմունքը:

Թէև Լամարտինն իբրև գրող այնքան հպարտ բնա-
ւորութիւն է ունեցել, որ չի սիրում եղել մի ուրիշին
հետևել, մէկին աշակերտ գրուել, թէև նա ինքն իրեն
առմանտիք չի համարել և հեռու է պահում եղել իրան
դասականների և ռոմանտիքների պայքարներից, թէև,
վերջապէս, նորա հայեացքները քաղաքականապէս և
կրօնապէս աւելի պահպանողական են եղել, քան թէ
իւր ժամանակակից հեղինակների, այնուամենայնիւ նա
չի կարողացել իրան ազատ պահել, չենթարկուել ժա-
մանակի հոգուն, իրան շրջապատող գրական գործիչների
ազդեցութեան. նա կարդալով Հիւզօյի երկերը, ազդուե-
լով ռոմանտիքներից, իւր ներքին աշխարհով, իւր հո-
գու էութեամբ էլ պատկանելով ռոմանտիքների շար-
քին, անգիտակցաբար ռոմանտիք ուղղութեամբ զրուած-
ներ է արտաշրել, որով և սկսմայ մասնակցել է դա-
սականութեան և ռոմանտիզմի մրցողութեան և օգնել
է վերջինին յաղթութիւնը տանելու: Մաշնակները հենց
նորա գրուածների այն տեսակին են պատկանում, որի
մէջ պարզ երևում է ռոմանտիզմը Հիւզօյի կոչորիտով:
Կարդանք, օրինակի համար, դաշնակներից «Եհովան»,
«Կալինին» և «Մարդկութիւնը» — և մեզ բոլորովին ակն-
յայտ կլինի այդ ռոմանտիզմը, այդ, եթէ կարելի է
այսպէս ասել, հիւզօյականութիւնը:

Կրօնական տարրի առատութիւնն այդ զրուածքում
պէտք է մեկնել, նախ, Լամարտինի ընտանեկան և
դպրոցական դաստիարակութեամբ, որ զուտ կրօնական
բնավորութիւն է ունեցել, կրօնական, որ ժամանակի
ընթացքում թէև շատ փորձանքների է հանդիպել,
բայց իսպառ երբէք չի անհետացել նորա սրտից, երկ-

րորդ, նորա ցանկութեամբ տալու նոցա ձեռքը, որոնց սրտից լեղափոխութիւնն իսպառ չէր ջնջել ճշմարիտ Աստուծոյ երկրպագութիւնը, առարկայի վսեմութեան համապատասխան մի կրօնական բանաստեղծութեան գիրք: Բացի այդ երկու գրուածքից, մեզ համար նշանակութիւն ունի Լամարտինի և մի արձակ գրուածքը — «Արևելքի ճանապարհորդութիւնը», որովհետև նա իւր զէպի արևելք կատարած ճանապարհորդութեան ժամանակ պատահել է, յարաբերութիւն է ունեցել և Հայերի հետ, որոնք ամեն տեղ սիրով ընդունելու պատուել են նորան: Նա այդ ճանապարհորդութիւնն արել է 1832 թուին. նա նաև է մտել Մարսելի նաւահանգստում և անցել է Մալտայից, այցելել է Աթէնքը, Բէլլուօթը, Լիբանանը, Պալիլիան, Երուսաղէմը, Գամաղիսը, Մեռետլ-ձովը, անօրինական տեղերը, Բալբէկի աւերակները և Պոլսի ու Գանուբի վերայով 1833 թուին վերադարձել է Մական:

«Արևելեան ճանապարհորդութիւնը» թէև իւր հազորգած տեղեկութիւնների ճշտութեան տեսակէտից նշանակութիւն չունի, թէև նա լցուած է ճանապարհորդութեան հետ ոչ մի կապ չունեցող աւելորդաբանութեամբ և թէև նա իւր ժամանակակիցներին ծանօթացնում է աւելի իւր, Լամարտինի, քան թէ արևելքի հետ, այնուամենայնիւ շատ հետաքրքրական է: Նորա մէջ Լամարտինը մեծ ոգևորութեամբ, իրան լատուկ բանաստեղծական աւելնով, կենդանի, աշխուժ, սահուն ոճով պատմում է իր անձնական տպաւորութիւնները, մտածմունքները, իւր հայեացքները, ամեն բանի վերայ նայելով իւր անձնական տեսակէտից, բոլոր իւր տեսածներն ու լսածները յարմարեցնելով իւր արամոգրութեան, իւր հասկացողութեան և ամեն բան իւր մէջ մշակելով, բիւրեղացնելով և այնպէս արդէն ներկայացնելով իւր ընթերցողներին: Գա իսկապէս ճանապարհորդութիւն էլ չէ, այլ իւր, Լամարտինի անձնական դատողութիւնները, փիլիսոփայութիւններն իւր զէպի արևելք կատարած ճանապարհորդութեան առթիւ:

Որ իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ Լամարտինը պատահել է Հայերի, լաւ ընդունելութիւն է գը-

տել նոցանից և լաւ տպաւորութիւն է ստացել, լաւ գաղափար է կազմել ընդհանրապէս նոցա մասին —, այդ երևում է նորա այն երկու նամակից, որ Խորէն Քալֆայեանը գետեղել է իւր դաշնակիների թարգմանութեան սկզբում: «Pendant mes voyages en Orient, aussitôt que j'ai été reçu par les Arméniens comme un hôte et comme un frère»: «Նորա այդ լաւ տպաւորութիւնը, այդ լաւ գաղափարը Հայերի վերաբերմամբ աւելի ևս զօրացել է Պարիզում, երբ նա ծանօթացել է Մուրատեան և Հայկազեան դպրոցների ղեկավարների՝ Ս. Թէոդորեանի, Ք. Ալվազեանի և Ամբրոսիոս ու Խորէն Քալֆայեանների հետ և սկսել է յաճախել այդ երկու հայկական դպրոցները, ներկայ գտնուելով դպրոցական հանդէսներին, անձամբ որոշուած պարզեցնելով բաժանելով առաջադէմ աշակերտներին, անձամբ խրատուելով և մինչև իսկ ճառեր արտասանելով և գովարանելով Հայերի յառաջադիմութեան ձգտումները: Հէնց այդ ծանօթութեան, այդ լաւ վերաբերութեան վերայ է ակնարկում նա, երբ իւր առաջին նամակում ասում է իւր բարեկամ Խորէն Քալֆայեանին. «Mes relations fréquentes avec l'Orient m'ont inspiré un grand respect pour la nation Arménienne et surtout pour la religion la probité et la poésie de ces populations plus rapprochées que nous du berceau et des lumières du monde primitif». ¹³⁾

¹³⁾ Լամարտինի մասին ասանձին տես «Иллюстрированная история новейшей французской литературы А. Птиде-Жюльвиля. Переводъ съ французскаго подъ редакціей Ю. В. Веселовскаго». Էջ. 200—267, գլուխ V.

Խորէն Գալֆայեանը դեռ մինչև իւր Պարիզ գալը տեսած է եղել Լամարտինին, նա դեռ մինչև 1858—59 թուականները ծանօթ է եղել նորա հետ: Նա տեսած է եղել նորան դեռ իւր մանկութեան ժամանակ, ներկայ գտնուելով Բոսֆորի նաւահանգստում բազմամբոխ ժողովրդի հետ միասին, որ խնուել էր այդտեղ Լամարտինին ճանապարհ ձգելու համար, որ վերագանում էր այդ ժամանակ իւր արևելեան ճանապարհորդութիւնից: Այդ մասին մենք տեղեկութիւն ունինք այն ընծայական ոտանաւորից, որ Խորէնը գրել է իւր դաշնակների թարգմանութեան սկզբում լառաշարանի, հօրը նուիրած ոտանաւորի և Լամարտինի վերոյիշեալ երկու նամակի հետ միասին:—

Յայգոյն ի ծայրս տալ, էր երբեմն, ես լիշեմ,
 Գաղղիադրօշ նաւ ի Պոսփսր գընայր դէմ.
 Ոք սլարմանի կացեալ ի խելսն անդ ի վեր,
 Զաչս ընդ ափունս և ընդ երկին բաժանէր,
 Եւ աջն ի լանջ՝ ճընչէր ըգտրօփըս սըրտին.
 Նաւն այն, անժայտ ի դարձ՝ էր քոյդ, Լամարթինք
 Խուռն անդ ամբոխ լեզերսն հօծեալ դալարիս,
 Մաղթէր քեզ հողմն աջող յափուռս հայրենիս.
 Մանուկ, ես գայն խընդրէի վեհ ուղևոր,
 Զոր եռանդուն ձայն ողջունէր բիւրաւոր...
 Մինչև ծածկել առագաստին իւր յաչաց
 Եւ իմ բերան զանուռն իւր մեծ թօթովեաց:

Թէև դոյն ընծայականի մէջ Խորէնն ասում է, որ հէնց այդ օրից Լամարտինի երգերը, որոնք այդ ժամանակները յուզում էին բոլոր կարգացող աշխարհը, ձգել են նորա սրտի խորքը մի տեսակ զմայլումն և նա սկսել է «ոգել» նորա տաղերը, սիրել է նորան, աշակերտ է գրուել նորան, բայց մենք այդ միայն բանաստեղծական չափազանցութիւն ենք համարում: Խորէն մանուկը ներկայ գտնուելով մեծ բանաստեղծին ճանապարհ ձգելու հանդիսին, տեսնելով այն մեծ յարգանքը, որ խնուած ամբօխը մատուցանում էր «պարմանի» ճանապարհորդին, լսելով այն գովասանքները, որոնք ուղղում էին բազմաթիւ ժողովրդի բերանից այն օտարականի հասցէին, անկասկած, ինքն էլ կարող էր հետևել միւսների օրինակին և իւր մանկական օլխանան էլ խառնել միւսների կեցցէների հետ և ցանկանալ Լամարտինի պէս մեծ մարդ դառնալ և մի օր նմանել նորան, բայց որ նա այդ զիտակցարար անէր, որ կարողանար զգալ նորա երգերի քաղցրութիւնը և զմայլել և, որ զլիաւորն է, «ոգել» նորա տաղերը և ցանկալ աշակերտ գրուել նորան—, այդ անկարելի է, որովհետև այն ժամանակ նա դորա համար զեռ շատ մանուկ է եղել:

Քալիֆայեանը զիտակցարար ճանօթացել է Լամարտինի հետ իւր Մխիթարեան ուխտի մէջ եղած ժամանակ, երբ նա Ուխտի գպրոցում աշակերտ է եղել, երբ նա աւարտելով իւր ուսման ընթացքը, վարդապետ է ձեռնադրուել և ուխտի միաբանների շարքն անցել, երբ նա, վերջապէս, սկսել է զիտակցարար կարգալ և ինքն էլ բանաստեղծութիւններ յօրինել: Թէև Մխիթարեան վանքը գտնուելով Վենետիկ ճոցի կղզեակներից մէկի վերայ, կտրուած էր ոչ թէ միայն Եւրոպայից, այլ և մինչև անգամ և Վենետիկ քաղաքից, թէև Մխիթարեան ուխտն իբրև կաթոլիկ վանական միաբանութիւն չէր մասնակցել Եւրոպայում տեղի ունեցած քաղաքական և մտաւոր լեզափոխութիւններին, թէև, վերջապէս, Ս. Ղազարու ուխտի աբբաները խիստ աշարժութեամբ էին հսկել ու հսկում էին, որ կաթոլիկ եկեղեցու շահերը չօշափող, սրբազան աւանդութիւնները

խախտող, պատի իշխանութիւնը նուստացնող և առհասարակ մեծ լեղափոխութեան արդիւնքը կազմող ոչ մի հանգամանք, ոչ մի վտանգաւոր գիրք ու հեղինակութիւն մուտք չգործեն կղզեակը, բայց այնուամենայնիւ կատարուած և կատարուող լեղափոխութեան արձագանքները հասնում էին, թէև շատ թույլ կերպով, և այդ հայ վարդապետների խաղաղ բնակարանը: Յայտնի բան է, միաբանները չէին կարողանում արձակ կարգով լեղափոխութեան հեղինակների ամենաթունգ գրուածները, դժուարութեամբ էին ձեռք բերում Վուտերի և Ռուսոյի գրուածները և շարունակում էին իւրեանց միտքն ու հոգին պարարել միջնադարեան կաթոլիկ եկեղեցու հայրերի գրուածներով՝ Ալբերտի աստուածաբանութեամբ, Թովմա Գեմբացու միստիքականութեամբ, Բոսուէթի բարոյներով, բայց նոքա իսպառ էլ անմասն չէին մնում Եւրոպայի ժամանակակից հեղինակների գրուածներից: Նոքա կարգում էին Փրանսիական, անգլիական և իտալական չափաւոր հեղինակներին, նոցա ձեռքին պտտուում էին գլխաւորապէս ռեստաւրասիոնի հեղինակների գրուածները, որոնց ընթերցանութիւնը թէև չէր խրախուսուում, բայց չէր էլ արգելուում: Նոքա մեծ սիրով ու եռանդով կարգում էին Հիւգոյի և Լամարտինի գրուածները, որոնք, մանաւանդ Լամարտինի գրուածները, իւրեանց պահպանողական գաղափարներով և կրօնական զանգուածով շատ յարմարուում էին նոցա կրօնական կրթութեամբ տոգորուած գրասիրական ճաշակին:

Խորէնը, որ ինչպէս ասել ենք, օժտուած էր նուրբ զգացմունքով և փափուկ, կանացի բնաւորութեամբ, որ իւր սրտի խորքերում թագուցանում էր այն վիշտն ու թախիժը, այն անհաստականութիւն արտայայտելու հակումն, որ յատուկ է ռոմանտիք հեղինակներին և որ, վերջապէս, ինքն էլ արդէն սկսել էր բանաստեղծութիւններ գրել և նոցա մէջ իւր սրտի զեղմունքն արտայայտել, յափշտակուում էր Հիւգոյի գրուածներից և կատարելապէս սիրահար է դառնում Լամարտինին, որին շատ նմանում էր իւր բնական խոստումաւորով, իւր խոհերով և իւր քնարի վշտահար թելերով: Նա

արդէն կարգացել էր Կոստէլլը և Թարգմանել էր նորա «Պագիկտոսից» մի կտոր, կարգացել էր Լըվավասէօրը և Թարգմանել էր նորա «Թշուառութիւն մարդկան» ոտանաւորը, կարգացել էր Շէքսպիրը և Թարգմանել էր նորա «Յուլիոս Կեսարից» մի Հատուած, կարգացել էր Բայրոնը և Թարգմանել էր նորա «Չալլզ-Նարուլդից» մի կտոր, վերջապէս, նա արդէն կարգացել էր Ժիւլէրը, Անդրէաս Շէննէօ, Մէտաստագօ և Գէբարօ և դոցա Տեոհոզութեամբ յօրինել էր իւր «ի սուրբ Գաւթ Գուկնցի» ու «Առ Յորդանան» չոր, արուեստական չափաբերականները, երբ կարդում է Վիկտօր Հիւգօյի ոգևորուած երգերը և Լամարտինի սրտաբուխ «խորհրդաճուժիւնները» ու քաղցր, խորհրդաւոր «աշաշնակները», և մի կողմ Թոլնելով միւսները, սկսում է Թարգմանել ու ուսումնասիրել միայն դոցա, նամանաւանդ Լամարտինին, որի «Հառմոնեաները» մեծ ազդեցութիւն են անում նորա վշտահար, թախծալից, կրօնական ուղղութեամբ զարգացած Տօգու վերայ: 1854 թուին նա Թարգմանում է Հիւգօյի «Մանուկ յորրանի» և «Գերդաստան» երգերը, յաջորդ 55 թուին Թարգմանում է Լամարտինի երկու գեղեցիկ դաշնակը՝ «Բնութիւն կամ Մեծութիւն մարդոյ» և «Տաղ գիշերոյ», իսկ 54—57 թուականների ընթացքում նա յօրինում է մի շարք ինքնուրոյն տաղեր ու երգեր, որոնք թէև ընդհանրապէս չոր ու ցամաք, արուեստական, հալկական սովորական ախ ու վախով լցուած չափաբերականներ են, բայց արդէն իւրեանց գրութեան եղանակով, բովանդակութեամբ և հիմնական գաղափարով ուսմանտիրգմի նըշոյլներ են պարունակում իւրեանց մէջ և տեղ-տեղ լիշեցնում են կամ, լաւ է ասել, նմանութիւն են տալիս Հիւգօյի և Լամարտինի քնարի մօտիւններին: Մի քանիսը, ինչպէս օրինակ, «Յիշատակ սիրելեաց»-ը և «Յառաջին մանուշակն» մինչև իսկ, կարծես, տաք զգացմունքի պէս մի բան են պարունակում իւրեանց մէջ, կարծես թէ ձգտում են սրտառուչ լինել և դուրս գալ հալկական շաբլոնականութեան սահմանից, բայց դրժբարդաբար հեղինակի այդ զողզոջուն, այդ անվստահ

սրտի բերմունքն էլ կորչում է զբարառի խրթնաբանութեան մէջ ⁽¹⁴⁾։

Լամարտինի «Հառմունեաների» ազդեցութիւնն այնքան մեծ, այնքան զօրեղ է լինում Խորէնի վրայ, որ նա, երբ ժամանում է Պարիզ և անձամբ տախթ է ունենում ծանօթանալու մեծ բանաստեղծի հետ, արդէն չի շատանում իւր նորանից արած հատ ու կտոր թարգմանութեամբ, այլ ձեռնարկում է թարգմանելու ամբողջովէս բոլոր Հառմունեաները։ Լամարտինի այդ զբրուածքի թարգմանութեան գծուար գործին ձեռնարկելու հանգամանքն ինքը Խորէնն իւր թարգմանութեան լառաջարանում երկու տեսակ է մեկնում։ Նա, նախ, կամեցել է զորանով կատարել իւր բարեկամների ցանկութիւնը, իւր բարեկամների, որոնք կարգացած լինելով Ֆրանսիացի բանաստեղծի այդ նշանաւոր երկից նորա ձեռքով արուած մի քանի հառմունեաների թարգմանութիւնը, քանիցս խնդրել, թախանձել էին, որ նա ձեռնարկէ ամբողջ գործի թարգմանութեան, երկրորդ, նա զորանով կամեցել է իւր երախտագիտութեան պարտքը հատուցանել Լամարտինին, որ նորան Պարիզում այնքան սիրով ընդունել, փալփայել և մինչև իսկ խրախուսել էր նորա գրելու, թարգմանելու ձգտումները։ Բացի այդ երկու գլխաւոր պատճառներից, Խորէնն ունեցել է, ինչպէս երևում է նոյն լառաջարանից, և որիչ երկրորդական պատճառներ։ Նա կամեցել է արեւելցիներից ինքն առաջինը լինել և իւր միջոցով էլ Հայոց ազգը և լեզուն առաջինը հանդիսացնել բոլոր արեւելեան ազգերի մէջ այն հեղինակի գլխաւոր երկերից մէկը թարգմանելու գործում, որ իւր բոլոր կեանքի ընթացքում այնպիսի բուռն սիրով սիրել էր արեւելքը և այնքան եռանդով իւր մեծ հանձարը նուիրել էր նորան, որ հազիւ թէ Արեւելքը մէկ օր կարողանար նորա երախտիքի տակից գուրս գալ։

¹⁴⁾ Խորէնի այդ առաջին երկասիրութիւնները և թարգմանութիւնները բոլորն էլ տպագրուել են Խ. Գ. կամ Խոսիտունի ստորագրութեամբ «Բայմալէպի» 1852—57 թուականների համարներում։

Մի քննական հայեացք ձգելը հանգուցեալի մէջ բերած այդ պատճառների ու շարժառիթների վերայ բաւական է, որ համագուենք, թէ այդ բոլոր շարժառիթներից միայն մէկն է իսկապէս գոյութիւն ունեցել —, նորա անձնական սէրը զէպի Լամարտինի երկերն ընդհանրապէս և զէպի նորա «Հաւսնեաները» մասնաւորապէս, իսկ մնացեալ պատճառներն ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ իւր անձնական, իւր անհատական հակումը հասարակաց օգտի պատրուակի տակ ծածկելու ցանկութիւն ու ձգտումն: Եւ ճշմարիտ, Խորէնն, անկասկած, այնքան միամիտ չէր, որ կարճէր, թէ Հայոց ազգը դեռ 1859 թուին կարօտութիւն ունէր Լամարտինի գրուածներին և թէ գրաբառ թարգմանելով ու տալով ազգի ձեռքը Հաւսնեաների պէս մի, ճիշտ է, գեղեցիկ, բայց բոլորովին վերացական և դժուարամարտ գրուածք, համարէր, թէ գորանով ազգին մեծ օգուտ է տալիս, նոյնպէս նա այնքան անգէտ չի եղել իւր հռչակաւոր բարեկամի կեանքի ու գործունէութեան հանգամանքներին, որ չիմանար, թէ Լամարտինն իսկապէս ոչինչ էլ չի արել արևելքի համար և արևելքը ոչնչով իսկ երախտապարտ չէ նորան: Լամարտինը, ինչպէս լայտնի է, առաջ գեսպանի օգնականի պաշտօն է կատարել Նէապօլում, յետոյ մի կարճ ժամանակ Բուրճոնների վերահաստատուելու միջոցով մուշկատիր է եղել, այնուհետև նա ամբողջ տաս տարի հստոր է եղել ու հասարակաց գործերով զբաղուել, մի երկու ամիս էլ ամբողջ Ֆրանսիան է կառավարել և, վերջապէս, միւս բոլոր իւր ազատ ժամանակը նուիրել է հայրենի գրականութեան, հեղինակել, շարագրել է և ծառայել է իւր հայրենիքին ըստ չափու կարողութեան:

Եթէ Խորէնը խօսելով Լամարտինի արևելքի վերայ ունեցած երախտի մասին, ակնարկում է նորա զէպի արևելք կատարած ճանապարհորդութեան և գորա նկարագրութեան վերայ, — մենք արդէն համառօտապէս ցօյց տուինք, թէ ինչ արժէք ունի բուն գիտնական աշխարհի և արևելքի օգտի տեսակէտից նորա այդ ճանապարհորդութիւնը: Կրկնում ենք, Լամարտինի «Արևելեան ճանապարհորդութիւնը» ընթերցողներին

ծանօթացնում է աւելի իւր, Լամարտինի անձի հետ, քան թէ արևելքի: Վերջապէս, եթէ հանգուցեալ եպիսկոպոսը Լամարտինի ճանապարհորդութեան մասին այդքան մեծ համարմունք ունէր, աւելի նպատակալարմար չէր լինիլ, որ նա հէնց նորա այդ «ճանապարհորդութիւնը» թարգմանէր: Մենք կարծում ենք, որ յամենայն դէպս այդ աւելի հետաքրքրական կլինէր հայերի համար, աւելի շահեկան կլինէր և նոյն իսկ աւելի կճառալէր Ֆրանսիայի բանաստեղծի անուան հռչակը տարածելու, ընդհանրացնելու արևելքում, քան թէ «Հառմոնեաները», որ եթէ մինչև անգամ իսկ հասկանալի լեզուով թարգմանուած լինէր, դարձեալ հազարից մէկը չէր հասկանալ: Որ հասարակաց օգուտը և Լամարտինի արևելքին մատուցած ծառայութիւններ չեն, որ դրդել են Խորէնին թարգմանելու «Պաշնակները»¹⁵⁾, այլ իւր անձնական սէրն ու համակրութիւնը զէպի նորա անձը և նորա գրուածները, մասնաւորապէս զէպի նորա «Հառմոնեաները» և «խորհրդածութիւնները», — գորան ապացոյց կարող են լինել և նորա թարգմանութեան յառաջարանի հետեւեալ խօսքերը: «Այլ առ ի՞նչ անձնականս մեր դատաստան զչքնադազունէն ի գործս Լամարտինեայ, մինչ զարմանք, զոր էր երբեմն ընդ աշխարհ ամենայն սոյն այս յարուցանէր մատեան, ընդ աճել ժամանակաց, աճեաց առաւել: Եղիւ թէ ի

¹⁵⁾ Ֆրանսիական «l'harmonie» բառը Խորէնը թարգմանել է Հայոց «դաշնակ» բառով — «Պաշնակը Լամարտինեայ» — Les harmonies de Larmartine: Նայրանդեանցը հաւան չէր այդպիսի թարգմանութեան. նա կարծում էր, որ Հայոց դաշնակ բառը չի համապատասխանում հառմոնի բառի բուն իմաստին ու նշանակութեան: Այդ հանգամանքի վերայ է ակնարկում հանգուցեալը, երբ իւր Աղցմիքի «Հրեշտակն աղօթից» ստանաւորի մէջ գործածելով դաշնակ բառը տակը հետեւեալ ծանօթութիւնն է դնում. «Յայսմ և ի սոյն միայն ներեմք մեզ, և այն ոչ անխորհրդարար, որպէս թէ կամեցեալ ասել «քոյդ ցբեզ», կիրառութիւն բառիդ ըստ այդմ առման, զոր այլուր մերժեմք իսպառ, որպէս կամամոտածական բռնադրօսութիւն եղուիս»:

նոյն իսկ ի զարմանս անդ մեր և ի սէր, զյանգուզն ձեռնարկութեանս գոյր արգեօք գտանել զներողութիւն: Անդստին յարբուն տիոց արտօսք ընդ արտասուս խառնեալ սիրելագունին ի քերթողս, և հաղորդ եռանդեան նորա լինէօք և յուսոյն նուագութեան, ընդ նմա խորհելով և ընդ նմա անդաճելով: Այսու օրինակաւ ընդ Քերթողին հոգւոյ և մտացն զուգակցեալ ընկերէին միտք մեր և հոգի»:

Շատ հետաքրքրական է, ի միջի այլոց, իւր Խորէնի անձնական գատաստանը Հառմոնեաների մասին: Նա այդ երկը համարում է ամենաընտիրը Լամարտինի բոլոր բանաստեղծական գործերի մէջ և կոչում է նորան «չքնադադոյն» ի գործս Լամարթինեայ: Նա ասում է, որ թէև արտաքուստ — «առ վերին երեսս» Հառմոնեաները զանազանոււմ են միմեանցից, բայց ի ներքուստ նոցա մէջ կայ մի տեսակ միութեան օղակ, որ բոլորը միացնելով, շղկապելով միմեանց հետ, ներկայացնում է մեզ ամբողջապէս քերթողի միաքր և հոգին զոցա, այդ Հառմոնեաները ստեղծարանելու ժամանակ: Նա ասում է, որ ինքը Լամարտինն անձամբ խոստովանել է իրան, թէ այդ հառմոնեաներից ամեն մէկը գրուած է խորին առանձնութեան մէջ զի ժամս յուսարեկ վհատանաց»: Իսկ ինչ վերաբերում է հառմոնեաների ընդհանուր բովանդակութեան, — Խորէնն որոշում է նորան միայն հետեւեալ ընդհանուր ու անորոշ խօսքերով. «Երբեմն, ասում է նա, Լամարտինը հրաբորբոք երգեր է վերարձակում գէպի Բարձրեայր, երբեմն էլ մտարերելով անդարձ անցած-զնացած օրերը, վերանորոգում է իւր յիշողութեան մէջ անցածի լիշատակը և «յանճառելի իմն յափշտակի զմայլութիւն»:

Յաջողել է արգեօք Խորէնն իւր ձեռնարկութեան մէջ և կարողացել է հայ ընթերցողին ներկայացնել հառմոնեաների մի այնպիսի պատկերը, կամ պատճէնը, որ նա կարողանալ էթէ ոչ լիակատար, զոնէ, մօտաւորապէս մի ամփոփ զազափար կազմել Ֆրանսիայի բանաստեղծի այդ, ճիշտ որ, հրաբորբոք երգերի մասին:

Թէև մեր հեղինակը զորս համար ունեցել է ամեն մի յարմարութիւն — թէև նա լու Ֆրանսագէտ է եղել,

լաւ գրաբառագէտ և օգտուել է իւր, Լամարտինի անձնական ցուցմունքից, թէ և իւր ներքին աշխարհով, իւր բնութեան խառնուածքով նա շատ նմանել է Լամարտինին, այնպէս որ նորա միաբն ու հոգին, ինչպէս ինքն ասում է, «գուգակցեալ ընկերէին ընդ Քերթովին հոգւոյ և մտացն», այնուամենայնիւ մենք վստահանում ենք այստեղ համարձակապէս ասել, որ նա իսպառ յաջողած չէ իւր ձեռնարկութեան մէջ, որ նա չի կարողացել իւր թարգմանութեամբ Դաշնակների բնագրի ոչ թէ միայն մօտաւոր, այլ նոյն իսկ հեռաւոր նմանութիւնը ներկայացնել: Մենք կարծում ենք, որ մեր գրաբառագէտներից շատ քչերն ունեցած կլինին այնքան քաջութիւն ու համբերութիւն, որ ամբողջապէս գլխէ-գլուխ կարդացած լինեն 65 դաշնակները: Մենք, որ ունեցանք այդ քաջութիւնն ու համբերութիւնը, հրապարակով խոստովանում ենք, որ չստացանք այն համն ու հոտը, այն մտքի վեհօթեան և արտայայտութեան վսեմութեան ճաշակը, որ ունի հաւմունեաների բնագիրը: Դաշնակները Լամարտինի դէպի Բարձրբալի ավժողը վերառաքած հրաբորոք երգերը չեն, այլ միայն նոցա չոր ու ցամաք կմախքը, տեղ-տեղ դժուար հասկանալի, տեղ-տեղ էլ իսպառ անհասկանալի: Եկէք կարդանք «Վազնի», «Մարդկութիւն», «Յաւիտենականութիւն բնութեան և սգութիւն մարդոյ», «Տրտում է անձն իմ մինչև ի մահ» ընտիր դաշնակները, որոնց մէջ Լամարտինը թէ և բանաստեղծական, բայց պարզ ու բնական ձեւով արտայայտում է մի մեծ փիլիսոփայական և կրօնական գաղափար: Մենք չենք հաւատում, զո՞նէ, կասկածում ենք, որ մեր գրաբառագէտներից մէկը միայն Խորէնի հայերէն թարգմանութեամբ, առանց բնագրի կամ առանց մի օտար լաւ թարգմանութեան օգնութեան, կարողացած լինի իրան մէկին կերպով ներկայացնել բնութեան այն լաւիտենականութեան, մարդու կեանքի այն կարճատևութեան, մահուան այն անխուսափելիութեան զեղեցիկ վսեմ պատկերները, որ վարպետ բանաստեղծի վրձինով նկարել է մարդու հոգու ու երևակայութեան մէջ Լամարտինը:

Առնենք, օրինակի համար, «Յաւիտենականութիւն

բնութեան և սրութիւն մարդոյ՝ դաշնակը, որի մէջ փիլիսոփայական գաղափարի ճշգրութիւնը միախառնուած բանաստեղծական ոգևորութեան հետ ղեկավարում է բանաստեղծին: Բնութիւնն անմահ է կամ, գոնէ, մեզ անմահ է թւում. մարդս ապրում է միայն և միայն մի օր, բայց նա դարձեալ շատ բարձր է արտաքին աշխարհից, որովհետև նա հասկանում է, ըմբռնում է նորան, այդ աշխարհը—«Յաղթանակիր, սվ անմահ բնութիւն, դու, որին բազմաթիւ օրեր իւր մէջ պարունակող ձեռքը տալիս է անսահման ժամանակի ընթացքում անդադար վերանորոգող զօրութիւն. մահը զօրավիգ է լինում քո կարողութեան: Աւարկիր, կորզիր, վերագարձրո՛ւ գոյութիւնն ամեն բանի, որ քեզանից է ստանում իւր կենդանութիւնը: Ես որդս, որ սկիզբն եմ առել քո մի ժպտի մէջ, ես ծնուել եմ, ես նայում եմ, ես մեռնում եմ... Գնա՛ դու քո ճանապարհով և այլ ևս մի մտածիր իմ մասին: Չէ՛ որ դու, բնութիւն, չես կարող երկրի երեսից անհետ ոչնչացնել և ոչ մի էակ: Ես մեռնում եմ. ինչ փոյթ, չէ՛ որ ես ապրեցի, Աստուած ինձ տեսաւ, կեանքի հալեացքն ընկաւ իմ ոչնչութեանս վերայ: Քո անընդհատ վերանորոգող գոյութիւնը տեւում է գարեք. ես միայն մի վայրկեան ապրեցի... բայց այդ վայրկեանական ակնթարթի ընթացքում ժամանակի և տարածութեան անեզրութիւնն արտացոլուեց իմ նայուածքիս մէջ, և բռնելով այս աշխարհի միայն մի շնչին մասը, ես տեսայ նոյն իսկ պատկերը, որ դու ինքդ տեսնում ես քո անբաւութեանդ մէջ: Տիեզերական և եզակի էակի ճաճանչը լուսաւորեց իմ ստուերը. ես շնչացի իմ ուրախութեան և սիրոյ օրհնեղքը և նորա լուսափայլ միտքն արտացոլուեց իմիս մէջ, նորա խօսքերը ճանաչեցին ինձ. ես բարձրացայ նորա առաջ... և բնութիւնն ինձ ասաց. Անցիր, քո վիճակը վեհ է,— նա քեզ տեսաւ: Անցկացրէ՛ք, ուրեմն, ձեր անծայր, անվերջ օրերը, երկինք և երկիր, արև, լեռներ, ծովեր և դու, բնութիւն, երկար, շատ երկար դեռ ժպտա՛ս իմ գերեզմանին անարքում: Եթէ՛ իմ անունը ջնջուած է կեանքի գոյութիւնից, թո՛ղ և չգոյութիւնը մոռանայ ինձ: Ես խոնարհում եմ և չեմ նախանձում. իմ միտքն

ապրում էր դեռ առաջ. նա մեռնում է աւելի հաստատուն լուսով, քան թէ դուք բոլորեքեանդ: Արդեօք, այս վեհ, վսեմ, գեղեցիկ ու խորիմաստ պատկերը կարելի է պարզ կերպով վերստեղծել Խորէնի հետեւեալ թարգմանութեան մէջ. —

Յաղթանակեան, անմահ բնութիւն,
Դու որում ձեռքն լուսարձակ
Անչափելի տալ զօրութիւն,
Եւ նորածին յար ժամանակ
Մահ զօրութեան քում տալ պընդանս,
Շընորհեան, բարձ, դարձն ըզկեանս
Որոց ի քէն ընդունին զէս.
Որչն ես ի քո ծագեալ ժըմիտ,
Ծնանիմ, հայիմ, մեռանիմ ես.
Ընթան, զիս մի ածեր ընդ միտ:
Այլ քեզ, բնութիւն, չիցէ քեզ մարթ
Զարարած մի եղծել համայն.
Զրաւիմ, զի՛ փոյթ. կեցի ես մարդ:
Ետես զիս Տէր, կենաց քթիթ
Խոնարհեցաւ իմ անդ ոչէս,
Ձեր գոյութիւն նորափըթիթ
Կեցցէ ըզգարս, բոպէ մի ես.
Այլ ի վայրկեանն անդ վաղազրաւ
Գարբ և միջոցք ինքնին անբաւ
Երկրորդեցան յաչացս իմ բիրս,
Եւ զայն ի կէտ մի գոյութեան
Նոյն ինձ տեսի երևեալ տիպս
Զոր ձեզ ի ձերդ անեզրութեան:
Ընդհանրական և մի էին
Յոյս յաղջամուզը իմ անդ ծագեաց,
Եւ հըծծեցի հանդէպ նորին
Զիմ երգ սիրոյ և զհըճուանաց.
Եւ անդուստ միաք իւր լուսալիբ
Յիմ միտս ետ զիւր նըկարագիր,
Ծանեաւ եւ բանըն նորա զիս,
Եւ համբարձալ հանդէպ ի տես
Եւ բնութիւն՝ «Անց» ստէ ցիս,
Վեհ ունիս բախտ, նա զքեզ ետես»:

Կեցջիք, ապա զաւուրսդ անծայր
 Երկիր, երկին, լերինք և ծով,
 Ջահդ երկնածեմ: Իսկ դու լամայր
 Ժրպտեան, բնութիւն, զշիրմաւս իմով.
 Ի դրսիրութեանցն անկեալ կենաց
 Մի յոչընչէն ևս լիշեցայց.
 Պըշնում այլ չեմ նախանձայուց:
 Միտք կեցեալ իսկ է նախուստ,
 Եւ մեռանի նա ի մի յոյս
 Որ քան ըզձեզն է անկորուստ ¹⁶⁾:

¹⁶⁾ Համեմատութեան համար աւելորդ չենք համարում
 գնեւ պատեղ այդ հատուածի ֆրանսիական բնագիրը—

Triomphe, immortelle Nature,
 A qui la main pleine de jours
 Prête des forces sans mesure,
 Des temps qui renaissent toujours.
 La mort retrempe ta puissance.
 Donne, ravis, rend l'existence
 A tout ce qui la puise en toi.
 Insecte éclos de ton sourire,
 Le nais, je regarde et j'expire
 Marche et ne pense plus à moi!
 — (Car) vous ne pouvez, ô Nature,
 Effacer une créature.
 Je meurs. Qu'importe? J'ai vécu.
 Dien m'a vu! le regard de vie
 S'est abaissé sur mon néant.
 Votre existence rajeunie
 A des siècles. J'eus in instant
 Mais dans la minute qui passe
 L'infini de temps et d'espace
 Dans mon regard s'est répété,
 Et j'ai vu dans ce point de l'être
 La même image m'apparaître
 Que vous dans votre immensité
 De l'être universel, unique,
 La splendeur dans mon ombre a lui,

Առնենք, օրինակի համար, և «Տրտում է անձն իմ մինչև ի մահ» դաշնակը, որ Լամարտինը գրել է 1829 թուի նոյեմբերի 3-ին, «Համայն ննջեցեյոց»-ի յաջորդ օրը, Իւրսի գղեակում խորին միայնութեան մէջ, մեծատարած անտառի վիթխարի ծառերի հովանու տակ, ծառերի, որոնց տերևները թափել էին դառնաշունչ հողմից, տեղատարափ անձրևից և որոնք, կարծես, ստիպում էին հեծելու անտառը... Անխուսափելի մահուան գաղափարը բանաստեղծի բնակութեան տեղի այդ թախճալից գրութեան ու հանգամանքների մէջ պարզ կերպով նկարուում է նորա աչքի առաջ և նա տխուր ու տրտում, հառաչելով խորհրդածուում է. «Ե՛հ, ինչ փոյթեթէ մահն անխուսափելի է, եթէ մեռնելն անհրաժեշտ է, գոնէ, մի վերջին անգամ հառաչանք արձակենք, ինչպէս այն մարդը, որ անդձրձ գատապարտուած է, որ ինքն իւր յօժար կամքով բարձր աշտարակից վայր գլորէ իրան, բայց որ ահռելի բոպէին, երբ նորա սաքը սայլթաքում է բարձրութիւնից, յուսահատ աղաղակով, գոնէ, լցնում է անդունդը: Բայց որքան զեղեցիկ

Et j'ai bourdonné mon cantique
De joie et d'amour devant lui;
Et sa rayonnante pensée
Dans la mienne s'est retracée,
Et sa parole m'a connu;
Et j'ai monté devant sa face,
Et la Nature m'a dit: Pasco,
Ton sort nst sublime. Il t'a vu.
Vivez donc vos jours sans mesure,
Terre et ciel, céleste flambeau,
Montagnes, mers, et toi, Hature,
Souris longtemps sur mon tombeau.
Effacé du livre de vie
Que le Néant même m'oublie!
J'admire et ne suis point ja lout.
Ma pensée a vécu d'avance
Et meurt avec une espérance
Plus impérissable que vous.

էր այդ կեանքի առաւօտը, որքան հրճուանք կար առաջին սիրոյ մէջ: Սակայն սէրը նոյնպէս անմահ չէ, նա մինչև անգամ կեանքից էլ շուտ է հանգչում, և ոչ ոսկին, ոչ կիրքը, ոչ փառքը չեն կարող մխիթարել այն մարդուն, որ կորցրել է սէրը: Այդպիսի դէպքում արդեօք կսփոփէ մեզ, գոնէ, ճշմարտութիւնը: Հարցրէք քիմաստուէններից. նոքա մեռնելիս, բոլորեքեան էլ ասել են. «Գիտութիւն, դու ինչ գիտես: Բայց եթէ սէրը միայն հրապոյր է, փառքը—մի դատարկ հնչիւն, ճշմարտութիւնը—խարէութիւն, —եկէք մենք, քանի որ չենք զգուել կեանքից, մեր յօժարակամ մահով կանխենք, շտապենք մեռնելու: Այդպիսի փոքրոգութեամբ ասկայն մի բան իմ մէջ վրդովուում է. այդ խիղճն է բողբուում, որ միակն է, որ մնացել է ընդհանուր աւերածի մէջ: Խիղճը: Կարելի է նա էլ միայն մի ուրուական է, մի պատրանք է, ինչպէս միւս բոլորը... Այ, որովհետև միայն Աստուած կարող էր նորան ներշնչել իմ մէջ: Աստուած. բայց արդեօք Աստուած կայ: Ինչպէս. միթէ կարելի է ենթադրել, որ, երբ մարդն իւր խիղճն ունի, արտաքին աշխարհը զուրկ է գործնից: Համաշխարհական խիղճը—այդ էլ հէնց Աստուածն է: Բանաստեղծի այս երկար խռովայլոյ խորհրդածութեան արգիւնքը վերջ ի վերջոյ լանգում է հեռեեւել եզրակացութեան. «ինչպէս որ առաւօտեան վաղ ճանապարհ ընկած ուղևորը, որ գեռ չի տեսնում իւր ճանապարհի վերջը, գտնում է, որ երկինքը հրատապ է, օրը երկայն, հողը—կոշտ, բայց հպարտ իւր թափած քրտինքով ու լոգնածութեամբ և տեսնելով թէ ինչպէս նստինների ստուերն ածում է, ստում է. Ես այնչափ երկար ընթացայ, որ, հաւանականաբար, արդէն մօտ եմ նպատակիս—, այդպէս էլ աստուածային յիշատակն իջնում է իմ վերայ, շնչում է իմ ականջին. «վեր կաց»:

Ահա այս մեծ կրօնական-փիլիսոփայական վարդապետութիւնը, որ Լամարտինը խորհրդածութեան նիւթ է շինել իւր այդ նշանաւոր դաշնակի մէջ և որ թէև ճանաչում է, ընդունում է Աստուծոյ գոյութիւնը, բայց վերջնականապէս չի որոշում, թէ արդեօք մենք միայն անգոր էակներ ենք, ընկճուած Աստուծոյ կարո-

զուժեան ներքոյ, թէ նորա աստուածային շարչարանքի արդիւնքը, չենք կարծում, որ շատ էլ հեշտութեամբ կարողանան հալ ընթերցողները հանել, վերականգնել Խորէնի թարգմանութիւնից, թէև այն էլ պէտք է ասենք, որ այդ գաշնակի թարգմանութիւնն ամենալազողածներից մէկն է:

Իբրև ըզմարդ դատասպարտ զօրմէ կընքեալ է անգարձ
 Զի գահալէժ հասեցի ի կատարաց բարձրբարձ,
 Ի սոսկային այն պահու յոր ոտն ըզսար կորուսին՝
 Ի յուսահատ ազաղակ լընու ըզխորս գէթ վըհին:
 Զոր օրինակ ուղևոր ելեալ ի շու յայգս այգուն,
 Որ ոչ լակնէ տակաւին ըզկատարած զիւր ուղևոյն,
 Գտանէ գերկինըս հրատասպ ըզտիւն երկայն, ըզհող կորդ,
 Այլ խրրոխտ յիւրն յագնութիւն և ի բըրտունս արկեալ յորդ,
 Ասէ, տեսեալ ըզնոճեաց հանդէպ աճումըն գրսուերց,
 Անչափ յերկարս ընթացայ զի արդ անշուշտ իցեմ մերձ.—
 Աստուածային յիշատակ գայ իջանէ առ երի,
 Եւ յունկանէ հըճճելով ասէ առ իս, «Օն, արի»:
 — Աշխարհս հիւլէ է եւ եթ անբաւութեան յանգիման,
 Եւ առ իւրոյն յախտեամբ դար իսկ է մի յի վայրկեան
 Իսկ ես զտիւր անդ նորա թէպէտ փոշի ծըփծըփուն,
 Բայց չեմ ընդհատ ինչ յարփից, զի ես խորհուրդ եմ
 նորա ¹⁷⁾:

¹⁷⁾ Համեմատութեան համար գնում ենք այստեղ այդ հաստատի Փրանսիական բնագիրը.—

Comme un homme jugé, condamné sans retour
 A ce précipiter du sommet d'une tour,
 Au moment formidable du son pied perd la cime
 D'un cri de desespoir rempli du moins labème.
 Comme le voyageur parti dès le matin,
 Que ne voit pas encor le terme du chemin,
 Trouve le ciel brûlant, le jour long, le sol rude,
 Mais fier de ses sueurs et de sa lassitude,
 Dit, en voyant grandir les ambres des cyprès
 J'ai marché si longtemps que je dois être près...
 Le souvenir de Dieu des cent et vient à moi,
 Murmure à mon oreille et me dit: «Leve-toi».

Եւ թարգմանութեան այդ անյաջողութեան պատճառն այն չէ, որ Խորէնը չի հասկացել բնագիրը, չի բմբռնել նորա հիմնական իմաստը, չի զգացել, չի համակուել բանաստեղծի զգացմունքով, այլ որ նա չի կարողացել հեղինակի հառմոնեաների բանաստեղծական ներդաշնակութիւնը պահպանել և միևնոյն ժամանակ այնպիսի պարզ ու բնական ձևով արտայայտել նոցա վերացական կրօնական փիլիսոփայական միտքը, որ յատուկ է իրան հեղինակին, որով նա հենց տարբերուած է միւս բանաստեղծներից: Լծուտ թարգմանը պէտք է ոչ միայն հասկանայ, սիրէ, զգայ թարգմանելիք նիւթը, այլ պէտք է սեփականէ, իւրացնէ և թարգմանելիք բնագրի հեղինակի արտայայտութեան եղանակը: Կաշնակների թարգմանութեան անյաջողութեան, զուցէ, նպատակ է և այն հանգամանքը, որ Խորէնը ցանկացել է բնագրին շատ մօտ թարգմանել, կամ, ինչպէս ինքն ասում է, բոլորովին զուգակցուել քերթողի հոգու և մտքի հետ: «Ապաքէն անհրաժեշտ իմն էր այս զուգակցութիւն, ասում է նա այդ մասին իւր թարգմանութեան յառաջաբանում, առ բնագրին անվթար հաւատարմութիւն, որ առաջին ի պայմանս է բարւոյ թարգմանութեան: Երբ ի դոյն իսկ ջան ի վար արկեալ հասանել, զամենայն իսկ տողս զազղիականին ի հաւատարմութիւ ամփոփեցաք տողս հայկականս: Եւ յուսամք զի ի լեզուլ անդ զզգացմունս Քերթողին և զմիտս, աջողեալ իցէ մեզ զգոյշ կալ ի սովորական թերութենէ անտի թարգմանչաց, այլափոխելով ասեմ առատօրէն զձև, նա ուրեք զիմաստս ևս զմատենագրինս:

Թարգմանիւք, ի հարկէ, չպէտք է փոխէ հեղինակի իմաստը, բայց չի կարելի պահանջել, որ նա չփոխէ և բնագրի ձևը, որովհետև շատ անգամ մի լեզուի ձևերը յատուկ են միայն այդ լեզուին և նոցա փոխադրելու, թարգմանելու համար անհրաժեշտ է փոխելը, յարմարեցնելը թարգմանելիք լեզուի ձևերին. նոյնպէս և պէտք է թարգմանելու ժամանակ հաւատարիմ մնալ բնագրին, բայց ծալրայեզ ճշգրիտ և անվթար հաւատարմութիւնը յաճախ կարող է թարգմանութիւնը նիւթական դարձնել և մթնեցնել հեղինակի իմաստը, ինչ-

պէս որ զաշնակների մէջ շատ տեղ պատահել էլ է։
 Պաշնակների թարգմանութիւնից յետոյ, Խորէ-
 նի և Լամարտինի բարեկամական յարաբերութիւնն ա-
 ւելի մտերմական բնաւորութիւն է ստանում. նորա
 Լամարտինին հետեւելու, աշակերտ դրուելու հանգա-
 մանքն այդ ժամանակներն այնպէս ակներև է դառնում,
 այնպէս ամենքի աչքին է զարնում ու ընդհանրանում,
 որ հայ ընթերցողներն այնուհետև այլ ևս ուրիշ կերպ
 չեն կոչում Խորէնին, բայց թէ «Լամարտինի որդի» օ-
 տարները — «Հայոց Լամարտին», իսկ ինքը Լամարտինն
 այդ բոլորի փոխարէն իւր հաւատարիմ աշակերտին
 «Հայաստանի յոյս» — l'espérance de l'Arménie մեծ անունն
 է տալի։

Ռոմանտիզմի և Հիւզօյի ազդեցութիւնն ընդհան-
 րապէս և Լամարտինինը մասնաւորապէս երևում է,
 բացի զաշնակների թարգմանութիւնից, և Խորէնի Պա-
 րիզում գրած մի շարք ոտանաւորների վերայ, որոնք
 յետոյ նորա Վենետիկում ու Պօլսում գրուածների հետ
 միասին կազմեցին մի հատոր և հրատարակուեցին Պօլ-
 սում 1868 թուին «Քնար Պանդխտին» խորագրով։ Դո-
 քա, Պարիզում գրուած այդ օտանաւորները թէև իւ-
 րեանց արժանաւորութեամբ շատ էլ հեռու չեն գնացել
 վանքում գրուածքներից, թէև դոքա իւրեանց արուես-
 տականութեամբ, փքուած-ուռածութեամբ, իւրեանց
 անբնականութեամբ, կարելի է ասել, ուղղակի կազմում
 են «Բազմավէպում» տպագրուածների շարունակութիւնը,
 բայց այնուամենայնիւ զոցա մէջ անհատականութեան
 արտայայտութիւնը, քնարերգականի մասը և ընդհան-
 րապէս ռոմանտիզմի տարրն աւելի զօրեղ է, քան թէ
 առաջինների մէջ։ Դոցա մէջ, նախ և առաջ, պարզ
 կերպով աչքի է ընկնում այն վիշտը, այն մեղմ ու նուրբ
 թախիծը, որ Լամարտինի քնարի յատկանիշն է, երկ-
 րորդ, զոցա մեծամասնութեան բովանդակութիւնն ընդ-
 հանուրում համարեալ թէ միևնոյնն է, ինչ որ Լամար-
 տինի «խորհրդածութիւններինը», երրորդ, զոցա գրու-
 թեան և ստանաւորի կազմութեան արտաքին ձևն ու
 եղանակը նմանում են Լամարտինի բանաստեղծութիւն-
 ների գրութեան արտաքին ձևին ու եղանակին և, վեր-

ջապէս, կրօնական տարրի առատութեամբ դռքա համարեա նոյն հառմոնեաներն են: Զանազանութիւնը միայն նիւթի մշակութեան, մտքերի խորհրդաւորութեան և զգացմունքի խորութեան մէջ է:

Լամարտինն իբրև խոշոր բանաստեղծական տաղանդ, իբրև վարպետ նկարիչ, իբրև հարուստ երեւակայութեան տէր կարողացել է իւր նիւթերի մանրամասնութիւններից մի այնպիսի ամբողջութիւն կազմել, մի այնպիսի հրաշալի շինուածք յօրինել, որ և՛ դիւրըմբռնելի է, և՛ պարզ, և՛ բնական և՛ զեղեցիկ: Իսկ Խորէնը բանաստեղծական միայն մի փոքրիկ քանքար ունենալով և իսպառ գրկուած լինելով բնական և անարուեստ լինելու յատկութիւնից, իւր այդ գրուածներից միայն մի քանիսի մէջ է կարողացել, չենք ասում հասնել, այլ միայն լիշեցնել իւր մեծ ուսուցչին, իսկ մնացեալների, մեծամասնութեան մէջ նա շատ լետ է ընկել: շատ հեռու է մնացել նորանից: Լամարտինը, օրինակի համար, գրել է «Կանգեղն տաճարին», «Տաղ գիշերոյ», «Մարդկութիւն», «Յիշատակ», իսկ Խորէնը— «Առ կանգեղն», «Գիշեր», «Մեծութիւն մարդոյ», «Յիշատակ սիրելեաց» և այլն, այսինքն երկուսն էլ գրել են մի և նոյն նիւթի վերայ, բայց սրբան տարբերութիւն կայերկուսի այդ համաբնարան գրուածների մէջ: Մի տեղ սրտի զեղմունքի, խորհրդաւոր մտքերի և խոր զգացմունքների պարզ, բնական արտայայտութիւն, միւս տեղ արուեստականութիւն և միայն արուեստականութիւն: Այդ տարբերութիւնը, այդ մեծ զանազանութիւնը մենք կգտնենք մինչև անգամ և այն գրուածներում, որոնք ոչ թէ միայն իւրեանց նիւթով ու բնաբանով, այլ և բովանդակութեամբ ևս նմանում են Լամարտինի գրուածներին: Առնենք, օրինակի համար, «Թռչունք» սոսանաւորը, որի բովանդակութիւնն այնքան նման է Լամարտինի «Ազօթք մանկան զարթուցելոյ» դաշնակին, որ, կարծես, նորանից առնուած լինի, նորա ընդլայնումը կամ նմանողութիւնը լինի: Քաշնակը մի պարզ, սիրուն, զիւրըմբռնելի կտոր է, որ հէնց իւր անմեղ մանկան աղօթքի պարզութեամբ մի զեղեցիկ ներդաշնակութիւն է կազմում, իսկ «Թռչունք»ը

յանգակապութիւն և բառերի կուտակումն է միայնս
Աւելորդ չենք համարում զնել այստեղ այդ երկու
ոտանաւորներից էլ մի քանի տուն, որից մի կողմից
յայտնի կլինի նոցա նմանողութիւնը, միւս կողմից էլ
այն բանաստեղծական գերազանցութիւնը, որ ունի դաշ-
նակը Խորէնի երգի վերայ, թէև այն էլ պէտք է ա-
սենք, որ Խորէնի թարգմանութեամբ դժուար է գա-
ղափար կազմել զաշնակի իսկական գեղեցկութեան վե-
րայ:

«Աղօթք մանկան զարթուցելոյ». «Թողունք»

Աստուած իմ, տուր վիժանս	Գետոց տուր հոսանս
Եւ ճընճըղկանց ըզփետուր,	Ծովուն ըզբոսան,
Մանրիկ գառանց գեղմն ըզմա-	Յառագաստն հոգմիկ,
քուր,	Եւ ցանցին որսիկ:
Ձօղ և բստուեր ի յեղտիւր:	Տուր և առ մանկիկ
Բժշկութիւն տուր առ հիւանդ,	Ճիճ, նինջ անուշիկ
Առ մուրացիկն՝ հաց յոր լայ,	Մօր ի ստեաց ի թոր՝
Սրթեւանիկ առ որբ տըղայ,	Կաթըն մեղրածօր:
Եւ արձակուրդ ոյց ի բանտ:	Տուր, Տէր, և որբոյն
Տուր բաղմածին որդւոց երաստ	Ձըստփանս այգոյն.
Հօր երկիւղած առ ի քէն,	Տուր արտօսը աչաց,
Իմաստ եւ խինդ ինձ տուր ա-	Գնաց՝ սրտին առուաց
տէն	Տուր թեւս ի նորուն
Ձի մայրս իցէ բարբրաստ:	Անմուռնչ շեծութիւն,
Եւ սըլասցի սիրտ իմ յերկինս,	Ձի առ քո գահոյս
Հանգոյն խընկոց հեշտավառ,	Թոբիցէ մեծայոյս:
Ձոր քաղցրաբոյր ճօճէ բուրվառ	
Ի ձեռս մանկանց իբրև գիտ:	

Խորէնի Պարիզում գրած ոտանաւորներից իւրեանց
բանաստեղծական տարրով, իւրեանց մէջ պարունակուած
զգացմունքների տաքութեամբ համեմատաբար արժանի
են ուշադրութեան՝ «Օրհնեալ որ սիրեն զհէգ, Հայաս-
տան», «Ո՛հ լիշեցէք զՀայաստան», «Տէր, կեցո՛ զՀայաս-
տան», «Հայկազն մօր օրօրք» և «Քնար պանդխտին»
տաղերը, մանաւանդ առաջինը, որ Խորէնը նուիրել
է Վիկտոր Հիւգօյին և որ Վիկտոր Հանգլուա հայագէտ

Ֆրանսիացին նորա մի քանի ուրիշ երգերի և «Արշակ Բ.» ողբերգութեան հետ միասին թորգմանել է ֆրանսերէն «Benis soient ceux qui aiment la pauvre Arménie» խորագրով:

Հռչակաւոր Հիւզօյի հետ էլ, ինչպէս Լամարտինի, Խորէնն անձամբ ծանօթացել և մտերմացել է Պարիզում. նա նորան էլ, բացի վերոյիշեալ «Օրհնեալ որ սիրեն զհէգ Հայաստան» ոտանաւորից, ընծայել է յատկապէս հէնց ընծայականի նպատակով գրուած իւր «Առ Հիւզօ» խորագրով ոտանաւորը, որ Պալիզում գրուած միւս ոտանաւորներին հետ միասին մտել է «Քնար Պանդխտին» հատորիկի մէջ, ինչպէս որ Լամարտինին ընծայել էր «Առ Լամարտին», որ զետեղուած է դաշնակների թարգմանութեան սկզբում: Իբրև սպացոյց այդպիսի մտերմական յարաբերութեան կարող է ծառայել Հիւզօյի Խորէնին գրած այն նամակը, որ մինչև ցայսօր պահպանուել և մեր ձեռքն է հասել: Այդ նշանաւոր նամակը գրուած է Պարիզում 1879 թուի նոյեմբերի 2 ին և, ինչպէս երևում է բովանդակութիւնից, մի պատասխան է Խորէնի նորան ուղղած նամակին: Հանգուցեալ արքեպիսկոպոսը, ինչպէս երևում է, 1878 թուին իւր քաղաքական պատուիրակութեան գլխուար պաշտօնը կատարելուց լետոյ, հարցրել է իւր ականաւոր բարեկամի կարծիքը «Հայկական խնդրի» կամ Հայոց ազգի մասին և նա էլ պատասխանել է նորան: «Մենք երկու բանաստեղծ ենք և, ես կաւելացնեմ, երկու քահանայ, գրում է աշխարհահռչակ ֆրանսիացին իւր այդ նամակում: Բայց ձեր բանաստեղծ լինելն ինձ բաւական է, և մեր երկու ձեռքը կարող են սեղմել միմեանց: Ձեր նամակը լուզում է ինձ, ձեր եղբայրութիւնը հատուցանում է, փոխարինում է իմս, և ես յայտնում եմ շնորհակալութիւնս: Այն, ինչ որ դուք հարցնում էք ինձանից Հայաստանի մասին, դուք աւելի քան գիտէք, քան թէ ես, բայց ես երջանիկ եմ, որ կարող եմ հաստատել այդ ձեզ: Այն ազգերը, որոնք իւրեանց աչքերն ուղղած են դէպի անցեալը, պիտի կորչեն, այն ազգերը, որոնք նայում են ապագային, պէտք է տպրեն: Հայաստանը թող հետեւէ ձեզ, և նա

ուսքը քաղաքակրթութեան ճանապարհի վերայ է գրած: Ինչ լայտնի է ձեր աշխարհայեցողութեան վսեմութիւնը: Չեր բաղդի վսեմութիւնը եւ չափում եմ ձեր մտքի մեծութեամբ: Գուք հին ցեղերի արիւնը և նոր ցեղերի միտքն ունիք»¹⁸⁾:

Խորէնն իւր Պարիզում գրած բանաստեղծութիւնները տպագրում էր «Մասեաց աղանի» ամսագրում, որ սկսել էին հրատարակել Գ. Ալվազեանը և Ամբրոսիոս Գալֆայեանը 1855 թուականից լայտնի ձանիկ Արամեանի տառերով: Այդ ամսագիրը, որի լիակատար անունն էր «Մասեաց աղանի, աւետարեք Հայաստանեայց», հրատարակում էր երկու լեզուով՝ Հայերէնֆրանսերէն և նպատակ ունէր Հայերին ծանօթացնելու եւրոպացւոց և հաղորդ անելու նոցա եւրոպական քաղաքակրթութեան: Գա, այդ ամսագիրը շատ նպաստաւոր էր Խորէնի համար, որովհետեւ լաճախ նորա մէջ թարգմանւում էին ֆրանսերէն և նորա բանաստեղծութիւնները և այդպիսով միջոց էր տրւում ֆրանսիացի գիտ-

¹⁸⁾ Դնում ենք այստեղ այդ հետաքրքրական նամակի բնագիրը, որ տպագրւած է «Արձագանքի» 1893 թուի 6 համարում.—

Paris, 20 Novembre 1879

Mon noble confrère, — Nous sommes deux poètes et j'ajoute moi deux prêtres, mais votre qualité de poète me suffit, et nos deux mains peuvent se serrer. Votre lettre m'émeut, votre fraternité éveille la mienne, et je vous remercie.

Ce que vous me demandez sur l'Arménie, vous le savez mieux que moi, mais je suis heureux de vous le confirmer. Les nations, qui regardent le passé doivent disparaître, les nations tournées vers l'avenir doivent vivre. L'Arménie n'a qu'à vous suivre, et elle est dans la voie de la civilisation.

Je connais l'élévation de votre intelligence. Je mesure la grandeur de votre destinée à la grandeur de votre esprit. Vous avez le sang des vieilles races, et l'esprit des races nouvelles.

նականներին և բանաստեղծներին կարգալ Հայ բանաստեղծի գրուածները և իւրեանց կարծիքը յայտնել նոցա մասին: Թէև մեզ Համար ժամանակակից Ֆրանսիացիներից մի քանիսի կարծիքը չի կարող ծառայել իբրև Հիմք Խորէնի բանաստեղծական քանքարը ճշգիւ որոշելու Համար, որովհետև նոքա իւրեանց կարծիքը յայտնուած էին, հիմնուելով Ֆրանսիական թարգմանութեան վերայ և որովհետև այդ կարծիքների մէջ մի մեծ տեղ տրուած է, անկասկած, նորութեան, Հայասիրութեան ու Ֆրանսիական նուրբ քաղաքավարութեան, բայց այնուամենայնիւ զոքա կարող են ծառայել մեզ Համար, գոնէ, իբրև մի ընդհանուր չափ, չենք խօսում արդէն այն բանի մասին, որ այդ կարծիքներից մի քանիսն այնքան անկեղծութեան զրոշմ են կրում, որ նորասիրութիւնից և Ֆրանսիական նուրբ քաղաքավարութիւնից մի բան աւելի են պարունակում իւրեանց մէջ: Հայագէտ Դիւլօսիէն Խորէնին «Հայկական Լամարտին» է կոչում. Ֆրանսիացի ոչ շատ անլայտ մատենագիր Ռոմէն Կոնոնուս Խորէնի ոտանաւորները «Ջովաշուն, ու ականակիտ բանաստեղծութիւններ» է անուանում. Ֆրանսիացի քերթող Յուլիոս Ռուէտը իւր քերթողական եղբայրակցութիւնն է առաջարկում նորան. իտալացի նշանաւոր բանաստեղծ Ալէարզօ Ալէարդին նորա հետ մըտերմանալ է ցանկանում, և այլն և այլն:

Մենք շատերից ենք կասկածներ լսել և ինքներս էլ կարգալով մեր գրաբառագէտ գրողների քերթուածների հատորիկները, շատ անգամ կանգ ենք տուել և մտածել, թէ արդեօք մեր զանազան Զախճախեանները, Բագրատունիները, Հիւրմիզները, Խորէնները, Սերովբէ և Տէր-Պարրիէլ Պատկանեանները, Ալամդարեանները և մինչև իսկ Ալիշանները, ճշմարիտ, բանաստեղծ են, թէ գրաբառ խրթին օճեր բանաստեղծութեան զիմակի տակ կուտակող, յանգեր որոնող ու կապող, ախ ու վախելով իւրեանց մտքերի սքօլաստիքականութիւնը ծածկող, առանց սրտի, առանց գաղափարի, առանց խորին զգացմունքի, առանց զօրեղ երևակայութեան, առանց բանաստեղծական պատկերների: Եւ միշտ եկել ենք այն եղրակացութեան, որ գոցանից ահագին մեծամասնու-

թիւնը, որոնց թուում և վերոյիշեալ Չախջախեաննը, Բագրատունին, Եղուարգ Հիւրմիզը, Ալամգարեանցը և Սերոյվբէ ու Տէր-Գարբիէլ Պատկանեանցները եղել են, եթէ կարելի է այսպէս ասել, միայն գրաբանի բանաստեղծ, այսինքն գրաբանից Հնչիւն բառեր, ոճեր քաղող և դոցանից տաղաչափական արուեստով զանազան բովանդակութեամբ տաղեր կազմող, մի խօսքով տաղաչափ և ոչ թէ իսկական բանաստեղծ: Ինչ որ վերաբերում է Խորէն Գալֆայեանին և Ղևոնդ Ալիշանին, — արդարութիւնը պահանջում է ասել, որ դոքա այնքան բանաստեղծական աւելն են ունեցել, այնքան ոճաւած են եղել բանաստեղծական աստուածատուր շնորհքով, որ ուրիշ աւելի նպաստաւոր հանգամանքներում կարող էին կատարեալ բանաստեղծ դուրս գալ և աւելի մեծ արդիւնք ցոյց տալ հայրենի գրականութեան քերթողական ճիւղի ասպարիզում, քան թէ որ ցոյց են տուել:

Յաւն այն է, որ դոքա երկուսն էլ ստացել են վանական սքոլաստիք կրթութիւն, որ սովորաբար կաշկանդում, սահմանափակում է ամեն մի ազատ դատողութիւն, մտքի ազատ արտայայտութիւն, երևակայութեան լայն թռիչք: Սորա վերայ պէտք է աւելացնել և այն, որ դոքա գրել են առհասարակ և մեծ մասով գրաբան, որ ոչ պակաս կաշկանդիչ տարր է եղել մտքի ելևէջների ազատ արտայայտութեան: Մեզ դորա դէմ կարող են ասել, թէ դոքա եղել են Մխիթարեաններ, ուրեմն, և լաւ հայկարան և իւրեանց միտքը գրաբանով ազատ լայտնող: Այ, մենք չենք ընդունում, չենք հաւատում դորան: Թող դոքա լաւ հայկարան եղած լինեն, թող դոքա գրաբան այնքան լաւ իմացած լինեն, որ այդ լեզուով ազատ շարագրելու հնարաւորութիւն ունեցած լինեն, այնուամենայնիւ բանաստեղծութիւն գրելու, յօրինելու համար հարկաւոր է մի ուրիշ աւելի բան — մտքի սրտաբուխ, ոչ բռնագրօսիկ արտայայտութիւն, լեզուի կատարելագոյն վարժութիւն, առանց բառեր որոնելու, առանց ոճերի լեռանից ընկնելու, առանց բառերի ու ոճերի թանձր կոտորի մէջ լանգեր որոնելու, որ ձեռք է բերում միայն մանկական հասակից սովորական խօսակցութեան

վարժութեամբ, առօրեայ կեանքում գործածելի, ականջին ու սրբին ընտել աշխարհիկ կենդանի լեզուի գործածութեամբ: Գորան ապացոյց կարող է լինել հետոյ այն հանգամանքը, որ Խորէնն ու Ալիշանն իւրեանց աշխարհաբառով յօրինուած բանաստեղծութիւններում միշտ աւելի են բարձրացել ընդհանուր մակերևոյթից, աւելի բանաստեղծական քանքար ու աւելն են ցոյց տուել: Ալիշանի փոքրածիւ աշխարհաբառ քերթուածները, ինչպէս, օրինակի համար, «Պլպուլն Աւարալի», «Մուշան Շաւարշանայ» իսկական համով հոտով բանաստեղծութիւն են. Խորէնի «Ստուերք Հայկական»-ի շատ կտորները, ինչպէս, օրինակ, «Հայ մեռնինք», «Հայ ապրինք» մաքուր բանաստեղծական գրուածներ են:

Դեռ Խորէնը մի փոքր բացառութիւն է կազմում, որովհետեւ նա շուտ է թողել վանքը, շուտ է ձգել իւր վրայից կաթողիկ հոգևորականի միաքնն ու հօգին կաշկանդող հանգամանքները և ապրել Պարիզի պէս աշխարհահոյակ քաղաքում, որտեղ կեանքն եւ է գալիս իւր բոլոր արտայայտութիւններով, որտեղ մեծ ասպարէզ կայ տեսնելու գեղարուեստը, գեղեցիկը, կենդանի կեանքը, որտեղ միջոց կայ շփուելու իսկական, ազատ գիտութեան ու մտքի ներկայացուցիչների հետ, մտքի փոխանակութիւն, հաղորդակցութիւն կատարել, ազատ կարգայ, ազատ մտածել, ազատ համակուել: Նորա ուսուցիչներն էին Ֆրանսիացի բանաստեղծները, նորան ղեկավարողը, ուղղութիւն տուողը—հրաշալի Լամարտինն իւր «Բաշնակներով», որ մի սմբողջ բանաստեղծական աշխարհ է: Եւ չնայելով այս բոլորին Խորէնն իսպառ երբէք չանջատուեց իւր վանականութեան յատկութիւններից, երբէք բարձր ի գլուխ չհանդիսացաւ իբրև բանաստեղծ և որ, զլիաւորն է, երբէք սբօլաստիքականութեան կեղևն իւր վերայից չմերկացաւ, չհանեց: 16—17 տարուայ վանական կեանքը շատ զօրաւոր կնիք էր դրել նորա թէ մտաւոր և թէ բարոյական զարգացման վերայ, նորա ներքին աշխարհը, ըստ ամենայնի, կազմակերպուել էր վանական միջնորդում: Նա, ճիշդ է, երգեց սրտաբուխ «Օրհնեալ որ սիրեն զհէգ Հայաստան» և «Հայ մեռնինք», բայց յանգակա-

պեց և շատ չոր ու ցամաք, ախ ու վախով լցուած ստանաւորներ. նա մինչև անգամ հրատարակեց և մի «Յանգարան», որի մէջ գրաբառի հարուստ գանձերից նա քաղեց, հաւաքեց միայնագ բառեր հեշտութեամբ լանգ գտնելու, հեշտութեամբ ոտանաւոր գրելու համար: Այդ արդէն բանաստեղծութեան կամ բանաստեղծական չափածոյ գրուածների վերայ սխալ հասկացողութիւն ունենալու ամենամեծ նշանն է, քերթուածի վերայ իբրև արուեստական թխուածքի վերայ նայելու պարզ տպացոյցն է:

Գլուխ Ե.

Խորէնի գրական զբոսովունքի արդիւնքը Թէոդոսիայում եղաւ չորս երկի հրատարակութիւն. 1861 թուին նա լոյս ընծայեց «Արշակ Բ.» ողբերգութիւնը, 1863 ին «Վարդենիք» կոչուած գրաբառ բանաստեղծութիւնների հաւաքածուն և 1862 ին «Այաֆրանկա» կատակերգութիւնը և «Յանգարան»-ը կամ «Բառգիրք յանգաց»:

Արշակ Բ-ի թշուառ թագաւորութեան և եղբրական վախճանի նիւթը մեզանում շատերն են եթէ ոչ մշակել, գօնէ, ձգտել մշակել ողբերգութեան համար — Բնշիկթաշլեանը, Էմմանուէլ Եսայեանը, Թալմաս Թերզեանը, բայց, մեր կարծիքով, ոչ մէկը գոցանից այնպիսի լաջողութեամբ չի կատարել այդ գործը, ինչպէս Խորէն Գալֆայեանը: Աղբերգութիւնը, ինչպէս յայտնի է, թատերական գրուածների այն ճիւղն է, որի մէջ հեղինակը պատկերացնում է մեզ մի որևէ անձի հոգեկան տանջանքը մեր գութը շարժելու համար, մեզ ստիպելու ցաւակցելու, համակրելու նորան: Ամեն մի ողբերգական գործողութիւն առհասարակ մարդու այն շարժարանքը, տանջանքը և մահն է, որ մեր սիրտը լցնում է արհաւիրքով, սարսափ է ձգում մեր վերայ: Սակայն այդ արհաւիրքը, սարսափը, գութը, համակրութիւնը և ցաւակցութիւնը պէտք է որ լարուցուած

լինի մեր մէջ դէպի չարչարուողն ոչ արտաքին հանգամանքներից, այլ մի գործողութիւնից կամ շատ գործողութիւնների ամբողջութիւնից: Դոքա, այդ սարսափն ու գութը յարուցուում են մեր մէջ նա մանաւանդ, երբ որ գործողութիւնները կատարուում են յանկարծակի և մի գործողութիւնը լինում է միւսի հետեանքը, արգասիքն անմիջապէս: Ողբերգական անձի տանջանքն առաջ է գալիս նորա մէջ գլխաւորապէս ներհակ հակումների և պարտականութիւնների մաքառումից — սրտի հակումների և բարոյական պարտականութեան, կամքի և խոհականութեան, կրքերի և խոհականութեան մաքառումներից: Բնական է, որ քանի որ զօրեղ լինի ողբերգական անձի տանջանքի առիթը, որքան խոր հանգամանքներից առաջ եկած լինի նա, այնքան էլ հետեաբար խոր ու զօրեղ կլինի և մեր ցաւակցութիւնը դէպի նա: Եթէ ողբերգական անձի տանջանքի պատճառները նորա սեփական կրքերից և նորա այդ կրքերի դէմ մաքառելու անկարողութիւնից կամ թուլութիւնից են առաջ գալիս, մենք, ի հարկէ, աւելի քէ չենք ցաւակցում, համակրում նորան, եթէ ընդհակառակը, նորա տանջանքի պատճառները նորա կեանքի այնպիսի հանգամանքներն են, որոնց դէմ չէր կարող մաքառել նա, չէր կարող կամ յաղթել նոցա, կամ խուսափել նոցանից, թէև նա դորա համար ունենար և՛ յօծարութիւն, և՛ կամք, և՛ մաքառելու կարողութիւն, այդպիսի մարդուն մենք աւելի ենք համակրում, ցաւակցում: Մեր ցաւակցութիւնն այդ դէպքում նամանաւանդ զօրեղանում է, եթէ հերոսն ի զուր տեղն է տանջուում, չարչարուում, եթէ նա բոլորովին անմեղ է և միայն տանջուում է նախախնամութեան վճռով, կամքով: Յամենայն դէպս ողբերգական անձի մեր մէջ յարուցած համակրութեան աստիճանը սերտ կապերով կապուած է տանջանքին, ողբերգական գործողութեան առիթ եղած հանգամանքների հետ. որքան մեծ և բարձր է այն բարոյական օրէնքը, որի համար հերոսը մաքառում է իրան թշնամի և հակառակ բարոյական ոյժերի դէմ, այնքան խոր և զօրեղ է և մեր ցաւակցութիւնը դէպի նա:

Սոփոկլէսի «Անտիգոնէ» ն ողբերգական անձն է, որովհետեւ անմահ ողբերգակի ողբերգութեան մէջ նա մեզ ներկայացրած է ինչպէս մի անձն, որ մաքառում է, իւր անձը զոհ է բերում այն բարոյական օրէնքի համար, որ հրամայում էր, սուրբ պարտականութիւն էր զնուստ ամեն մէկի վերայ անթաղ շիտղենէ իւր արեւնակցի դիակը, թէև նա զորանով օրինագանց էր գտնուում իւր հայրենիքի առաջ, որ պատուիրում էր հայրենիքի թշնամիների գիակաները թաղման, յուզարկաւորութեան շարժանացնել, թէև զորանով նա ներկայանում էր իբրև մի մեծ յանցաւոր, որ չէր կատարում Կրէօնի, թերացւոց թագաւորի վերոյիշեալ հայրենապաշտպան օրէնքը հրատարակողի հրամանը: Այստեղ, ինչպէս կարելի է տեսնել, երկու մեծ բարոյական օրէնք պատահում են միմեանց և առաջ է գալիս մի սրտածմլիկ ողբերգական գործողութիւն, որի մէջ ողբերգական անձն Անտիգոնէն և՛ մեղաւոր է և՛ անմեղ: Նա մեղաւոր էր, որ չէր կատարել իւր հայրենիքի շահերը պաշտպանող օրէնքը, նա թաղել էր իւր սպանուած եղբօր դիակը, որ դաւաճանել էր հայրենիքին. նոյն ժամանակ նա և մեղաւոր չէր, որովհետև նա զորանով կատարել էր նոյն հայրենիքի մէջ գոյութիւն ունեցող մի ուրիշ սրբբազան օրէնք—անպատճառ հողին յանձնելու արեւնակիցների դիակները: Երկու հակառակ ոյժերի մէջ զբոնուող, երկու ներհակ հակումների մէջ տանջուող, երկու մեծ բարոյական օրէնքների ծանրութեան տակ ճնշուող իւր ողբերգական գրութեամբ Անտիգոնէն գօրեղ կերպով շարժում է մեր գութը, ճմլում է մեր սիրտը և առատ արտասուք է քամում մեր աչքերից:

«Կորիոյանը»-ը ողբերգական անձն է, որովհետև գտնուում է, տանջուում է երկու հակառակ զգացմունքների, հակառակ հակումների մէջ. մէկը պահանջում էր, որ նա կատարէ իւր վրէժխնդրութիւնը՝ Ղոսովից, միւսը ստիպում էր նորան հնազանդել, խոնարհել իւր քաղաքացիական պարտականութիւնների առաջ և աեղի տալ իւր ամուսնու և մօր աղաչանքին, թախանձանքներին: Այստեղ երկու հակառակ սկզբունք բարոյապէս մաքառում են միմեանց հետ—ընտանեկան և քաղա-

քացիական պարտականութիւնը մաքառում է սեփական անձի արժանաւորութեան դէմ, որ և ստեղծում է մի ողբերգական դրութիւն Տերոսի համար, որ նոյնպէս զօրեղ կերպով շարժում է մեր գոյթը դէպի նա, դէպի հոգեպէս տանջուող, չարչարուող Կորիւրանք:

Տերսպիլի Համլէտը նոյնպէս ողբերգական անձն է, որովհետև նորա մէջ դարձեալ մաքառում, մրցում են երկու սկզբունք, երկու զգացմունք-կամքը և գիտակցութիւնը: Գաւաճանութեան զոհ գնացած հօր ձայնը, որ հնչում է նորա ականջին, ւանդի աշխարհից և դրդում, մղում է նորան վրէժխնդիր լինելու, մի կողմից անիպում է նորան սպանել դաւաճանին, միւս կողմից ընդհարում, կանգ է առնում մի մեծ արգելքի դէմ. ահա ելի է թուում նորան գործելիք լանցանքը և միւս կեանքի հատուցումն, որ սպառնում է նորան ապագայում, միշտ կտեսնում է նորա վճռականութիւնը: Եթէ մենք այս ողբերգութիւնների օրինակով չափելու լինենք Խորէնի Արշակի-ր և կամենանք գտնել նորա մէջ մաքուր ողբերգութեան լատուկ բոլոր վերոյիշեալ տարերքը, անկասկած, շատ կողմից պակասաւոր կգտնենք նորան: Ամենազլխաւոր պակասութիւնը հէնց այն է, որ զորա գլխաւոր Տերոսի, Արշակ Բ-ի մէջ, որ ողբերգութեան ողբերգական անձն է, չի երևում սկզբունքների մաքառումն, հակումների, զգացմունքների ներհակութիւն, որ ամեն մի մաքուր ողբերգութեան զլխաւոր լատկանիշն է և որից տիրապէս առած է գալիս ողբերգական անձի և ողբերգական դրութիւնը: Խորենի ողբերգութեան երկրորդական անձնաւորութիւնների մէջ այդ լատկութիւնը մինչև անգամ աւելի շօշափելի է: Եսպուհը ստիպուած է լինում լուծանել պարսից այն օրէնքը, որ հրամայում էր Անյուշ-բերգում փակուածներին մինչև մահ մոռանալ, և թող է տալիս Գրաստամատին երթալ տեսնել Արշակին, որ հինգ տարի փակուած էր մահապարտների բերդում, և մինչև իսկ կորճ միջոցով ազատել նորան կապանքներից և հանել բանտից, որովհետև չի կարողանում մերժել այն մարդու խնդիրքը, որ ազատել էր իրան մահից և որին նա խոստացել էր ամեն բան տալու, ինչ որ միայն

նա ցանկանար: Ծապուհի այդ գործողութեան մէջ հոգեկան ներհակ զգացմունքների մաքառումն կայ, որովհետեւ մի կողմից նա դժուարանում է քակել Արեաց այն պետական օրէնքը, որ պահանջում էր, որ Անյուշ-բերդում փակուածներն անսպասան կերպով կտրուած լինեն աշխարհից և կենդանի-կենդանի թաղուած ահուելի բանտի խաւարչտին խորքերում, միւս կողմից էլ զբժուարանում է իւր արքայական խօսքը լետ առնել և սգատչի խնդիրքը մերժել: Ծիշտ է այդ մաքառումը հեղինակը չի մշակել, չի զարգացրել նորա մէջ, որովհետեւ պարսից թագաւորն ողբերգութեան մէջ միայն երկրորդական անձն է և միայն դուրս է բերուած ողբերգութեան ընդհանուր գործողութիւնը լրացնելու նպատակով, բայց որ նա հոգեպէս բարոյապէս տանջուած, մաքառում է—, այդ հենց երևում է այն հանգամանքից, որ նա, երբ Գրաստամատն ընկնում է նորա օտքերը և թայտուութիւն է խնդրում Անյուշ երթալու, գժկամակելով, և մինչև իսկ բարկանալով առաջ մերժում է, լետոյ արգէն համաձայնում է.—

Ել Գրաստամատ. բնշու գբեղ այնչօփ մոռնաս՝

Որ զանօրէն Արշակունին զայդ լիշես.

Թէ չգիտես որ վատն ու պիղծ իւր անուն

Պատասպարտած են ի յաւէժ մոռացօնս:

Անյուշ բերդին մէջ մահապարտն որ ընկաւ՝

Այս են օրէնք՝ նա յաշխարհէս է կորած.

Մոռցիր ըզնա և դու, ո՛վ քաջ, և խընդրէ

Արժանաւոր շնորհ Արեաց արքայիս:

Գրաստամատ, քեզ ով կուզէ գիմակայել,

Պէտ չէ ահեղ սրբոյդ ելլել առաջի.

Եւ ով կուզէ մօզիչ շրթանց քոց յողթել,

Պէտ չէ լրսել զառաքինի քո բարբառ:

Պատերազմին մէջ յողթեցիր թըշնամւոյս,

Եւ արդ ահա և տեսուն Արեաց գու յողթես :

Ա՛ռ մատանւոյս հետ և ըղշնորհ զոր խընդրես

Սա քեզ բանայ Անյուշ բերդին փակ զըռներ.

Թող Սասանեանց անլուծելի այս օրէնք

Ի պատիւ քաջութեան քս այսօր լուծուի:

Սրտի հակումների և բարոյական պարտականու-

Թեան մաքառումն կայ և Պարսկաստան զերի վարուած ու պարսից զօրքի մէջ գտնուած հայ նախարարների Վահանի, Գրաստամատի և միւսնէրի մէջ, որոնք կուուում են Պարսից արիւնարբու թշնամի Քուշանաց Արշակունի թագաւորի գէմ: Մի կողմից նոցա անհատական սրտի հակումն մղում է նոցա կատաղաբար կուուելու Պարսից թշնամիների գէմ և քաջութեան հրաշքներ գործելու, որովհետև Շապուհը խոստացել էր ազատել նոցա գերութիւնից և վերադարձնել հայրենիք, եթէ յաղթեն, միւս կողմից նոցա բարոյական պարտականութիւնը դէպի իւրեանց հայրենիքի օգուտները լետ է մղում նոցա այդ ձեռնարկութիւնից, որովհետև նոքա շատ պարզ կերպով զգում են, որ դորանով զօրացնում են հայերի կատաղի թշնամուն Շապուհին և, ընդհակառակը, ինքեանք իւրեանց ձեռքով խորտակում են վերջին Արշակունիներին, Հայաստանի վերջին բարեկամներին ու զօրավիգներին-Քուշաններին: Այդ հակառակ հակումների-բարոյական պարտքի և անձնական երջանկութեան զգացմունքի փոխադարձ մաքառումը շատ գեղեցիկ արտայայտում է վիրաւորուած Վահանի խօսքերի մէջ, որ ի պատասխան Բարգէշին, որ մխիթարում էր նորան, թէ նա իւր քաջութեան համար Շապուհից կվարձատրուի, արտասանում է—

Եւ ահա, արդ յաղթեցինք իւր թշնամեաց.

Գիտես նա ինչ շահեցաւ այս յաղթութեամբ—,

Հայաստանի զխպարսպուս գերութիւն.

Այսօր Շապուհ Քուշաներին կազատի,

Ու անարգել պիտի վաղուան որ վազէ

Որ սօքին տակ առնու բոյր Հայաստան,

Ու հայրենեացս ազատութեան նշոյցներ

Հասնի մարէ, ու զբազգ հայոց խաւարէ:

—Ո՛վ Տէր, և մենք, հայքս ինքնին եմք այսօր

Որ պարսկին յաղթող բրինք ի մեր կորուստ:

Միւս մեծ պակասութիւնը Խորէնի «Արշակ» ի մէջ այն է, որ մենք չենք կարողանում այնպէս համակրել ու ցաւակցել նորա ողբերգական անձին, ինչպէս որ պէտք էր, որովհետև զգում ենք, որ նարա, Արշակի այդ ողբերգական զրութիւնն առաջ է եկել

նորա սեպհական կրքերից և նորա այդ կրքերի դէմ մաքառելու անկարողութիւնից ու թուլութիւնից, մենք զգում ենք, որ Արշակը գլխաւորապէս ինքն է մեղաւոր, որ ընկել է այդ գրութեան մէջ, որ նա այդ բոլորը պատրաստել է իւր ձեռքերով, իւր սեփական գործողութիւններով: Եւ, ճշմարիտ, ինչն է իսկապէս ողբերգականն Արշակի գրութեան մէջ —, որ նա զբրկուել է թագից, զահից, ընտանիքից և բերուել շրջ-թախկապ բանտարկուել է Անյուշ բերդում, որտեղից ազատուած չկայ, որտեղ նա ապրում է միւս մահապարտների պէս միայն անատուններին վայել որջում, ուտում է նոցա կերակուրը, հագնում է նոցա շորերը, պառկում է չոր գետնի վերայ, որտեղ ամեն բոպէ ան պատուում են նորա մեծութիւնը, վիրաւորում են նորա զգացմունքը, որտեղ մինչև անգամ Ալանոզանի պէս մարգիկ համարձակում են խորխտայ նորա վերայ և որտեղ, վերջապէս, նորան բարոյապէս սպանելու համար, դնում են ի տես նորա սիրելի Թիկնոջ Փառանձեմի խրտուիլակը, որին բռնել, սպանել էին պարսիկները: Բայց ո՞վ է արել այդ բոլորը — Ծապուհը — ո՞չ, նա միայն օգտուել է ձեռնաու հանգամանքներից, ինքն Արշակը, Արշակն է արել այդ բոլորը, նա էր, որ իւր մեղմեխ քաղաքականութեամբ կորցրել էր իւր հաւատարմութիւնը թէ պարսից թագաւորի և թէ Բիւզանդիոնի կայսեր առաջ:

Ասենք թէ Հայաստանի գրութիւնն Արշակի փամանակները շատ էլ նպաստաւոր եղած չէ, նորա կացութիւնն երկու մեծ տէրութեան մէջ շատ էլ անվրտանդ չէ եղել նորա թագաւորի համար, բայց և այնպէս Արշակի տեղ ամեն հեռատես, տակաւով մարդ կրող էր պատուով դուրս գալ սպառնացող վտանգից, առնուազն չընկնել այն գրութեան մէջ, որ մեզ պատկերացնում է Խորէնի ողբերգութիւնը: Նա էր, որ Արշակաւանը շինեց, նա էր, որ խեղղամահ արեց իւր հօրը, նա էր որ Կամսարականների համարեա ամբողջ ցեղը ջնջեց, նա էր, որ սպանել տուեց իւր արեւակից Գնէլին, նա էր, որ, հակառակ եկեղեցական օրէնքներին, կնութեան առաւ Գնէլի կնոջը Փառանձեմին, որ

Թագուհի գառնա՝ու համար, յայտնի բան է ոչ առանց գիտութեան և մասնակցութեան Արշակի, Տէր-Մըջիւնիկի ձեռքով թունաւորեց Ողիմպիագէ թագուհուն: Արշակն էլ, ի հարկէ, ողբերգական անձն է. նա էլ տանջոււմ, չարչարոււմ է հոգեպէս և Ֆիզիքապէս և իւր ողբերգական զլուծեամբ շարժոււմ մեր գութը, յարուցանոււմ է մեր մէջ ցաւակցութիւն և համակրութիւն, բայց նորա այդ տանջանքը Անտիգոնէի, Կորիտլանի և Համլէտի տանջանքը չէ, մեր ցաւակցութիւնն ու գութն էլ դէպի չարչարուող, տանջուող Արշակն Անտիգոնէի, Կորիտլանի և Համլէտի ողբերգական զրութեամբ շարժած, յարուցած համակրութեան, ցաւակցութեան և գութի զօրութիւնը չունի:

Մեզ կարող են հակաճառել, թէ Արշակի գործածները, արածներն ողբերգութեան մէջ չկան, թէ մենք պէտք է գատողութիւն անենք, քննադատենք միայն այն նիւթը, որ կալ ողբերգութեան մէջ, Այն, այդ այդպէս է, բայց միայն ողբերգութեան այն հերոսների վերաբերմամբ, որոնց պատմութեան հեղինակն է միայն ինքն ողբերգակը և մենք ամեն բանոււմ միայն նորան պէտք է հաւատանք. իսկ ինչ որ վերաբերոււմ է պատմական անձերին,—մենք չենք կարող նոցա կեանքի ու գործունէութեան մասին գատել միայն այն նիւթի հիման վերայ, որ մենք գտնոււմ ենք մէկի գրուածքի մէջ, որովհետեւ այդ անձինք սլատմութիւն ունին, որ անտես անել ոչ մի հեղինակ կարող չէ, իրաւունք չունի եւ լետոյ չի կարելի ասել, թէ Խորէնի ողբերգութեան մէջ Արշակի Հայաստանոււմ կատարած գործերի մասին ամենակն տեղեկութիւն չկալ: Ընդէ, մեր լիշտ եղբրական գործերը մէկ-մէկ մէջ չեն բերուած, բայց ընդհանուր, շատ ընդհանուր կերպով ակնարկութիւն կալ նոցա մասին: Չորրորդ արագուածոււմ, երբ Կրաստամատը համողոււմ է Արշակին փոխելու և իրան թողնելու իւր տեղը բանաւոււմ և այդ բանի կարեւորութիւնը մեկնոււմ է նորանովոր Արշակն աւելի հարկաւոր է Հայաստանին, քան թէ ինքը, Արշակը յուսահատ պատասխանոււմ է. «բայց հայրենիք դիւ մոռցան»: Ուշագիր ընթերցողը, յայտնի բան է, ինքն իրան կմտածէ թագաւորի այդ խօսքերի վերայ և կհարց-

նէ, թէ քնչու հայրենիքը մոռացաւ Արշակին, և հետեւապէս նորա մտքում կգարթնեն յիշողութիւններ Արշակի կեանքի ու գործունէութեան մասին Հայաստանում, ուրեմն, և նորա գործած այն եղերական գործերի մասին, որ մենք վերն յիշեցինք:

Խորէնի «Արշակ»-ը, բացի մեր յիշած այդ գլխաւոր կէտերի պակասութիւնից, որոնք աւելի վերաբերում են ողբերգութեան ներքին բովանդակութեան, հոգեբանական մասին, պակասաւոր է և իբրև պատմական ողբերգութիւն: Ողբերգակ հեղինակները, ի հարկէ, մինչև անգամ և պատմական նիւթի մշակութեան գործում մի յայտնի աստիճան ազատութիւն են վայելում, բայց այդ ազատութիւնը պէտք է լինի միայն նիւթի մշակութեան մանրամասնութիւններում և ոչ թէ գլխաւոր մասերում կամ կէտերում: Պատմութեան գլխաւոր դէպքերը, պատմական անձանց բնաւորութիւնը, ժամանակակից կեանքի սարք ու կարգը պէտք է ընդհանրապէս ճիշդ լինեն, պէտք է համաձայն լինեն պատմութեան: Զօ չի կարելի պատմական գայլերին զառնուկներ ձևացնել և ընդհակառակը, չի կարելի անցեալի պատմական կեանքը ներկայի վերայ չափել, ներկային յարմարեցնել, չի կարելի նոյնպէս անցեալը ներկայացնել այնպէս, ինչպէս որ մենք կցանկայինք, որ լինէր, և ոչ թէ այնպէս, որ իսկապէս եղել է: Մենք ոչինչ չունինք ասելու, երբ Խորէնը Արշակի և առհասարակ ժամանակակից կեանքի մի քանի մանրամասնութիւններն այնպէս չի ներկայացնում, ինչպէս որ պատահել կամ եղել է պատմութեան մէջ. ոչինչ չունինք, օրինակի համար, ասելու, երբ նա Կրաստամատին ուղարկում է Անյուշ-բերդը ոչ միայն Արշակին տեսնելու և մի օր միայն ուրախացնելու նորան, ինչպէս եղել է իսկապէս, այլ և ազատելու նորան և ինքը նորա տեղ բանտում մնալու, ոչինչ չունինք նոյնպէս, երբ Ալանդանը դնում է բանտում Վասակի յարգալից խրտուիլակի տեղ Փառանձեմինը, բայց չենք կարող մատնացոյց չանել և սխալ չհամարել այն ընդհանուր տիրափրութեան յատկութիւնը, որ Խորէնը վերագրում է հայ իշխաններին: Խորէնն իւր ողբերգութեան մէջ բոլոր հայնախարարներին ներկայացնում է ինչ-

պէս վերին աստիճանի տիրաւէր մարդիկ և մեծ հայրենասէրներ. բայց դորանից, նա Շապուհի բերանը գնում է այնպիսի խօսքեր, որոնք ընդհանրացնելով, այդ տիրաւորութեան յատկութիւնը վերագրում են ոչ թէ միայն ողբերգութեան մէջ գործող հայ իշխաններին, այլ և ընդհանրապէս բոլոր հայ իշխաններին: Առաջին արարուածի վերջում, երբ Շապուհը մինչև անգամ թագ և ծիրանի խոստանալով Գրաստամատին, չի կարողանում նորան համոզել, որ նա աւելի վերագասէ իւր անձնական շահը, քան թէ իւր թագաւորին մի օրուայ համար միայն ազատելը շղթայից, հետևեալ խօսքերն է ուղղում բոլոր հայ իշխանների հասցէին. —

Երանի՛ սվ որ ունի ձեռին ըզլալեր.

Ո՛վ այսպիսի քաջ ժողովուրդ է տեսեր,

Եւ ուր այսպէս անձնանուէր իշխաններ:

Հալեր, թէ դուք ինչպէս ըզտեր ձեր սիրէք,

Նույն սիրով եզրայր գեղրայր թէ սիրէիք,

Ո՛վ ձեր ահեղ կրքնար ուժայն դէմ կենալ,

Ո՛վ կրնար սվ լըսել Հայու գոռ անուն,

Եւ ի սրբտին չըզգալ երկիւղ և սարսուռ:

Կենք ոչինչ չունինք տեսլու, որ վերոյիշեալ պատմական անցքերն այնպէս չեն պատմուած, ինչպէս որ Բուզանդը ներկայացնում է մեզ իւր արժանի ուշադրութեան պատմութեան մէջ, սրովհետև դոքա այնպիսի պատմական մասնուոր շեղումներ են, որոնք չեն վնասում Հայոց պատմութեան էական կէտերին, չեն հակասում նորա ընդհանուր բնաւորութեան — դոքա, այդ շեղումները մինչև անգամ հարկաւոր էլ են ողբերգութիւնը զարգարելու, նորա գործողութիւնը զարգացնելու համար, — բայց չենք կարող թողլ տալ երկրորդ տեսակի շեղումները, որոնք մասնաւոր չեն, որոնք հակասում են Հայոց պատմութեան ընդհանուր բնաւորութեան: Հայոց թագաւորներն ունեցել են, ի հարկէ, և ուրիշ տիրաւէր Գրաստամատներ, Վասակ զօրավարներ, Վահաններ, բայց դոքա անհատներ են միայն եղել, համեմատելով այն բազմաթիւ ազատների հետ, որոնք ընդհանրապէս տիրատեսց և տիրանենք են եղել: Հայոց բազմաթիւ նախարարութիւնն իւր ամբողջութեամբ իւր

անձնական շահերը միշտ վեր է դասել ընդհանուրից, միշտ փոս է փորել իւր թագաւորի ոտքերի տակ, միշտ ապստամբել, միշտ գնացել, յարել օտարներին և դորանով մի այնպիսի ցաւայի դուռ թիւն է ստեղծել, որ Հայոց թագաւորը և դորա հետ միտտին և Հայոց ամբողջ տէրութիւնն երբէք չի ամրացել, կատարելապէս երբէք չի հաստատուել: Ի դուր չեն եղել այն խօսքերը, որ Արշակունեաց վերջին Արտաշիւր թագաւորն արտասանել է Վռամի առաջ իւր իշխանների վերաբերութեամբ «Որպէս սոյոր են ի բնէ թշնամանել զտարս իւրեանց բոս նմին օրինակի և այժմ կամին կատարել զշար կամաց իւրեանց զխնդիրս, քանզի միշտ իշխանափոխք լեալ են և տիրառեացք»: Այն, Հայոց իշխանները տիրառէր են եղել, հաւատարիմ են եղել, անշահատէր են եղել, իւրեանց ստացուածքը, իւրեանց բոլոր ազգային նուիրական աւանդութիւնները, մինչև իսկ իւրեանց կենսաքը զոհարեբող են եղել, բայց ոչ իւրեանց հարստութեան, բնիկ աէրերի վերաբերմամբ, այլ օտարներին: Այդ մեր պատմութեան ընդհանուր բնաւորութիւնն է եղել, այդ մեր մեծամեծների ընդհանուր ազգային լատկանիչն է եղել և է:

Սակայն եթէ Խորէնի «Արշակ»-ը իւր վերոյիշեալ էրբք խոշոր պակասութիւններով չի կարող իսկական ողբերգութիւն համարուել ու դասուել կլասիքական ողբերգութիւնների շարքը, որոնց բնտիր օրինակների հետ մենք չենք էլ վստահանում համեմատել նորան, այնուամենայնիւ նա վեր է Հայոց բազմաթիւ թէ նայն նիւթին վերաբերեալ և թէ առասարակ միւս ողբերգութիւններից շատ շատերից նա աւելի բեմական է, աւելի բանաստեղծական է և, որ զլիսաւորն է, նորա մէջ պատմական նիւթը համեմատաբար աւելի լաւ է մշակուած, քան թէ մեր միւս ողբերգութիւնների մէջ: Խորէնը, մեր կարծիքով, բաւականին ճիշտ է ըմբռնել Արշակի բնաւորութիւնը. նա նորան ներկայացրել է իբրև մի գոռոզ, աննկուն մարդ, որ երբէք չի վճատում, երբէք զլուխ չի խոնարհեցնում, որ ազատութիւնը վերագասում է ամեն բանից, որ իւր գործողութիւնների մէջ սխալ, ծուռ բան չի տեսնում, որ ամբողջ

երեսուն տարի իւր փոքրիկ, թոյլ ոյժերով կուուծ է Պարսից հզօր թագաւորի գէմ և «այնքան ինչ աշխատ առնէ գնա» և միայն ընկճուուծ, բռնուուծ է այն ժամանակ, երբ այլ ևս իսպառ ոյժ չի մնուծ, երբ բոյորեքեան թողնուծ հեռանուծ են նորանից:

Հազիւ թէ Արշակն իւր գործած լանցանքների ծանրութեան տակ այնքան ճնշուած լինէր, այնքան տանջուած լինէր հայրասպանութեան խղճի խալթոցից, հազիւ թէ նա այնքան զգացած լինէր իւր Աստուծօց ու եկեղեցուց հեռացած լինելը, որ բոյորովին վհատէր և ինքը ստարտատ լինէր անձամբ իրան մատնել Պարսից ձեռքը, ինչպէս նորան ներկայացնուծ է Բէշիկթաշլեանը, մասամբ և էմմանուէլ Եսայեանը: Անկասկած, նա իւր գործողութիւնների մէջ այնքան ինքնամտացութեան է հասած եղել, այնքան անձնատուր է եղած եղել իւր կրքերին, որ չի զգացել իւր լանցանքների ծանրութիւնը, չի հասկացել իւր գործողութիւնների ազօրինութիւնը: Նա սպանել է տուել իւր արեւակից Քնէլին, իւր հօրը Տիրանին, որովհետեւ առաջինն եկել բնակութիւն էր հաստատել Այրարատուծ, որ Արշակունեաց օրէնքով ապստամբութիւն էր համարուծ, իսկ երկրորդը աշտուպանութիւն էր ցոյց տուել նորան. նա մասնակցել է Ողիմպիազաի թոււնաւորութեան գործին, որովհետեւ չի սիրուծ եղել քաղաքական զիտումների շնորհիւ միայն իրան լծակից եղած այդ լոյն կնոջը, այլ ընդհակառակը. սիրահարուած է եղել Փառանձեմի վերայ. նա ջնջել է Կամսարականների ցեղը, որովհետեւ զոքա են եղել ապստամբ նախարարների զուխը, նախարարների, որոնց ապստամբութիւնն այնքան վնաս հասցրեց տէրութեան և այլն և այլն:

Չպէտք է մոռանալ, որ այն ժամանակները բրունակալութեան դարեր էին և Հալոց թագաւորը միւս բռնակալներից բացաւութիւն չէր կազմուծ. իսկ բրունակալների հասկացողութեամբ ամեն բան, որ արգելք էր լինուծ բռնակալի ցանկութեան, կամքին, պէտք է սրով-թրով, թոյնով ոչնչանար. աւետարանի քարոզութիւնն էլ Հայաստանուծ զեռ այնքան ազդեցութիւն չէր արել վարք ու բարքի կողտուութիւնը մեղմացնելու:

գործում, որովհետև քրիստոնէութիւնն այն ժամանակ-
ները դեռ անբան թոյլ է եղել, անբան խոր արմատ
չէ բռնած եղել Հայերի հոգու ու սրտի մէջ, որ Հայոց
թագաւորներն ու մեծամեծները շարունակում են եղել,
ըստ ամենայնի, հեթանոսական կեանք վարելը:

Ար Արշակը խղճի խայթոցներից ընկճուած չի եղել,
երբ բռնուել է,—այդ երևում է այն հանգամանքից,
որ նա մինչև վերջին բոլէն աշխատել է պաշտպանուել,
չընկնել Պարսից ձեռքը, թէ և արդէն ոչ մի լոյս չի
մնացած եղել ազատուելու համար. նա մինչև իսկ
խատուել է Ալանոզանին, որ եկել էր նորան բռնելու,
իւր կողմը քաշել և այդպէս ազատուել. լիշեցնելով նո-
րան նորա Պարթև լինելը, ուրբմն, և իրան ազգակից
և արենակից լինելը: Մեզ կասեն, ապա ինչու համար
նա անձնասպանութիւն է գործել, եթէ նա իւր գոր-
ծած մեղքերի ծանրութիւնից մի տեսակ խելագարու-
թեան հասած չի եղել, և ինչ են նշանակում այն խոս-
քերը, որ նա սիրողի վերայ դրած հացի զանակն իւր
կուրծքը միտելուց առաջ արտասանել է— «մայ ինձ Արշա-
կայ այդպէս և այս և յայտմ չափու և այս անցին ընդ
իս»: Մենք կասենք, որ այդտեղ խղճի խայթոցը, յան-
ցանքների ծանրութիւնը գործ չուներ: Հինգ տարի շա-
րունակ նա փակուած է եղել ահաւելի բերդում, հինգ
տարի կտրուած է եղել լոյս աշխարհից և յանկարծ ա-
զատուել է, ազատ շունչ քաշել, մտքուր օդ ծծել: Բնա-
կանապէս Արշակի պէս աղատութիւն սիրող մարդն այլ
ևս չէր կարող թոյլ տալ, որ նորից զրկեն իրան այդ
ազատութիւնից, և աւելի լաւ կհամարէր վերջ գնել իւր
կեանքին և մեռնել ազատ, չընկճուած, քան թէ նորից
վերադառնալ մութ Անյուշը, որտեղից այլ ևս ազատու-
թիւն չկար: Իսկ նորա մահից առաջ արտասանած խոս-
քերը ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ մի շատ պարզ լիշողու-
թիւն իւր գլխով անցած գնացած անցքերի, որ սովո-
րաբար մարդիկ լիշում են իւրեանց վերջին, նեղ բո-
ւկէներին:

Եթէ մի պակասութիւն կարելի է գտնել ողբեր-
գութեան պատմական նիւթի մշակելու գործում Արշա-
կի բնաւորութիւնն որոշելու վերաբերմամբ, — այդ ան-

կասկած, այն է, որ Խորէն վարդապետը չի օգտուել Բուզանդի պատմած Մապուհի հոգով ու ջրով Արշակին փորձելու զէպֆից, որ շատ հետաքրքրական է և կարող է ճշգիւ բնորոշել Արշակի բնաւորութեան մի կարևոր կողմը, որ 'ի նկատի է առել և որից օգտուել է Եսայեանն: Անպատեհ, գուցէ, չլինէր, եթէ ողբերգութեան մէջ տեղ արուէր և Վասակ Մամիկոնեանին, որ, ինչպէս լայտնի է պատմութիւնից, Արշակի անբաժան ընկերն է եղել նորա բոլոր 34 տարուայ պատերազմներում, նորա աջ թևն է եղել, նորա հետ բռնուել, տարուել է Պարսկաստան և մորթեղերձ լինելով, խըրտուելիակի ձևով գրուել է Արշակի բանտում: Այդ փոքրիկ պատմական աւանդական միջնադէպը կլրացնէր Արշակի բնաւորութեան սահմանը, որովհետև Վասակն իւր բնաւորութեամբ շատ նման է եղել Արշակին. նա նոյնքան գոռոզ, նոյնքան հպարտ ու աննկուն է եղել, որքան ինքը թագաւորը, և իւր այդ լատուութեամբ միշտ սիրտ է տուել թագաւորին, միշտ վառ է պահել նորա սրտում ազատութեան, անկախութեան հոգին:

Փաւստոս Բուզանդացին պատմում է, որ երբ Վասակը ներկայացել է Մապուհին, այս վերջինը սկսել է նախատեղ նորան, ասելով. «Աղուէս, դու էիր, որ այսչափ յոգնեցրիր մեզ, դու էիր, որ այսքան տարի կոտորեցիր Արեաց քաջերին: Այժմ ինչ պատասխան պիտի տաս. աղուէսի մահով պէտք է սպանել տամ քեզ»: Վասակը պատասխանում է. «Այժմ դու ինձ անձամբ փոքրիկ ու կարճահասակ տեսնելով, չկարողացար իմ անձիս մեծութիւնը ճանաչել, որովհետև ես մինչև հիմայ քեզ համար առիւծ էի, իսկ այժմ աղուէս եղայ: Բայց քանի որ ես այն Վասակն էի, ես մի հսկայ էի. մէկ ոտքս մէկ լեռան վերայ էր լինում, միւսը միւս լեռան, երբ ընկնում էի աջ ոտքիս վերայ, աջ լեռան էր գետինն անցնում, երբ ձախիս վերայ, ձախն էր գետին անցնում»: Մապուհը հարցնում է. «Ձեռ մեկնիլ արդեօք որոնք են այդ լեռները»: Վասակը պատասխանում է. «Այդ լեռներից մէկը դու էիր, միւսը Յունաց կայսրը: Քանի որ ես այժ ունէի, քեզ կամ Յունաց թագաւորին էի գետին անցնում, որովհետև Մեծն ներսիս

օրհնութիւնը մեր վերայ էր և Աստուած մեզ իւր երեսից չէր ձգել. քանի որ մենք նորա խօսքին լսում էինք և ամեն բանում հնազանդ էինք նորան, գիտէինք քեզ խրատ տալ. այժմ մենք ինքեանքս բաց աչքով ընկանք խորխորատը—, ապա ուրեմն, ինչ ոչ կուզես, արն»:

Եւ Եսայուհը հրամայել է մորթէգերծ անել նորան և յարգալից անելով նորա մորթը, տանել զնել նորան Արշակի բանտում ի տես:

Խորէն վարդապետը ձեռնարկելով իւր ողբերգութիւնը գրելու, երկու նայատակ է գրել իրան. նախ, լիշեցնել կամ զարթեցնել անցեալի լիշատակն ընթերցողների և ուկնդիրների սրտում, երկրորդ, ներշնչել սէր դէպի հայրենիքը: Եւ այդ նպատակներին նա կամեցել է հասնել երկու միջոցով՝ իւր հեղինակութեան գրուածքի ձևով և լեզուով և իւր գրուածքի նիւթի ինքնուրոյնութեամբ: Նա իւր ողբերգութեան նիւթն առել է ազգային պատմութեան հետաքրքրական շրջաններից մէկից, ամբողջ գրուածքն ինքն է ինքնուրոյն մարք հեղինակել, առանց մինչև անգամ մի տող փոխ առնելու ուրիշներից, գրուածքի մէջ գործ է գրել անյանգ ստանաւորի մետասանոտեան եռանդամ չափը, թէ և մինչև այդ ժամանակները իւր թարգմանած բազմաթիւ ողբերգութիւնների — Ալֆիէրիի «Սաւուդի», Ռասինի «Գոթոլիայի», Կոստէլիի «Պոլիկտոսի», Ալյոտերի «Ջայլրէի», Սունուրի «Մարիոսի», Եեքստիլի «Կեսարի» և Եիլլերի «Ստուարտի» մէջ նա գործ էր գրել Արսէն Բագրատունու առաջարկած քառանդամը, և բոլոր գրուածքը շարագրել է աշխարհարաւ լեզուով, որ բոլոր ընթերցողներին էլ հաւաստրապէս հասկանալի լինի: Սակայն նա հասել է իւր նպատակին ոչ բոլորաման և կատարելապէս ձիշդ է, նա իւր առած նիւթի համեմատարար բաւարար մշակութեամբ, ազգասիրական զգացմունքի առատ զեղմունքով, ընտրած ստանաւորի չափի ներդաշնակութեամբ, գործողութիւնների ողբերգական հանգուցների ճարտարութեամբ միմեանց հետ կապողցելու յատկութեամբ, մտքի, իմաստի սրբածոյ գործածութեամբ, գարձուածների, սճերի ճարտասանա-

կան պատկերականութեամբ համակում է մեզ իւր զգացմունքով, իւր խոհերով, իւր մտածողութեամբ, բայց այդ համակումը կատարեալ չէ, բոլորամասն, լիովին չէ: Ընթերցողը, ունկնդիրը համակուելով, նայն ժամանակ զգում է և մի պակաս, մի թերի կողմ, որ արգելում է նորան բոլորովին անձնատուր՝ լինելու ոգրերգութեան տպաւորութեան: Այդ այն կեղծ-գասականութեան տարրն է, որին Խորէնը հատուցել է իւր պայտքը, որից նա չի կարողացել ազատ մնալ և այդ բուն ժողովրդական, բուն ամբողի համար գրուած երկում:

Կեղծ-գասականութիւնը Խորէնի ոգրերգութեան մէջ արտայայտուած է գործող անձանց ընտրութեամբ և լեզուով: «Արշակ»-ի մէջ բոլոր գործող անձինք թագաւորներ, իշխաններ և մեծամեծներ են, կարծես հայերը ժողովուրդ, ամբոխ չեն ունեցել, կամ Հայաստանում միայն իշխաններ են բնակուելիս եղել, իսկ լեզուն կամ, լաւ է տեսլ, լեզուի ոճը բարձր կամ փսմ կոչուածն է: Թէև, ինչպէս ասացինք, ոգրերգութիւնը գրուած է աշխարհաբառ լեզուով և գործ է ածուած Տաճկահայոց ժամանակի գրական բարբառը, կամ, ինչպէս հեղինակն իւր յառաջարանւած տուած է, Պոյսի լեզուն, բայց նա այնքան խառնուած է գրաբառի հետ, այնքան խճողուած է գրաբառ ոճերով, բառերով ու դարձուածներով, գրաբառի հոլովները, խոնարհմունքը և նախդիրներն այնքան առատութեամբ են գործ գրուած նորա մէջ, որ մի տարօրինակ խառնուրդ է դուրս եկել, որ շատ և շատ ծանրացրել է գրուածքը և, կարելի է տեսլ, միանգամայն անհասկանալի է դարձրել նորան հասարակ ընթերցողների ըմբանողութեան համար:

Խորէնի ոգրերգութիւնն եթէ շատ տեղ բանաստեղծական չէ, եթէ լաճախ նորա մէջ տին ու սիք, հառաջանքն ու ձայնարկութիւնները բունում են ջերմ զգացմունքի ու սրտի իսկական բխուածքի տեղ, այնուամենայնիւ նա իւր ամբողջութեամբ զուրկ չէ մի լայտնի աստիճանի բանաստեղծական զանգուածից ու զգացմունքի տաքութիւնից: Արժանի է ուշադրութեան այդ դէպքում նամանաւանդ չորրորդ արարուածը, որի մէջ մի

քանի կտոր ելծէ ոչ բոլորովին բանաստեղծական են,
գոնէ, համեմատաբար ազատ են սովորական փբուսծ-
ուսածուծութիւնից, սովորական արուեստականութիւնից:
Առնենք, օրինակի համար, այդ արարուածի երրորդ տե-
սարանի հետեւեալ կտորները, որ հեղինակը գրել է Ար-
շակի բերանը.

Գրաստամատ.

Բայց կարևոր խորհուրդ մի, տէր...

Արշակ.

Կարևոր...

Ձինչ կարևոր քան ցանկալին բընութիւն,
Քան ըզզայծասս այս կենսատուր արեգակ...
Քան զայս անբաւ երկնից կամար կապուտակ...
Քան զանպարոյր այս և ազատ հորիզոն...
Քան վեր ու վար այս ծիծաղուն բըլուրներ...
Քան բարձրածայր սաղարթախիտ այս ծառեր...
Քան հեզածեմ բիւրազափայլ այդ ջրեր...
Քան զայդ թըռչնոց ուրախաձայն ճըռուողել...
Քան սուրբ զայս օդ... քան լուսախառն հովանիս...

Գրաստամատ.

Բայց, տէր արքայ...

Արշակ.

Հինգ տարի է, հինգ տարի
Որ այս աչերս իբրև ըզկոյր մի թըշուառ,
Կարօտ, կարօտ են արևուն նշուլից.
Հինգ տարի է այս մաքուր օդ չեմ ծծեր,
Ու սիրտ էմ չէ ընդարձակեր լերկնից տես...
Հինգ տարի է թըռչնոց մի ձայն չեմ լըսեր,
Ոչ զեփիւռին տերևաշարժ խըշըտոց,
Ոչ առուակի մի կարկաջիլ հեշտալուր...
Երդթալի՛ ձայն, միայն ահե՛ղ շըզթալի
Խառն ընդ ողբոց և լուսահատ արտասուաց
Ականջներս թընդացուցեր են հինգ տարի,
Ու հինգ տարի բիրս 'իխաւ՛որ է բացուեր:

Գրաստամատ.

Կաղաչեմ, Տէր...

Արշակ.

Նայէ, նայէ լալդ արծիւ,
 Ինչպէս ազատ բացած թևեր ճախրասլաց
 Անհուն երկնից մէջ երջանիկ խոլանալ...
 Այդ իմ հոգին է ազատ իւր կապանաց.
 Սլանալ վակժոյժ իմ ցանկալին հայաստան...
 Արծիւ, բարեւ մի տուր հայոց լեռներուն,
 Ասա, Արշակն եմ ես, պըսակըն նոցա.
 Թող վերցնեն ըզտխրութեան մըռալլ քող.
 Հայոց պըսակն և արեգակ կըղառնալ...
 Տուր աւետիս, գոչէ Մասիս, ձորք խալտան,
 Արշակ ազատ է, թագաւոր է Արշակ...

«Արշակ» ողբերգութիւնն իւր դուրս գալու օրից մինչև ցալսօր միշտ աւելի է ներկայացուել, քան թէ մեր միւս բազմաթիւ ժամանակակից ողբերգութիւնները — Թերզեանցի, Հէքիմեանի, Բէշիկթաշլեանի, Գուրեանի և միւսներինը: Գորա պատճառը պէտք է որոնել այն հանգամանքի մէջ, որ նա աւելի դուրեկան է, աւելի գեղեցիկ է, մի խօսքով նա աւելի բեմական է, քան թէ միւսները: Մի բան, որ մի առանձին գեղեցկութիւն է տալիս նորա գործողութիւններին, — այդ այն է, որ Խորէնն իւր ողբերգութեան մէջ գետեղել է երեք երգ, որոնց թէ բառերը և թէ երաժշտութիւնն ինքն է հեղինակել, երբ առաջին անգամ այդ ողբերգութիւնը ներկայացրել են Խալիբեան զպրոցում աշակերտներն իւր իսկ հեղինակի հսկողութեամբ: Յայտնի է, որ Խորէնը լաւ երաժիշտ է եղել և իւր երգերից մի քանիսի նուազն ինքն է յօրինել. նա նուազում է եղել գաշնամուրի վերայ: Պատճառն էն, որ երբ երջանկալիշտակ Գեորգ Ի. կաթուղիկոսը Պետերբուրգ զնալիս ժամանել է Մոսկուա, և իջեանել է յայտնի Անանեանի տանը, մի օր հանգիստաւոր ճաշկերոյթ է եղել այդտեղ ի պատիւ վեհափառին: Ահա այդ ժամանակ հանգիստականները շատ խնդրել են Խորէնին, որ, ինչպէս ասել ենք, ուղեկցելիս է եղել կաթուղիկոսին նորա ճանապարհորդութեան ժամանակ, որ նա մի բան նուազէ, բայց նա հրաժարուել է, պատճառ բերելով

վեհափառի ներկայութիւնը, Հանդիսականները խնդրել են վեհափառից թուլտուութիւն և նա զիջել է, հրամայելով Խորէնին այդ անգամ բացառութիւն անել և կատարել Հանդիսականների ցանկութիւնը: Խորէնը նուազել է և իւր նուագածութեան նրբութեամբ զարմացրել է շատերին, որոնց մէջ և լաւ երաժիշտներ են եղել ¹⁹⁾:

¹⁹⁾ Երջանկայիշատակ Գէորգ դ. կաթողիկոսի Մասկուա դալու, Անանեանի տանն իջեանելու և առհասարակ մասկուարանակ հայերի կողմից նորան ցոյց տուած կամ արած ընդունելութեան մասին արժէ կարգայ հանգուցեալ Ս. Նազարեանցի մի նամակը, որ նա 1867 թուի հոկտեմբերի 12-ին գրել է իւր նոր նախիջեանցի բարեկամ Գրիգոր Սալտիկեանին: Աւելորդ չենք համարում բաղուածօրէն մէջ բերել այստեղ այդ նամակից կաթողիկոսին վերաբերեալ տողերը.—

«Կաթողիկոսի ընդունելութիւնը ձեր բաղարին մեծ արծաթ նստեցաւ, և մեր մասկուարնակ հայերիս Մասկուայում ոչ փոքր այսինքն 1000 ման. բայց ընդունելութիւնը շատ հոյակապ, գրեթէ կայսերական էր. բոլոր մասնակիցը անխտիր, հարուստ և միջակ 25 մանէթ, և բառասուն մարդէ աւելի էր հացկերութեան բազմութիւնը, որովհետև հիւրեր ևս ունէինք: Ժառեր ասուեցան, կաթողիկոսի կենաց բաժակի վերայ, Եւ ես որոտացի, ի հարկէ ամեններից առաջ իրիւ հասարակութեան պատգամաւոր: Այս բոլորը մի կողմից եղաւ ի հարկէ մեր ազգային անձը յարգելու, մեր ամօթոյքը ծածկելու օտար ուս ազգի հասարակութեան առջև, բայց թէ կաթողիկոսը որքան արժանաւոր էր մեր պատուին, այդ պիտոյ չէ բնութեան տակ ձգել: այդ մասին բոլոր խելայիների և հասկացողների կարծիքը մի տեսակ է այնպէս, ինչպէս դու գրած ես: Եւ մի տղէտ ազգի ընտրածը ինչ պիտի լինի, որպէս ընտրողը, նոյնպէս և նորա ընտրածը: Եւ այստեղ անտեղի է մեր դանդաղամտքը: Մի անօրինակ անպատշաճ բան պատմեմ ձեզ. կաթողիկոսը զկնի մեր հաց ու աղով մեծածախ մեծարանքին, հրաւիրած իւր մտքադարպետը, բաղարական զուրեռնատոր և օրեր պօլիցէյ-մետորը, բայց մեր հասարակութենէն ոչ մի անձն, ոչ ուսումնական, ոչ վաճառական, ոչ ալմուսական և ոչ բահանայ, Ինչպէս հաւանեա այսպիսի ընթացքի. սակայն թէ հայոց կաթողիկոսը մի

Մենք կարծում ենք, որ Արշակ Բ.՝ ողբերգութիւնը կարող է տպաւորութիւն թողնել Հանդիսականների վերայ և յայտնի չափով Հասնել այն նպատակին, որ դրել է իրան խորէն վարդապետը. եթէ միայն նա ներկայացուի իւր ամբողջութեամբ, ստիպւալ տպաւորմանով ու փոփոխութիւններով միայն: Յաւն այն է, որ Հայկական բեմը զորան երբէք չի ներկայացրել այնպէս, ինչպէս որ նա դուրս է եկել հեղինակի գրչի տակից. բեմական արուեստին անհամար ձեւեր միշտ, համարեւոյ՛ս ամեն ներկայացման ժամանակ այնպէս են նորան անդամահատել, փոփոխել, որ բեմի վերայ մտողել է միայն ողբերգութեան խեղճերանքը, անկապ տեսարանները, սրունք, ի հօրիկէ, չէին կարող այն տպաւորութիւնները

խորհուրդ ունէր առանց հայոց հասարակութեանը: Կամօղիկոսը իւր մարդերով իջեանած էր Յանանօփի տանը և մնաց Մասկուպոյում երկու շաբաթ բոլոր ծախերը Յանանօփի բակից: Կամօղիկոսի տանին, որ անցեալ ամսի 30-ին էր, բաւական փառասուր նախաձայնիկ ունէր նա առ ի շնորհակալութիւն եկած հասարակութեան համար: Եւ ես մասնակից էի զորան:

Եւսոյս 3-ին Ճանապարհ ձգեցինք կամօղիկոսին զէպի Պետերբուրգ նոյնպէս մեծ հանդիսով: Նա օրհնեց մեզ և մենք նորան: Ելորան միայն կարող եմ ասել: Բարեկիրա մարդ է, բայց ուսմանէ ամենեկին զուրկ և հոյեացքը աշխարհիս վերայ ամենեկին արեղայական և խաւար: Բայց պահանջել ևս կարելի չէ. հսձել պնտեղ, ուր ոչ որ սերմանած չէ, անբնական է. և մի լուսաւոր կամօղիկոս կարող չէ ոչ սունկի պէս ինքն ըստ ինքեան բուսանել երկրից, և ոչ խի Եստուած պարկի մէջ գրած ուղարկել մեզ երկնից: մի այդպիսի մարդ պիտի աղղի ձեռամբ պատրաստուի. բայց ո՛ւր է աղղը: Եհն բեղ մեր ցաւերի աղբիւրը, կարճ խօսքով: Չայն կայ, որպէս թէ կամօղիկոսը ամառու վերջում կը վերադառնայ Պետերբուրգէն զէպի Մասկուս և ցամաքով Ճանապարհ կելանէ զէպի Կովկաս Թէ Հայերը կամ թէ կայսրը և նախարարը ինչպէս ընդունած են նորան և նա ինչ իրաւունքներ իրրե կամօղիկոս պիտի ստանայ, այդ մասին մինչև այս րոպէն ոչինչ տեղեկութիւն չունիմ իմ բարեկամներէցս. ամենայն բերան և գրիչ փակ են որպէս զերեզման:

Թողնել Հանգիսականների վերայ, որ կարող էր անել ողբերգութեան ամբողջութիւնը: Մենք, ի հարկէ, դէմ չենք, որ ներկայացուելիք պիտանների մէջ փոփոխութիւն կամ յայաւումներ արուեն. ամենաընտիր թատերական գրուածների մէջ իսկ նոցա ներկայացնելու ժամանակ անում են այնպիսի փոփոխութիւններ ու յայաւումներ, որոնք այս կամ այն պատճառով անյարմար են համարում տեղին ու հանգամանքին, բայց կարծում ենք, որ այդ փոփոխութիւններն անողները պէտք է լինեն թատերական գրուածներին ու բեմական արուեստին շատ հմուտ մարդիկ, որպէս զի չը վնասուի երկի էական մասը, չխանգարուի նորա ամբողջութիւնը, չաղաւաղուի նորա իմաստը, որ, ի հարկէ, մեզանում ի նկատի չի առնուում:

«Արշակը» հայկական բեմի վերայ միշտ համարեալ ներկայացուում է երեք գործողութեամբ. հինգ արտաբերութիւններ կան մեծաւ մասամբ յայաւում գուրս են ձգուում, փոքր մասն էլ միացուում է երրորդ արտաբերութեան հետ, որից առաջ է գալիս արտաբերութեան տեղափոխումն մէջ անհամապատասխանութիւն, տեսարանների մէջ միատեսակութիւն, գործողութիւնների մէջ անհետաւանութիւն և մթութիւն: Աւելի ևս ցաւալի է այն հանգամանքը, որ մեր թատերական գործի խեղճութեան պատճառով երբէք չի պատահել, որ «Արշակը» ներկայացնեն, ըստ կարելուին, իւր բոլոր պատմական ստրք ու կարգով՝ զգեստներով, զէնքերով. բեմական արդ ու զարդով և առհասարակ ժամանակի հոգուն ու հանգամանքներին վայել հաւատարմութեամբ ու ճշտութեամբ, չենք խօսում արդէն այն բանի մասին, որ մեր մէջ երբէք չի պատահել, որ այդ ողբերգութեան զերեքը բաժանուեն, տրուեն իսկական արտիստ զերասանների: Փոքր մասով խնամք այդ կողմից միայն տարուել է Արշակի դերի վերայ, որ խաղացել են շատ թէ քիչ աչքի ընկնող զերասաններ, իսկ միւս զերեքը միշտ համարեալ կատարել են նորեկներ, սիրողներ, զերասանական արուեստին անվարժ, անհմուտ մարդիկ, որոնք իւրեանց անհմութեամբ, շարժուածքի անբնականութեամբ ողբերգութեան ամենալաւ տե-

ղերն անգամ փշացրել են, ամենաողբերգական տեսարանների մէջ անգամ շարժել են հանդիսականների ծիծաղը և ողբերգութիւնը կատակերգութեան փոխել:

Յայտնի է, որ մի որևէից թատերական գրուածքից ստանալիք տպաւորութեան չափն ու որակը կախուած է լինում ոչ միայն իւր գրուածքի գրական ու թատերական արժանաւորութիւնից, այլ և նորա ամբողջութիւնից, այսինքն և՛ գրական արժանաւորութիւնից, և՛ բեմական սարք ու կարգից և գրուածքը ներկայացնող կամ պատկերացնող անսամբլից: Հայոց ողբերգութիւններն այդ կողմից շատ աննպաստ հանգամանքի մէջ են եղել և են, որովհետև նոցա պակասում է վերջին երկու պայմանը և մնում է միայն գրուածքի գրական և թատերական արժանիքը, որից ստացուած տպաւորութեան չափով և որոշում է նորա առաւելութիւնն ու պակասութիւնը:

Գլուխ 2.

Խորէնի Ալաֆրանկան» մի հինգ արարուածով կատակերգութիւն է, առնուած Պօլսի Հայոց կեանքից: Այդպիսի խորագրով կատակերգութիւն գրելու միտքը հանգուցեալը յայցել էր առաջին անգամ 1861 թուի երկրորդ կիսում, երբ առիթ էր ունեցել Թէոդոսիայից Պօլսի գնալու և իւր հայրենի քաղաքում մի քանի ամիս մնալու: Այդ միջոցում նա տկանատես էր եղել Պօլսի Հայոց բարձր և հարուստ դասակարգի անօրինակ նիստ ու կացին — կոյր զկուրայն, առանց չարն ու բարին ճանաչելու, Եւրոպացւոց հետեւելու վատ սովորութեան, և գուշակել էր դորա վատ հետեւանքն ազգային վարք ու բարքի և առանձնալատիութիւնների վերաբերմամբ: Նա զինուել էր դորա դէմ այն ժամանակ, ըստ կարելւոյն, ամեն տեղ խօսելով դորա դէմ, հասկացնելով դորանից առաջ գալիք վնասը և մինչև իսկ եկեղեցու բեմից քարոզներ էր խօսել այդ առթիւ: «Մենք, ասում է նա այդ մասին իւր կատակերգութեան լառաջաբանում, որ անցեալ տարւոյն երկրորդ կէսը մեր բնիկ հայրենակցաց, այսինքն Պօլսոյ մէջ

անցնելու բաղդն ունեցանք, աւելի ի մօտոյ տեսնելով ու նկատելով այս օտարասիրութեան մեր մէջ բրած ազետակից ջարդը, մեզի պարտք համարեցանք այն սրբբազան բեմէն զինուիլ այս ազգակործան օխտին գէմ, նկարագրել նորա հասուցած մեծամեծ վնասները, ու մեր ազգակից եզրայրները համոզել որ լեռս կան անկէց երդուեցնելով զնոսա յԱնուն այնորիկ՝ որ զՀայը իբրև Հայ քրիստոնեայ պիտի գտտէ, և իբր Հայ քրիստոնեայ պիտի պատկէ լաւհանձնականութեան ամպելուն վրայէնս։ Սակայն այդ բոլորը նա բաւական չի համարել, օխտը շատ վնասաշար է եղել և դորա հասցրած վնասներն անթիւ ու անհամար, ուստի և նա հարկաւոր է համարել դորա գէմ մաքառելու համար աւելի հատուտը գործ ածել, մի կձու կատակերգութեան մէջ ծաղրել, խալտառակել Հայերիս կեանքում առաջ եկած այդ վնասակար, այդ անբնական երևոյթը, որովհետև լաւ է հասկացել, որ լաճախ ծիծաղն ու ծաղրն աւելի մեծ դեր են կատարում, քան թէ քարոզներն ու լուրջ բն նադատութիւնը։

«Այլաֆրանկան» իբրև կատակերգական գրուածք մի առանձին արժանիք չունի. նորա մէջ դուրս բերուած տիպարները թոյլ և անզոյն զձերով են քաշուած, այնպէս որ, կարելի է ասել, նորա մէջ իսկական տիպարներ չկան, այլ անզոյն, անգէմք դորձող անձինք, որոնք մտնում, դուրս են գալիս, խօսում, ծիծաղում, բարկանում են, բայց բեմից դուրս գալուն պէս մոռացւում են, անհետանում են մարդու մտքից ու երևակայութիւնից։ Գոքա իսկապէս տիպարներ էլ չեն, այլ տիպարների սխրեաներ։ Այլաֆրանկայի մէջ այն կձու ծաղրը, այն արտասուտախառն ծիծաղը չկայ, որ մի անգամ կեանքի մի որեիցէ շար, վնասակար երևոյթ, ի նկատի առնելով, այնպիսի կնիք է գնում նորտ վերայ, որ այլ ևս քերել, հանել նորտ վերայից չի կարելի, որ մի անգամ մարդ տեսնելով, լսելով ու կարելով, այլ ևս չի մոռանում, մի հանգամանք, որ յատուկ է միայն զուտ դասական կատակերգութեան։ Այլաֆրանկան բեմականութիւն էլ չունի, կարճ տեսիլներն անդադար յաջորդում են միմեանց. աւելի շուտ ոչ թէ լուրջ կա-

առակերգութեան, այլ իբրև Ֆարսի, զաւէշտի տպաւորութիւն թողնելով Հանդիսականների վերայ: Գործողութիւնների անընական կերպով միմեանց հետ կապակցուելը և գրուածքի նիւթը կազմող Ֆարուչայի շինծու լինելը, զիտաւորեալ կերպով սարքուած լինելն ամեն բոպէ ընթերցողի աչքին է ընկնում և, որ գլխաւորն է, նորա յարուցած ծիծաղը գործողութիւնների ներքին բովանդակութեան ծխաղելի կերպով սարքուելուց առաջ չի գալիս, այլ արտաքին, պատահական հանգամանքներից, սխալ շարժումնքներից, խօսակցութեան ձևից, գործածած զաւտաբարբառի յատկութիւնից և այլն, որ և յատուկ է միայն թատերական գրուածների այն տեսակներին, որոնք գրուած են ոչ թէ մի որևէիցէ հասարակական կեանքի վնասակար ախտը ճաղրելու, ոչնչացնելու նպատակով, այլ միայն ընթերցողներին և ունկնդիրներին պարզ, անմեղ, անհոգ զուարճութիւն պատճառելու զիտաւորութեամբ:

Բայց Խորէնի կատակերգութիւնն ունի երկու կարևոր կողմ, որով նա արժանի է լինում մեր համակերպութեան և բռնում է մեր կատակերգութիւնների մէջ իւր արժանաւոր, որոշ տեղը: Այդ նորա բովանդակութեան այն հետաքրքրական մանրամասնութիւնն ու այն համակրելի գաղափարն է, որ հեղինակը ցօլացնում է իւր եսկի մէջ: Ալաֆրանկան, կարելի է ասել, միակ մեծ և փոքր ի շատէ լուրջ կատակերգութիւն է, որ աւնուած է Պօլսահայոց մեզ համար ամեն կողմից շատ հետաքրքրական կեանքից: Մենք ունենք թատերական գրուածներ Թիֆլիսի Հայոց կեանքից, ընդհանուր Ռուսահայոց կեանքից և մինչև անգամ այնպիսի գաւառական քաղաքների կեանքից, ինչպիսին են Երևանը, Ալեքսանդրապոլը և միւսները, որոնք շատ թէ քիչ մասով նկարագրում, պատկերացնում են մեզ մեր զանազան հայրենակ տեղերի հայկական կեանքի երևոյթները, ներկայացնում են մեզ մեր ներքին ընտանեկան կեանքն իւր սրտամաշ ցաւերով, ախտերով, մեր վիշտն ու ուրախութիւնը, մեր վատ ու լուր կողմերը, բայց չունենք Պօլսի բազմամբոխ հայութեան ներքին կեան-

քի նկարագիրը գէթ մի որևիցէ աչքի ընկնող թատերական գրուածքի մէջ:

Բնիկ Պօլսեցի Հայ, ի Հարկէ, չկայ. պօլսարնակ Հայերը բոլորեքեան ևս զաղթականներ են մայր-երկրից: Տարբերութիւնը միայն նորա մէջ է, որ ոմանք առաջ են գաղթել, ոմանք լեռոյ, ոմանք եկել են երկրորդ կամ երրորդ գաղթականութեան տեղերից, ոմանք էլ անմիջապէս բուն երկրից: Եւ այսպէս ահա Տաճկաց մայրաքաղաքում կազմուել է Հայ տարրի երեք տեսակ համայնք, որոնք բնորոշ գծերով զանազանուում են միմեանցից: Հին գաղթականներն արդէն այնքան ընտելացել են օտար հողին ու ջրին, հայրենիքից և իւրեանց հայրերի ծննդավայրից դուրս ապրելու հանգամանքներին, որ մոռացել են իւրեանց գաղթականութեան հանգամանքները, նոյն իսկ գաղթական լինելը և սկսել են իրանց բնիկ Պօլսեցի համարել: Լներից ժամանակով լեռոյ եկած գաղթականները թէև զարձեայ բոլորովին ընտելացել են օտարութեան և ընդունել հնէրի վարք ու բարքի հետ և նոցա ապրելու եղանակը, կեանքի տարազը, այնուամենայնիւ նոքա դեռ իսպառ կտրուած չեն իւրեանց հայրենիքից. նոցա հեռաւոր ազգականները դեռ ապրում են ծովի այն կողմը, այն հեռաւոր Անատոլում և կամ վիլայէթում. նոքա դեռ լիջում են իւրեանց հայրերի գերեզմանները, իւրեանց նուիրական տեղերը՝ եկեղեցիները, վանքերը և ուխտատեղիները: Նոցա լեզուի մէջ դեռ լսուում է մայրենի գաւառաբարբառը, նոցա սովորութիւնների մէջ դեռ պահպանուել է հայրենի համն ու հոտը, մի խօսքով հայրենիքի յիշողութիւնը թէև արդէն կորցրել է նոցա համար իւր տաքութիւնը, իւր ախն ու վախը, բայց և այնպէս նա դեռ իսպառ չի ջնջուել, չի կորել և չի անհետացել նոցա մտքից ու երևակայութիւնից: Դոքա շարեցիներն են, որոնց վերայ «նեքսեցիները» եթէ ոչ թըշնամութեամբ, գոնէ, միշտ խտրութիւն անլեով են նայում, միշտ լիջում նոցա զբսեցի լինելը և ընկած տեղը բանի տեղ չդնում, արհամարհում: Երրորդ համայնքը բազկացած է նոր գաղթականներից, որոնց շատերի ընտանիքն էլ դեռ հայրենիքումն է և որոնց մեծ մասն

եկել է մայրաքաղաք ոչ մշտապէս այդտեղ ապրելու, այլ միայն բաղդ որոնելու և ժամանակով նորից վերադառնալու հայրենիք կամ ինչպէս այժմ սովորութիւն է եղել ասել, «երկիրը», թէև այն էլ պէտք է ասել, որ այդ ժամանակաւոր դրութիւնը շատերի համար դառնում է մշտական և հետզհետէ տեղական մի բան: Գոքա էլ «խորա» հայերն են, որոնց մեծամասնութիւնը կազմում են Վայստանի մշակները, բեռնակիրները, բանուորները, որոնց, ինչպէս և բոլոր զաւառացի հայերին, ներսեցիները կոչում են «խմբլներ»:

Այսօրանկալի բովանդակութեան ատաղձն առնուած է Պոլսաբնակ հայերի երրորդ տեսակի կամ համայնքի այն ընտանիքների կեանքից, որոնք մշտական բնակութիւն են հաստատել մայրաքաղաքում: Նորա մէջ դուրս էր բերուած երկու Սաղըր-օղլու ազգանունով եղբոր ընտանիք, որոնցից մէկի անդամները ներկայացրած են իբրև գրական տիպարներ, միւսինը իբրև բացասական: Առաջին, այսինքն գրական տիպարներ ներկայացնող ընտանիքը, որի գլուխն է Մարգար աղան, ապրում է իւր կնոջ, որդու և աղջկայ հետ Պոլսի բազմահայ, բայց գուեհիկ Սամաթիա թաղում. նա պահել է իւր բոլոր զաւառային առանձնայատկութիւնները— լեզուն, սովորութիւնները, — պարապմունքը, կեանքի տարազը, հագնուել— կապուելու ձևը, մտածմունքը, աշխարհահայեացքը, պարապմունքը և կեանքի այն բարոյական մաքրութիւնն ու նահապետական պարպութիւնը, որ յատուկ է հայաստանցիներին: Այդ ընտանիքի անդամները, սկսած ընտանիքի հայր Մարգարից և վերջացրած նորա դստեր փեսացու Եղզըր-օղլու Գասպարով, բոլորեքեան էլ աշաուրջ, աշխատասէր, բարեպաշտ և խելքը զլիսին մարդիկ են: Մարգար աղան պարապում է ոսկերչութեամբ, հագնում է «եղըր ֆէս», մաշած սէթրի, եամալը խունտուռաներ և իւր վերին աստիճանի խնայողութեամբ ու խելացի անտեսութեամբ կարողանում է անկարօտ պահել իւր ընտանիքը. Գասպար փեսացուն մի աշխատասէր, երկրագործութիւնը մասնադիտօրէն Պարիզում ուսած երիտասարդ է, որ աշխատում է Սան - ստեֆանօյի ու Մաքրի գիւղի մէջ գտնուած և Մուհամետպէ-

ճի Ալի փաշային պատկանած մեծ զիֆթլիկը վարձել ու
 մշակել. Մարգարի դուստր Զամբէթան մի համեստ, աշ-
 խատասէր և խոնարհ հայ աղջիկ է, որ կապում է
 «եաշմախ» հագնում է «ֆէրածէ» և պարահանդէսներ
 ու պարերեկոյթներ յաճախելու փոխարէն իւր մօր ձեռ-
 քի տակ սովորում է տնարարութիւն, բնակչանում է
 լաւ տուն պահելու տանտիրկնութեան արհեստին. որդին
 Սեթրակը մի այնպիսի ժիր, աչքաբաց հայ տղայ է,
 որ աւարտել է հայ դպրոցի դասընթացքը, լաւ խօսում
 է հայերէն, բոլոր շարականները «զոց» զիտէ, սովորել
 է ճարտասանութիւն, ֆրանսերէն, յունարէն, անգլիե-
 րէն, տաճկերէն, թուարանութիւն, երկրաչափութիւն,
 հանրահաշիւ և եռանկիւնաչափութիւն. նա խոնարհ
 է, մեծերի պատիւը ճանաչում է, հօր արհեստը չի ար-
 համարհում և աշխատում է լաւ մարդ դառնալ. հօրն
 ու մօրը միտթարանք ինել և ազգին անարգանք չբե-
 րել. նա միտքն է գրել Հասկէօյի դպրոցը մտնել և
 բժշկականութիւն սովորել և ծնողներին պահել: Սեթ-
 րակն արտաքին փայլ չունի, նորա ձեւերը, խօսելու ե-
 ղանակը կոկուած, յղկուած չեն. նա շատ անգամ փո-
 խանակ բացասական պատասխան տալու, գլուխն է մի-
 այն շարժում, խօսելու ժամանակ էլ խօսակցի աչքի
 մէջն է նայում, որովհետեւ նորա «պատուելին»—ուսու-
 ցիչը սովորեցրել էր նորան. «Պատուաւոր անձի մը հետ
 խօսելու ժամանակ անոր երեսը նայել. չորս դին նայելը
 կոպտութիւն է, վար գետին նայելը կեղծաւորութեան նը-
 շան է»: Երկրորդ, բացասական տիպարներ ներկայաց-
 նող բնտանիքը, որի գլուխը Մարգարի աւագ եղբայր Գա-
 լիթ ազան է, առաջնի հակապատկերն է ամեն բանում:
 Գա, այդ բնտանիքը, որ բաղկացած է հօրից, որդուց,
 աղջկանից և ձերունի քեռուց, ապրում է Պօլսի արիս-
 տոկրատ Պէլ-օղլու թաղում և ձեռքից եկած ամեն մի-
 ջոցներով աշխատում է հեռանալ հայկական նիստ ու
 կացից և ամեն բանում հետեւել Եւրոպացոց: Հայրը,
 Գալիթ ազան, որի հանգուցեալ կինը բերել է իբրև
 հարսնութեան օժիտ իւր մարդուն մեծ կարողութիւն,
 փոխել է իւր Սաղըր-օղլու ազգանունը Սահաուննի. նա իւր
 տունը շինել ու սարքել է ևրոպական ճաշակով ու ձևով:

բազմաթիւ ծառաներ է վարձել. նա ուտում, խմում է և քննարկում, հագնում և հագցնում է իւր գաւակներին եւրոպական տարազով, դաստիարակում է նոցա, իւր գաւակներին Եւրոպացի վարժապետներին. զլիսաւորապէս Ֆրանսիացիներին ձեռքով և առհասարակ նա իւր արտաքին ու ներքին կենցաղափարութեամբ այն աստիճան ճիգ է թափում նմանել եւրոպացոյ, որ, եթէ հնարաւոր լինի, մինչև իսկ օտարները չ'ճանաչեն էլ, թէ նա հայ է, այլ բնիկ Եւրոպացի: Գաւթ աղան մինչև անգամ ամբողջ տարով էլ չի տեսնում իւր եղբօր և նորա ընտանիքի հետ. որովհետև ամառում է նորա «խաւայութիւնից», իսկ երբ որ եղբայրը և նորա որդին մի անգամ, ամբողջ տարին չտեսնուելուց լեռայ, այցելում են նորան մի կարևոր գործի համար, նորան այդ այնքան գուր չի գալիս, որ վերին աստիճանի սառն ընդունելութիւն է անում նոցա և այդտեղ հէնց տեղն ու տեղը նոցա երեսովն է տալիս նոցա հայկական կուլտութիւնը, նոցա «խաւայութիւնը»:

Գաւթ աղայի որդին, որի Յարութիւն հայ Խաւայանունը Սահառունին փոխել է Պասքալ, և դուստր Մազգրոիթը վեց տարի է ինչ գաստիարակում ու կրթւում են եւրոպացի վարժապետներին ձեռքի տակ, բայց բացի Ֆրանսերէն կտրատելուց՝ պարելուց, լաւ հագնուելուց, ծովուելուց, պարահանգէսներ ու երեկոյթներ յաճախելուց, դաշնակի վերայ զրնգընդացնելուց, ոչ մի ուրիշ օգտաւէտ գիտութիւն ձեռք չեն բերել: Պասքալը մի ինքնուսէր արարած է, անընդունակ մի որ և է մտաւոր և ֆիզիքական աշխատանքի, իսկ Մազգրոիթը մի զարդարուած և բարոյապէս արդէն փճացուած պաճուճապատանք, որ Չամբէթայի պէս համարեալ թէ չի էլ երևում բեմի վերայ, այլ միայն նորա ինչ լինելը հասկացում է այս կամ այն զործող անձի պատմուածքից ²⁰⁾:

20). Մազգրոիթի ինչ տեսակ աղջիկ 'եղածն իմացում է զլիսաւորապէս նորա մի նամակից, որ նա գրում է իւր հօրը Միսիւ Տիւֆալ Ֆրանսիացու տանից, ուր հայրն ուղարկել էր նորան մի բանի ժամանակով «ալաֆրանկայութեան» վարժուե-

Բացասական տիպարների հետ միասին այդ ընտանիքում ապրում է և մի դրական տիպար, զա վերոյի․

լու նպատակով Հետաքրքրական է այդ նամակը, որովհետև նորա մէջ արտայայտուած մտքերը և նկարագրուած ժամանակ անցկացնելու եղանակը մինչև ցայսօր էլ դեռ հնացած ընն մեզ համար և մեր արդի բարձր գասակարգի նայելի տիկիւնների և օրիորդների սովորական աշխարհաստեղծարարի, ապրելու եղանակի, հազնուելու ու կապուելու տարադի ճիշտ պատճէնն են մի փոքր զանազանութեամբ միայն, որ Մաագոիթն իւր հօրը զբրում է թէ և աղճատ, բայց և այնպէս մայրենի լեզուով, իսկ մեր այժմուայ նպաստները գրում և խօսում են միայն և միայն օտար լեզուով *Fi-donc* ! Ինչպէս կարող է հայ կոպիտ լեզուն արտայայտել նոցա նուրբ զգայմանքները...

Էսո հոս ասողը եմ, աղէկ ըոհեա ելլէնմիշ կըլլամ կոր Միւսի Տիւփաին տունը. բոլոր օրը կիտղանք, կցատկինք, կըպտըտինք. մէկ խօսքով՝ ամէն թիւրիլու շէնլիք կընենք կոր. զիշերենն ալ զուրս կելլանք ու փիտղային վրայ ժուռ կուզանք լուսնկայի լուսով. ես ալ հոռմի հօգններ, տաճկի թիւրքիներ կերողեմ, կամ սորմած Փրանսիի սօսմաններս, կամ թախանի օփերայի կտորները կերողեմ կոր, ինչուան կէս զիշերէն երկու երեք սահաթ ետքը. Ամէնը ինձի կհանին ու մէկ բերան իս կորովն կոր Ամէն օր, ամէն տեղաց ընդլիժասիօններ կուզան կոր ինձի Փրանսըզ բախտիէոները կըսեն կոր չի գուն Արմենիէն չիս Փրանսէզ մատուապէլ մըն ես. իս Փրանսէզի տեղ կընեն կոր, իմ մանիեաններս պիւթիւնն ալ անշանթէ կնեն կոր. Ես ալ պէտք եղած տեղը բախտիս կընեմ, պէտք եղած տեղն ալ տէգիէօ տու կընեմ քի պիւթիւն բախտիէոներն իրար կանցնին, չեն զիտեր ինչ օմած ընեն ինձի. Անուշ անուշ խօսքերու պիտէներ շատ, որ մէկը գրեմ, աղապա, որ մէկը պատմեմ: Մասկոֆի էլ չիւ, աս իրիկունս Մաւրէ տանանտ մը պիտի տայ իր հոս տեղի սարայը՝ պիւթիւն Պէօյիւք տէրէյի ու Պէյօղլուի մեծերուն: Ինձի ալ օրերով առաջ հէմ բերնով աղչեց, հէմ տէ մախուս քարթ տէնվիժասին ալ ղրկեց. լախաճ պիտի երթամ. մախուս տէքօլթէ Փիսթան մը շինել տուի որ շատ վայլեց ինձի, նոր պըրասլէ և զիշեր բուրօն ալ առի, ինձէ պաշխա քանի մը Հայ քիպարի աղչիկներ ալ կան կարծեմ էնվիթէ եղած. ասոր համար շատ ուրախ եմ, զերէ անոնք պիւթիւնն ալ փատի կտորի պէս բաներ են. նէ՛ ինձի պէս ցատքել զիտեն, նէ՛ խաղալ, նէ՛ պէտք

շեալ ծերունի քեռի Պօղոս աղան է, հանգուցեալ տան-տիկնոջ եղբարը, որի ձեռքով կատարուած է տան բո-յոր ծախսը: Նա շատ է խրատուած թէ Սահառունուն և թէ նորա գուեակներին, որ նոքա ձեռք վեր առնեն աւելորդ ծախքերից, հասկացնելով, որ իւր քրոջ օժիտն արգէն վերջացել է և ծախուած է վերջին՝ հանգուցեալի գոհարեղէնի վաճառուծից ստացուած 10 հազար ղուռուշը, բայց նորան լսող չի լինում և մինչև իսկ նա, որ համարձակուած էր անդադար անհանգիստ անել նոցա իւր տրտունջներով, իւր «ծերի տառաջօղ» խայտառակաբար վաճուած է տանից: Եւ Սահառունու տան կեանքը շարունակուած է իւր սովորական եղանակով. փողը ջրի պէս գնում է, տաս հազար ղուռուշը շատ շուտով հալուած է... և պարտատէրերը սկսում են ղուռը կտրել:

Ինչ պէտք է լինէր դորա վերջը, ո՛ւր պէտք է հասնէր դորա ծայրը: Բնականապէս տունը պէտք է քայքայուէր և նիւթականապէս, ինչպէս որ նա արգէն քայքայուել էր բարոյապէս: Սահառունին ամեն միջոց գործ է դնում վտանգից ազատելու համար իւր անձը, իւր պատիւը, բայց ոչինչ չի օգնում: Նա գիմում է իրան բարեկամ ձեացող Յակոբիկ էֆէնդիին, որ միշտ նորա տանն ուտում, խմում էր և ամեն տեսակ շահուած էր նորանից, բայց նա փոխանակ օգնելու նորան, սկսում է նորանից պահանջել իւր 27⁰ ղուռուշ պարտքը, որ նա տարուել էր նորան թղթախաղում. նա կամենում է Պասքալին Հասքէօլի բժշկական դըպրոցը տայ, որ նա կարողանայ իւր աշխատանքով թէ իրան պահել և թէ տունը կառավարել, բայց նա Սեթրակի հետ մրցողական քննութեան ենթարկուելով, կարուած է և դպրոցից դուրս մնում. նա աշխատում է Մառզգուիթին ամուսնացել բժշկական դպրոցի դասա-

եղածին պէս փոյրա, նէ՛ վայս, նէ՛ բոնորբտանս, նէ՛ ուտովա,
 նէ՛ մաղուրբա, նէ՛ փոյրա մաղուրբա, նէ՛ կալօփ, նէ՛ սքոթիլ,
 նէ՛ բագրիլ. բոյոր զիացածնին լանսիւնն է քի բոյոր աշխարհ
 պաթալ եղաւ, ասոնը իսէ տահա նոր սորվեր են, ան ալ հա-
 մալի պէս կհաղան ու կհաղանս:

տու սօքթօս Արգար Պէյի հետ, բայց նա նորա կարողութեան «չորսին մէկն» օժիտ է պահանջուած, որովհետեւ այն տեսակ պահանջած ու դատարարական ազդեցական առանց մեծաքանակ օժիտ ստանալու պահելը դժուար է համարուած իւր համար. նա մարդ է մէջ ձգուած մեծամեծներին մօտ, որ մի որ և է պաշտօն տան իրան, բայց այդ էլ ապարդիւն է լինուած և ամենքն երես են դարձնուած նորանից:

Ինչ էր մնում անել նորան, եթէ ոչ միայն անձնասպանութիւն գործել և այդպիսով ազատուել այն անուանարկութիւնից և աշխարհի առաջ ծաղր ու ծանակ, խաղք ու խալտուակ լինելուց, որ սպասուած էր նորան, բայց այդ ևս մասամբ իւր կամքի թուլութեան պատճառով, մասամբ էլ իւր մերձաւորների արթուն հրահրութեամբ չի կարողանում իրագործել: Հետաքրքրականն այն է, որ Մարգար աղայի և միւսների հետ միասին Պասքալն էլ աշխատում է հօր անձնասպանութեան առաջն առնել, նսրա ձեռքերը բռնել, ատրճանակը ձեռքիցը խլել, բայց այդ բոլորն անում է նա ոչ նորա համար, որ սիրում է նորան, այլ որովհետեւ այդ անխորժ բան կլինի և, որ գլխաւորն է, այդ պատճառով նա կարող է գրկուել տեղի ունենալիք «Պալայի» մասնակցութիւնից, որի համար նա մի նոր «ապի» էր պատուիրել ու պատրաստել տուել Ֆրանսիացի դերձակ Միրմիդոնին և որ շատ վախելու էր նորան:

Ահա՛ այսպէս սկսուած, հետզհետէ առաջ է գնում, զարգանում և կապուած կատակերգութեան գործողութիւնը, օրը լուծելու համար ուրիշ ճար չի գտնուած հեղինակը, բացի նորանից, որ դիմում է սովորական «Deus ex machina» ներից մէկին: Աիլայէթից գալիս, վրայ է հասնում Սաղըր-օղլու ընտանիքի ծերունի հայր Մաթոս աղան և Մարգարի ու Պօղոսի հետ միասին վճարելով Սահառունու բոլոր պարտքերը, դուրս է անում Պասքալի խեղկատակ վարժապետներին, վսնդում է տան մակարոյժ Յակոբիկ էֆէնդիին և միւսներին, վարում է ձրիակեր խոհարար Մրտոյին. ծառայ Կիրակոսին, Պասքալին էլ հագնում է Աիլայէթի ստրագով հալաւներ

և բոլորին հաւաքում, նորից գողթում, գնում է «երկիրը»:

Ի՞նչ է այդ բանը, ի՞նչից առաջ եկաւ այդ բոլորը: Ալաֆրանկան է այդ, Ալաֆրանկայութիւնից առաջ եկաւ այդ բոլորը: Ի՞նչ է, ուրեմն, Ալաֆրանկան, ալաֆրանկայութիւնը, որի դէմ գինւում է հեղինակն իւր կատակերգութեամբ: Ալաֆրանկան Տաճկահայոց պոլսարնակ, զմիւսնորնակ և առհասարակ Թիւրքիոյ ծովեզրեայ քաղաքներում ապրող հայերի Ֆրանկների, այսինքն եւրոպացւոց, գլխաւորապէս ֆրանսիացւոց, որոնց ազդեցութիւնը նամանաւանդ զօրեղացել էր Տաճկաստանում Արիմի պատերազմից յետոյ, հետեւելու, նոցա կեանքով ապրելու, կոյրզկուրայն ընդունելու նոցա կեանքի ամեն մի մանրամասնութիւնը, առանց լաւի ու վատի մէջ խորութիւն անելու, պախարակելի սովորութիւնն էր, որ ոչնչացնելով հայոց կեանքի նահապետական պարզութիւնը, նոյն ժամանակ և պատրաստական ութիւն էլ շատով նոցա եւրոպական կեանքով ապրելու, ձգում էր նոցա մի աներեւակայելի անորոշ, խառնրփնիժոր միջնորտի մէջ և բարոյապէս ու նիւթսկանապէս սնանկացնում էր խեղճ ժողովուրդը: Ալաֆրանկա հայը մոռանում էր իւր լեզուն, օրինաւոր կերպով չէր սովորում և օտարինը. նա փոխում էր իւր զգեստի տարազը, ընդունում էր եւրոպական նիւտ ու կացր և նոցա ապրելու եղանակը և այդ բոլորում ծիծաղելի ծալրայեղութեան էր հասնում: Եւ ուրիշ պէս լինել էլ չէր կարող: Եւրոպայի ազգերը հասել են իւրեանց ներկայ քաղաքակրթութեան ոչ մի անգամից, այլ աստիճանաբար, գարեբրի ընթացքում անցնելով զանազան շրջաններից, իսկ Ալաֆրանկա հայերը կամեցել են այդ բանին հասնել միանգամից. նոքա կամեցել են մի ստիւն անել ու ստով-գլխով ընկնել Եւրոպայի գիրկը, որ, ՚ի հօրհէ, անկարելի բան էր: Վորա հետեւանքը բնականապէս եղել է այն, որ Ալաֆրանկա հայը մոռացել է իւրը-հայկականը, չի կարողացել հասնել և Եւրոպացուն. նա, ճիշդ է, ընդունել է եւրոպականութիւնը, բայց այդ ընդունելութիւնն եղել է ոչ գիտակցաբար, այլ կապկարաբանմանողութեամբ, մի խօսքով հայն ընդունել է եւր-

պացու կեանքի միայն արտաքինը, կեղևը և անձեռնհաս է եղել իւրացնել, սեփականել եւրոպական կեանքի իսկական, ներքին խորհուրդը:

Արգեօք Ալաֆրանկան մեզանում գոյութիւն է ունեցել միայն յիսնական ու վաթսնական թուականներին: Այ, Ալաֆրանկայութիւնը մեր կեանքում միշտ գոյութիւն է ունեցել, գոյութիւն ունի և այժմ, գոյութիւն պիտի ունենայ և ապագայում, եթէ միայն մեր կեանքի պայմանները չփոխուին: Խնդիրը միայնանուան ու յովոթոթումի մէջ է. յիսնական ու վաթսնական թուականներին թիւրքիայում նա կոչուել է Ալաֆրանկա, Ալաֆրանկայութիւն, ուրիշ ժամանակներ և ուրիշ տեղեր նա ուրիշ պէս է կոչուել կամ բոլորովին անուն չի ունեցել: Մենք յարմար ենք համարում հայերի այդ ընդհանուր Ալաֆրանկայի սովորութիւնը կոչել մի անունով՝ «կապիբար նմանողութիւն», որովհետեւ հորա ընդհանուր խորհուրդը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հայերի անգիտակցաբար, հայելու մէջ արտացոլուող պատկերի ճշտութեամբ ուրիշի կեանքին հետեւելու, նմանելու ձգտումը, հակումը, որ, ՚ի հարկէ, նոցա պատմական կեանքի դժբաղդ հանգամանքների արգիւնքն է:

Հայն իւր պատմական կեանքում շատ ազգերի հետ է գործ ունեցել, շատերի հետ է շփուել, շատերի հետ քաղաքակիւն, կրօնական և առևտրական յարաբերութիւն ունեցել. բազմաթիւ ազգեր շատ հին ժամանակներից եկել, բնակութիւն են հաստատել նոյն իսկ Հայաստանում: Ասորեստանցիք, Հրէաներ, Պարթևներ, Բուլղարներ, Ալաններ, Կասպիացիք, Չինացիք, Հնդիկներ, և այլն և այլն: Հայաստանի այդ բազմաառարութիւնը սակայն, քանի որ գոյութիւն է ունեցել հայոց պետութիւնը, չի վնասել հային. նա, ընդհակառակը, աւելի օգուտ է բերել, որովհետեւ հայերը թէ իւրեանց թուով և թէ քաղաքական իշխանութեամբ աւելի հզօր են եղել և ժամանակի ընթացքում կարողացել են տալ նոցա իրանց լեզուն, կրօնը, սովորութիւնները, կարողացել են ձուլել, միացնել նոցա, օտարազգիներին իւրեանց հետ և իւրեանց թիւը հետզհետէ ստուարացնել: Բայց ելք որ

Հայր կորցնում է իւր քաղաքական անկախութիւնը և նորա երկիրը դառնում է ասպարէզ բազմաթիւ ազգերի՝ Պարսիկների, Արաբացիների, Աելջուկների, Բիւզանդացիների, Թաթարների, Օսմանցիների և միւսների արշաւանքների, նա շատ է վնասուում. նա չուեննալով քաղաքական զօրութիւն, մի կողմից այլ ևս չի կարողանում այդ արշաւանքների առաջն առնել, միւս կողմից էլ չի կարողանում մտքառել այդ օտար ազգերի Հայաստանում հաստատուած մասի հետ և ամեն բանում տեղի է տալիս նոցա: Հայերի մի մասը բռնութիւնից և մայր երկրի անապահոյութիւնից, թողնում, զազթում է օտար երկրներ և ենթարկուելով օտարների ազդեցութեան, մեծ մասով ժամանակի ընթացքում կորչում, ոչնչանում և ձուլւում է ուրիշ ազգերի հետ. մի մասն էլ մնալով իւր երկրում, աշխատում է այնպիսի դիրք բռնել զէպի իշխողները, որ կարողանայ իւր անձը և գոյքն ազատել: Նա աշխատում է այնպէս անել, որ, ըստ կարելուցն, շատ քիչ աչքի ընկնի, և այդ պատճառով էլ սկսում է հազնուել իշխողների պէս, խօսել իշխողների լեզուով, նիստուկաց անել օտարների եղանակով, օտարների կեանքի տարազով ապրել և մինչև իսկ երբեմն օտարների կրօնական դաւանանքն ընդունել:

Գարերի ընթացքում հայերն այսպէս վարուելով, աչքի չընկնելու համար իւրեանց ազգային բոլոր առանձնայատկութիւնները զոհ բերելով, վերջ ի վերջոյ, օտարներին նմանելու այդ սովորութիւնն այնպէս ամբողջնում, այնպէս արիւն և մարմին են դարձնում իւրեանց մէջ, որ երբ մի առանձին կարիք էլ չի լինում այդպէս վարուելու, ինչպէս, օրինակի համար, իրանական և վաթսնական թուականներին Ալաֆրանկա ապրելը, նոքա դարձեալ ձեռք չեն կարողանում քաշել այդ սովորութիւնից, որովհետև դա նոցա մէջ արդէն ազգային բնորոշ լատկանիշ էր դարձել: Գորտ հետևանքը պէտք է համարել այն հանգամանքը, որ հայն առան տեղ ո՞ր ազգի ու երկրի մէջ և ապրել է, նոյն ազգի ու երկրի ժողովրդի իսկական տիպարն է ներկայացրել: Հայր Պարսիկների մէջ եղել է կատարեալ

Պարսիկ, Տաճկի մէջ—Տաճկ, Թաթարի մէջ—Թաթար, Քուրդի մէջ—Քուրդ, Չերքեզի մէջ—Չերքեզ, Հունդարացու մէջ—Հունդարացի, Լեհացու մէջ—Լեհացի, Մալղաւանցուց մէջ—Մալղաւան, Ալլախայ մէջ—Ալլախ, և ոչ մի տեղ բնիկ հայ իւր բոլոր գայներով ու առանձնայատկութիւններով:

Մեր օրերում երբ կրթութիւնը բաւականին տարածուել է մեր ազգի մէջ, երբ շատ շատերի աչքերը բացուել են ճանաչելու շարն ու բարին, երբ ամեն տարի բազմաթիւ հայ պատանիներ են աւարտում և մանում մեր ժողովրդի գանազան խաւերի մէջ, սէտք էր կարծել, որ այդ դժբաղդ սովորութիւնը, եթէ ոչ խալառ զերջացած, գէթ շատ զգալի կերպով պակասած լինի մեր մէջ: Բայց մենք բոլորովին հակառակն ենք տեսնում: Կազկարար ուրիշներն նմանելու սովորութիւնը, ընդհակառակը, գնալով զօրանում է և մեծ ծաւալ է ստանում մեր մէջ. մտացուած է լեզուն, հայկական լաւ, բնտիր սովորութիւնները, ընդունւում է կոյրղկուբան, անգիտակցարար ամեն բան և աւելի մեծ քանակով վատը, քան թէ լաւը, որ և բարոյապէս մեծամեծ վնասների պատճառ է լինում մեր հասարակութեան համար: Այդպիսով զարձրէք, հետեւեցէք մեր հարուստ գասակարգի նիստ ու կացին, սովորութիւններին և օգրելու եղանակին, և դուք կտարսափէք, տեսնելով վարք ու բարքի այն խառնուփնթորութիւնը, այն բարեյոնեան լեզուախառնութիւնը, այն տարօրինակ կոնտրաստները, այն հրէշալին աշխարհահայեցողութիւնը, որոնք տիրում են մեր կարողութիւն ունեցող ընտանիքներում: Ղարաբաղցի շախմատը, որ երեկ միայն օլմաղով պինդ կապում էր բերանը, այսօր արդէն իւր զգեստները Պարսիցի ամենայայտնի դերձակի մօտ է կարել տալիս: Սիսեանի աւելցրէր, որ նոր միայն թարաքեամի մորթէ գտակ էր դնում գլխին, այսօր արդէն ցիլինդր է ծածկում, անգլիական երկար սիրտուկ հագնում, մօնտիլ դնում աչքին, երեկուայ Մշեցի համալն այսօր արդէն թողած իւր լեզուն, ֆրանսերէն է կոտրատում, և այլն և այլն: Մեր բնակարանները կրկնայարկ ու եռյարկ են, կարասիները բերլուում

մայրաքաղաքներից, մեր տներում վիսուս էն բազմաթիւ սպասուսրներ՝ թուրք, չերքէզ, իմերէլ, գերմանուհի, ֆրանսուհի, մի խօսքով զանազան ազգութիւնների պատկանեալ «Մրտօներ» և «Կիրակոսներ», մեր երեսաներին զաստիարակում են զանազան «Շարլյներ», «Ճերոմներ», «Տէլուսներ», «Պուքիաթօներ», «Ճէքսըներ», — որը պար է սովորեցնում, որը նկարչութիւն, որը ջութակահարութիւն, որը լեզուներ, որոնք բոլորը միասին պատրաստում են մեզ համար մի սերունդ, առանց իդէալի, առանց սկզբունքի, ինչպիսին էին «Ալաֆրանկայի» Պատքալը, Մառզընիթը, Յակորիկ Էֆէնդին և միւսները:

Ենչ փրկութիւն, ինչ էլք կալ մեզ համար գորանից, Մեր մատաղ սերնդին հարկաւոր է առողջ, խելացի ընտանեկան զաստիարակութիւն, մեր ծնողներն ինքեանք պէտք է լաճախ փոխարինեն վարձկան օսուցիչներին, զառնալով իւրեանց զաւակների համար մայրենի լեզուի ու գրականութեան օւսուցիչ, մեզ հարկաւոր է մշտիել, զարգացնել մեր գրականութիւնը, որ նա լրացնէ մեր ընտանեկան զաստիարակութեան պակասը, թերին՝ մեզ հարկաւոր է առողջ, լուրջ մամուլ, որ զեկալար հանգիստնալ մեր հասարակութեան կարծիքներին, վերջապէս, մեզ հարկաւոր է հալիական բեմ ինքնուրոյն թատերական գրուածների ներկայացումներով: Մեր երիտասարդները պէտք է անգաղար կարգան և իւրեանց մտքում տպաւորեն այն հրաշալի խօսքերը, որ սորանից շատ տարի առաջ հանգուցեալ Արոյեանը քաղցր նուազի պէս հնչեցրել է մեր ականջին. «Չեզեմ օսում, ձեզ՝ Հայոց նորահաս երիտասարդք՝ ձեր անուսին մեռնեմ, ձեր արեին զուրբան, տար լեզու սովորեցէք, ձեր լեզուն, ձեր հաւատարղալիմ բունեցէք»: Մեր ծնողները պէտք է զարթեցնեն իւրեանց զուակների մէջ այն ջերմ սէրը գէպի մայրենի լեզուն, մայրենի գրականութիւնը, գէպի հարազատ լաւ սովորութիւնները, նախրական աւանզութիւնները, որ մի ժամանակ ստիպել է ոչ բանաստեղծ գիտնական հրապարակախօս Ս. Նազարեանցին մի բռպէ ոգևորուել, բանաստեղծ դառնալ և քաղցր երգով գրուատել մեր ա-

կանջի և հոգու համար ախարժ և ընտանի մայրենի խօսքը.—

Մայրենի լեզու, մայրենի բարբառ,
Ախարժ, ընտանի իմ հոգու համար՝
Առաջին դու խօսք, տկանջիս հասած,
Գու սիրոյ քաղցրիկ առաջին յօգուած,
Մանկական լեզուիս թոթովանք տկար,
Հընչում ես իմ մէջ դու միշտ անդադար...
— Ամեն տեղ փչում է Աստուծոյ շունչը,
Սուրբ է, այն, միւս այլ ձև ու ոճը.
Բայց թէ աղօթել, գոհանալ պէտք էր,
Իմ սրբաի սէրը յայտնել արժան էր,
Իմ երանական մտածութիւնը—
Ապա կը խօսեմ իմ մօրըս խօսքը՝²¹⁾

Եւ երբոր այս բոյորն ալսպէս լինի, կորճ միջոցում կպատրաստուի մի թէև փոքրաթիւ, բայց մտքով, մարմնով և ուղղութեամբ մի առողջ սերունդ, որ մեր կեանքում կկատարէ այն «Deus ex machina»-ի գերը, որ «Ալաֆրանկալի» մէջ կտտարոււմ է ծերունի Մաթոս պղպպան. նա խարազանը ձեռքին կմտնէ մեր սուտ եւրօպացի ընտանիքները և գերդաստանները և բացազանչելով «Խէրն անիծեմ էդ ալաֆրանկալին», կ'վանէ կապկարար նմանողութիւնը, անգիտակցաբար ընդունած վնասակար խեղկատակութիւնները, միմոսութիւնները. նա կմտնէ մեր սուտ ազնուական սալօնները և զօրացած Մաթոսի պէս զոչելով «Չափուխ եխըլըն շուտան» կամ «Հայտէ, քեֆիրլեր, եխըլըն շուտան» կհալածէ շալլութիւնը, վատնողութիւնը, զեղխութիւնը, անառակութիւնը, տնբարոյականութիւնը և դոցա սպասուող ու ներկայացուցիչ ձրիակեր Մրտօներին, Կիրակոսներին, Միրմիդոններին, Պուպէններին, Շարըլներին, և ժողովելով մեր զանազան և բազմաթիւ Մազըռիթներին, Պասքալներին ու Սահառուներին, կը

²¹⁾ Ս. Նաղարեանցի «Մայրենի լեզու» ոտանաւորը, որից մենք հանում ենք այս հատուածը, նմանողութիւն կամ, լաւ է ասել, թարգմանութիւն է գերմաներէնից.

Հագցնէ նոցա նախկին տարազը և կտանէ վիւայէթը, ալսինքն կմաքրէ, կգարձնէ նոցա նախկին անարատութեան, որպէս զի նորից նոր, առողջ հիմքի վերայ դնէ նոցա դաստիարակութեան գործը:

Գլուխ Է.

«Վարդենիք» ր մի փոքրիկ հատորիկ է, որ պարունակում է իւր մէջ (52) հաս առանաւոր, բաժանուած էրեք գրքի և նուիրուած հեղինակից իւր քրոջը նորա հարսանիքի առթիւ: Թէ ինչ խորհուրդ ունի «Վարդենիք» անունը, ինչ բնաւորութիւն ունին նորա մէջ պարունակուած ստանաւորները և առհասարակ ինչպիսի պարագաներում է հրատարակուել այդ գիրքը, — այդ բոլորը պարզում է ինքը հեղինակն իւր լառաջութանում որ կրում է «Առ ընթերցանելիս» խորագիրը: «Վարդենիք» է գրել հեղինակն իւր գրքի անունը, որովհետև նա կամեցել է նորան կնքել իւր քրոջ վարդուհի-Սննիկի անունով, որին նա նուիրել է իւր ստանաւորները: Այդ ստանաւորները, նորա ասելով, գրուած են եղել զանազան ժամանակներում, զանազան դէպքերի առթիւ և բոլորը ևս նուիրուած են եղել հեռուից կամ մօտից պանդուխտ եղբորից իւր մատաղահաս քրոջը. նորա բոլորը ևս ունեցել են զուտ բնասնական բնաւորութիւն և յօրինուած են եղել ոչ ընդհանուրի գիտութեան, այլ միայն քրոջ և ամենամօտ ազգականների ընթերցանութեան համար, և եթէ հրատարակութեան են լանձնուել և այդպիսով ընդհանուրի սեփականութիւն գարձել, գորա պատճառն ուրիշ բան չի եղել, եթէ ոչ ուրախալի դէպքը-քրոջ հարսանիքը և բարեկամների թախանձանքը: Ստանաւորների մէջ երգուած սէքն ոչինչ կայ չունի երկրային, նիւթական սիրոյ հետ. դա, հեղինակի պարզաբանութեամբ, մի պղտտոնափառ, երկնային սուրբ սէր է, որ միայն կարող է լինել երկու հարազատի եղբոր և քրոջ մէջ, որովհետև, ինչպէս ասում է Սերսէս Լամբրոնացին, «Չիք ինչ քաղցր որպէս զսէր քուեր առ եղբայրն»:

Սակայն մեզ թւում է, որ հեղինակն իւր այդ մեկ-

նողական լաւաջարանի մէջ շատ էլ անկեղծ չէ: Մենք կարծում ենք, որ քրոջ անունն այդտեղ միայն մի անմեղ զիմակ է, որի տակ ծածկուելով հոգևորական բանաստեղծը, միջոց է ունեցել արձակ կերպով արտայայտելու իւր ներքին հակումները, իւր զգացմունքն իբրև սակ մարգ, իբրև սիրտհար, որ սուրիշ կերպ կարող չէր, անխորմար էր մի կուսակրօն հոգևորականի: Հատարիկը բացուած է մի ստանաւոր ընծայականով, որ կրում է «Քայր քիմ» վերնագիրը և որի մէջ հեղինակը գտանում է իւր քրօջը և նորա միտն է բերում, թէ ինչպէս նա, երբ գեռ բաժանուած, հեռացած չէին, երբ գեռ միասին էին ապրում, ամեն օր առաւօտեան կանուխ սոյսուած թիւն ունէր իջնելու պարտեղը և վերադառնալ այնտեղից, ծոցը մի վարդի փունջ լեռած. միտն է բերում նոյնպէս, թէ ինչպէս նա այդ ժամանակ մօտենալով իրան, սիրոյ համբոյր էր տալիս և բերած վարզը կախում էր նորա քնարից, միտն է բերում, վերջապէս, թէ նա իւր սպիտակ քօղի մէջ այն ժամանակ այնքան զեղեցիկ էր, որ նմանում էր այգի հրեշտակին, յայտ ճակատին, վարզը ծոցին: «Նա այն ժամանակ, ասում է նա, չունէի մի այնպիսի բան, որ կարողանայի դորա փոխարէնը քեզ վերադարձնել, բացի մի ջերմ համբոյրից, որ դրոշմում էի քո կուսական ճակատին, և իմ քնարիս սրտուռ է և օտարզգաց զեղզեղանքից, որ հնչեցնում էի քեզ համար: Այժմ, աւելացնում է նա, երբ «Հիմէնը» պսակում է քեզ, շտապում եմ և ես քեզ մի բան նուիրել. բայց ինչ կարող եմ և ինչ արդեօք աւելի արժան է, որ տամ քեզ:—

Ի վայր յորմայն տուի գքնար,
 Քքնար պատեալ ի սուգ և ստուեր,
 Զփունջ վարդիցդ լեռեալ ի փունջ
 Եւ հիւսեցի յոլոր մանեակի,
 Եւ առաքեմ քեզ ի սրտակ
 Վարդունս ուր գեռ բուրբէ քո շունչի
 Յօրէ յորմէ քոյր դու գնացիր
 Եւ զխինդ և յոյս ընդ քեզ տարար
 Պըսակ զոր տալ Հիմէն, ո՞վ կոյս,
 Լուսաբորբօք լականց ցոլալ.

Իսկ զոր բերեմ խոնարհ ընծայ
Շողայ և եթ լիմ արասուս:

Գորան, այդ ընծայական ոտանուորին հետևում են մի շարք զուտ քնարերգական-սիրահարական փոքրիկ սակաւալանի բանաստեղծութիւններ, որոնք, պէտք է խոստովանել, գեղեցիկ են և՛ ձևով և՛ բովանդակութեամբ և, որ գլխաւորն է, տաք զգացմունք են պարունակում իւրեանց մէջ, զոնէ, այն չափով, որ չափով այդ հնար է եղել յայտնել հեղինակին մի մեռած լեզուով: Եւ մենք, հակառակ հեղինակի յայտնած կարծիքին, կասենք, որ գոքա, այդ բանաստեղծութիւնները չնայելով իւրեանց սաղմոսից առած մակադիրներին, չնայելով նոցա մէջ լածախ կրկնուող քոյր և Անիկ բառերին, չնայելով նոցա մէջ վխտող կրօնական խորհրդածութիւններին, ոչ մի կապ չունին ոչ երկնքի և ոչ Ազատանի հետ, զոքա արտայայտում են զուտ աշխարհային, մարդկային սէրն իւր բոլոր մանրամասնութիւններով, իւր բոլոր ելևէջներով, մարդկային սրտի բոլոր զգացմունքներով:

Ար այդ այդպէս է, որ քոյր խօսքը միայն մի բարակ շղարշանման դիմակ է, որի տակից ազուտ կերպով երևում է գրուածքի իսկական զէմքը, որ Անիկ անունը միայն մի թափանցիկ քոյ է, որ իւր միջից դուրս է ցուցնում իսկականը, էականը, այդ երևում է, բացի բանաստեղծութիւնների ընդհանուր ձևից ու բովանդակութիւնից, և այն հանգամանքից, որ հեղինակն ինքն էլ, չնայելով իւր մեկնողական լառաջարանին, զարձեալ կասկածել է, թէ ընթերցողները կարող են հասկանալ իւր գրուածքի ներքին միտքը և ուրիշ մեկնութիւններ տալ, ուստի և աշխատել է ուելի ևս վարգուրել և հէնց այդ նպատակով հետևեալ տողերն է նուերել ընթերցողներին իւր նայն լառաջարանի վերջում, տողեր, որոնք թէև իբրև սրտի քնարերգական գեղեցիկ զեղմունք շարժում են մեր սիրտը, բայց ամենևին չեն համոզում մեզ. — «Ընթերցող զու, — եթէ սուրբ իցէ, ասում է նա, սիրտ քո ի վայրաբարշն կրից, եթէ իցէ և քո քոյր սիրասուն և վարդափթիթ պարզեալ քեզ առի լկստուծոյ, քաղցրացուցանել զաւուրց քոց զաւ-

նութիւն, իբրև զշուշան ի Հովիտս մահու, որպէս ասեն զիրք, — և քեզ նուիրէ զառաքս՝ ոմն Համանման քեզ բարեբաստիկ եղբայր, որ զոմանս և եթ ի սրտին զգացմանց ոգեաց աստանօր, և զայն ևս լոյժ տկար քան զոր զգայրն և քան զոր զգայ անշուշտ և քոյգ սիրտ եղբայրական: Իսկ և դու, — որոյ առաջի ծաղու թուիցի անուն սուրբ և անախտն սիրոյ, և որ՝ զոր ոչն զգտս սրբութեամբ՝ Համարես թէ և այլոց սիրաք անմասն իցեն լերկնատրոսի բարախմանց անտի եղբայրականն սիրոյ, — թո՛ղ աղէ և անց. ոչ վասն քո է մատենիկդ»:

Այս էլ զեռ բաւական չՀամարելով, վարդապետբանաստեղծը, իբրև Հաստատութիւն և ապացոյց իւր սասածներին, մէջ է բերում և իտալացի Քոմմադէօնի խօսքերը, որ կամենալով ապացոյց տալ, թէ քրոջ և եղբոր մէջ եղած սէրը մեծ է և մարտր, վկայ է բերում Սողոմոնի «Երգ երգոց»-ը, որի մէջ «քոյք» և «Հարս» բառերը գործ են անուած անբաժան միմեանցից:

Սակայն մեզ թւում է, որ այդ էլ Համոզեցուցիչ չէ, որովհետև թէև ճիշդ որ եղբոր և քրոջ մէջ եղած սէրը փոխադարձաբար և ջերմ է լինում, բայց այդ սէրն ոչինչ նմանութիւն, ոչ մի կապ չունի Հարսնութեան սիրոյ հետ. դա ազգակցական, արենակցական Համակրութիւն է, դա այն փոխադարձ սուրբ հակումն է, կամ այն անախտ սիրոյ սուրբ կրակն է, որ բնութիւնը վառում է մեր սրտերում դէպի մեր Հարազատները մեր ծննդեան հէնց առաջին օրից և, գուցէ, մեր սաղմային դրութեան սկզբնաւորութիւնից: Ինքը Սողոմոնի «Երգ երգոց»-ը ևս զեռ մեզ սճով ու տեղով լայտնի չէ, թէ իսկապէս ինչ տեսակ գրուածք է: Ծիշտ է, նա մտնում է Աստուածաշնչի կանոնական Համարուած գրքերի շարքը և կարդացում եկեղեցում որոշեալ ժամանակներում, ճիշդ է, մեր եկեղեցու Հայրերը նորա սիրային բովանդակութիւնը հոգևոր տեսակէտից, կրօնական մտքով են հասկանում ու մեկնում, բայց գիտնականներից շատերը բառացի են հասկանում նորա միտքը և Համարում են նորան երբայական գեղեցիկ վիպասանութիւններից մէկը, ուրիշ ոչինչ:

Այդ էլ, վերջապէս, բաւական չհամարելով, վար-
դապետը գրում է մի ոտանաւոր «Սիրեմ զքեզ» վեր-
նագրով, սրի մէջ նա ձգտում է բացատրել իւր գէպի
քոյրն ունեցած սիրոյ տեսակը, որակը, որպէս զի այլ ևս
ոչ մի կասկած չմնայ, որ իւր քրոջը նուիրած տաղերի
մէջ արտայայտուած սէրը սուրբ է, մաքուր է, երկ-
նային է, և այլն և այլն:—

Սիրեմ ոչ ի սէր
Որ յոգիս անդ մեր
Տենչ և թունդ Տրատապ
Սմբոխս և տագնապ
Յուզէ վեր ի վեր:
Սիրեմ ոչ ի սէր
Որ կեղեքէ վէր.
Որ ըզխէթ և գահ
Տայ ի սիրտ և մահ.—
Ոչ, յայդ ոչ ի սէր,
Այլ սիրեմ ի սէր,
Զոր վըթթեցոյց Տէր,
Յոր չիք ինչ աչաց
Ծածկել քօղազգեաց
Ի խորշ և բտուեր:

Թողնելով մի կողմ այն հանգամանքը, որ այդ տօ-
ղերով շատ դժուար է որոշել, թէ ինչ տեսակ սէր է,
որ տածում է հեղինակը զէպի իւր քոյրը, որովհետեւ
այդ ոտանաւորի բառերի կուտակման ընդհանուր իմաս-
տի մէջ կորել է երկնային և երկրային սիրոյ մէջ եղած
սահմանը, մենք մատնացոյց կանենք միայն մի քանի
կէտերի վերայ, որոնցից յայտնի կլինի, որ հեղինակի
սէրն էլ հէնց այն տեսակին է պատկանում, որով սի-
րում են հասարակ մահահանացուները, նախ, սիրոյ ա-
մեն տեսակն էլ, լինի զա երկնային, թէ երկրային,
յուզում է մեր մէջ «տենդ և թունդ Տրատապ», որով-
հետեւ եթէ այդպէս չլինէր, սէր էլ չէր լինիլ սիրա-
հարները, որ տեսակին էլ պատկանեն զօքա, ամենքն
էլ ցանկանում են իւրեանց սիրոյ առարկային մօտ լի-
նել, միշտ տեսնել նորան, միշտ հրճուել, զմայլել նո-
րա տեսութեամբ, միշտ լսել նորա ձայնը: Բնական է,

Այլ սիրեմ ի սէր
Որ զհրեշտակս յեթեր
Վառեալ ընդ միմեանս
Սուրբ յաղապատանս,
Կապէ ոգելեռ
Այլ սիրեմ ի սէր,
Յո զվարդին թերթեր
Սիրէ սոխակիկ,
Եւ յերգս անուշիկ
Մըմընջէ զգիշեր
Այլ սիրեմ ի սէր,
Ոչ զսիրտ լընու մեր
Յըզմայլմունս անճառ,
Իբր ըզսուրբ տածար
Խընկոց ի ճենճեր:

ուրեմն, կարծել, որ նոցա, սիրահարների մէջ այդ ժամանակ մի բան կատարուած է. նոցա հոգին լուզուած է, սիրտը արօրուած և ամբողջ էստիլիւնն առլցուած է մի տեսակ քաղցրութեամբ, հեշտութեան պարօթելի զգացմունքով, որ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ նոյն իսկ տենչը կամ հրատապ թունդը: Երկրորդ, թէ անախտ և թէ երկրային սովորական սէրը փթթեցրել է մարդուս մէջ ինքը ճէրը, որովհետեւ քրիստոնէական հասկացողութեամբ երկրային սէրն էլ այնքան սուրբ է, որքան երկնայինը. նա օրհնուած է եկեղեցուց և բնութեան անխելի օրէնքի հիման վերայ օրհնուած ու սրբազործուած է թէ մարդկային և թէ աստուածային օրէնքներով: Երրորդ, եթէ երկնային, մաքուր, անախտ սէրը կարիք չունի ծածկուելու, թաքչելու մութ անկիւններում, ստուերներում, նամանականգ և աւելի ևս կարիք չունի ամաչելու, թաքչելու մութ խորշերում սովորական սէրը, ոչ պղտատնականը: Մենք չենք հասկանում, օրինակի համար, թէ ինչու համար պիտի թաքչեն մարդկանցից և իւրեանց սէրը ծածուկ պահեն և միայն արտայայտեն խորշերում երկու սիրահարներ որոնք ուխտել, հաստատ խօսք են կապել, թէ Աստուծոյ և թէ մարդկանց առջ ամուսնութեան սուրբ կապերով զուգաւորուելու միմեանց հետ. չէ որ թաքչելու, պահուելու սովորութիւն ունի միայն ապօրինի, միայն պոռնիկական սէրը, որի մասին, յայտնի բան է, այստեղ խօսք չի կարող լինել: Զորրորդ, վարդի և սոխակի սէրը, որին նմանեցնում և որի հետ համեմատում է իւր սէրը հեղինակը, մեր կարծիքով, հէնց ամենապարզ ապացոյցն է, որ նա իւր սիրոյ առարկային սիրում է նոյն իսկ սիրով, որով ամեն մի մահկանացու սիրում և ցանկանում է փոխադարձաբար սիրուել, որովհետեւ հէնց այդ հրաշայի ծաղիկ և գերօրինակ երգչի սէրն է, որ մարդկութեան մէջ համարուած է սիրահարների էմբլեմը և որ այլարանօրէն գովարանում են երկու սիրող սրտի հոգեկան կապակցութիւնն երգող, գրուածող բոլոր ազգերի բանաստեղծները: Սիրող պատանին հէնց սիրում է իւր նազելի սիրուհուն, ինչպէս որ սիրում է վաղորդեան ցօղով փթթած վարդի թեր-

Թերը սիրահար ստիակը. նա էլ նուիրում է իւր պաշտելին իւր սրտի բոլոր զեղմունքը, իւր հոգու բոլոր զգացմունքը, իւր տենչը, իւր բաղձանքը, իւր խոհերն ու մրմունջներն՝ օր ու զիշեր, ինչպէս սր ստիակը հնչեցնում է ի պատիւ վարդին իւր հրաշալի դալլալիկը վարդ ալգամատն արշալուսի ծագելուց մինչև վաղորդայն արեգի ճառագայթելը:

Մենք, ի հարկէ, դէմ չենք, որ եղբօր և բրօջ փոխարարձարար գէպի միմեանց տածած սէրը ջերմագինս արտայայտուի, դէմ չենք մինչև անգամ, որ այդ սուրբ եղբայրական սէրը գրուատուի և երգուի բանաստեղծօրէն առգերի մէջ, եթէ միայն այդ եղբայրը կամ քոյրը բանաստեղծական շնորհք ունին, բայց անպաման դէմ ենք և անրնական ենք իսկ համարում, որ այդպիսի սուրբ սիրոյ գրուատիքը հեշտասիրութեան, էրօտիքականի հասցրած աստիճանով ու չափով արժարձուի Ար եղբայրը կհամարձակուի գովարանել և երգի նիւթ շինել իւր պարկեշտասուն «բրօջ քնքոյշ իրանը», «վարդակաթ ալտերը», «քիրակաթ աչքերը», «պալճաւանջը», «ձիւնաթոյր ուլը», «փափկիկ ծոցը», և այլն և այլն, ինչպէս այդ արել է Խորէն վարդապետը: Այլ, վերջապէս, կհամարձակուի երանի առ հայրենի տան և յարկին, որ տեսել է իւր քրոջ մերկ մալմխը, ինչպէս մի տեղ «Քոյրն հրեշտակաց» տաղի մէջ թոյլ է տուել իրան անել մեր բանաստեղծը. —

Ո՛վ մեր յարկաց երանի

Չի զքեզ զիտեն հօլանի,

Որժոց, ծառոց երանի,

Որ զանգ անուշդ տան ձայնի:

Չէ, ինչ որ ուզում են, թնղ ասեն. «Վարդենիք»-ը այն չէ, ինչ որ մինչև ցայսօր համարուել է մեր զրահանութեան մէջ և ինչպէս որ կամեցել է նորան ներկայացնել Խորէն վարդապետը: Նա զուտ սիրահարական բանաստեղծութիւնների մի հաւաքածու է, իսկ ինքը Խորէնը մի սիրահար երգիչ աշխարհային մտքով, ուրիշ ոչինչ:

Գէ՛հ, մենք չենք էլ հասկանում ինչ առիթ է ու-

նեցել վարդապետն ամեն տեսակ աշխատելու, ամեն միջոցի գիմելու, կամ, ինչպէս ասուում է, կաշուից գուրս գալու բողարկելու իւր գրուածքի իսկական կերպարանքը միթէ բանաստեղծօրէն մի բան երգելը, գովաբանելը նշանակում է նոյն իսկ կեանքում իրագործելը, նոյնը գործով կատարելը: Գիցուք, նա քաշուծէ է իւր վարդապետական աստիճանից և աշխատել է ապացոյց տալ, որ, ինչ որ ինքն երգել է, բոլորը սուրբ է, երկնային է, անախտ է, հոգևոր մտքով է, բայց զորա համար բաւական էր միայն լուսաջաբանում բացատրութիւն տալը և ոչ գիմելն այնպիսի միջոցներին, որոնց կարմիր դերձանով կարկատած լինելն ընկնում է ամեն մի ուշադիր ընթերցողի աչքին: Խորէնն այդ գէպքում առաջինը չէ մեր գրականութեան մէջ և վերջինն էլ չի լինելու, որ ինքը հոգևորական լինելով, աշխարհայինի լիակից է եղել, աշխարհը չի մոռացել, ինչպէս որ պահանջում է դարերի ընթացքում սրբագործուած վարդապետական կեանքի ճգնաւորական խտուրթիւնը: Ահա և մեր միջնադարեան բանաստեղծութեան պարագլուխներից մէկը — Յովհաննէս Թլուրանցին, որ կուսակրօն հոգևորական լինելով հանդերձ, դեղեցիկ ժողովրդական վարվոււն լեզուով սիրահարական տաղեր է երգել և թողել մեզ ժառանգութիւն:

Յայտնի է, որ մի որ և է գրական երկի մէջ արտացոլում է դոյն իսկ երկի հեղինակի լիակատար պատկերը, այնպէս որ կարգալով մի որ և է երկ, կարելի է լաճախ շատ ճիշտ եզրակացութիւն անել նորա հեղինակի մտաւոր և հոգեկան կարողութիւնների մասին, կարելի է իմանալ, թէ հեղինակն ինչ հակումների, ինչ ձգտումների, ինչ զգացմունքների տէր է, թէ ինչ խոհեր ու բաղձանքներ են ոգևորում նորան, ինչ ասող է առաջնորդում նորան, վերջապէս, կարելի է իմանալ նորա բարոյականը, նորա ներքին աշխարհը, և այլն և այլն: Այս տեսակէտից նայելով «Վարդենիք»: ի վերայ, մենք կարող ենք համարեա թէ առանց սխալուելու ասել, որ դա Խորէնի ներքին աշխարհի ամենաճիշտ պատկերն է, որի մէջ, ինչպէս ջինջ հայելու մէջ, ցլում է վարդապետի ամբողջ թաքուն աշխարհը: «Վարդե-

նիք»-ը Խորէնի մտքերի, ցանկութիւնների, զգացմունքների մարմնացումն է, մենք աւելին կասենք, զա հէնց ինքը Խորէնն է իւր բոլոր պահասութիւններով ու առաւելութիւններով, իւր բոլոր սրբութեամբ ու մեղաւորութեամբ, իւր բոլոր մարդկային թուլութիւններով և իւր մէջ վառուող, բորբոքուող աստուածային կայծով ու կրակով:

Խորէնը, ինչպէս առաջ նկատել ենք, ծնուած չի եղել հոգևորական լինելու համար, բայց հանգամանքների բերմամբ կուսակրօն է դարձել: Այդ պատճառով հէնց սկզբից նորա մէջ առաջ է եկել մի տեսակ երկուորութիւն, նորա ներքինը, բնական հակումը միշտ ձգտել է գէպի երկթայինը, միշտ վազել է աշխարհի լեռներից, իսկ արտաքինը, հոգևոր կոչումը ստիպել է նորան սշանալ գէպի երկինք. նորա ներքինը միշտ վարդազոյն է եղել, միշտ սրտի արօրումն, միշտ լոյզ, միշտ սէր է երազել, երգել, ցանկացել, արտաքինը միշտ սաղմոսել, միշտ փաթաթուել սև վերարկուի մէջ: Եւ զբանից, այդ երկուորութիւնից նորա մէջ առաջ է եկել երկու ներհակ զգացմունքի մաքսառումն՝ պարտականութեան և սրտի հակումի, որ ստեղծել է նորա համար մի սրտամաշ ողբերգական զրութիւն, որ նորան տանջել, չարչարել և թունաւորել է նորա ամբողջ կեանքը. զբանից է, որ նորա երգերը բոլորը լաց են լինում, բոլորը հեծում, ախար, վշտահար հռաչներ արձակում. չկայ լոյս, չկայ պայծառ ապագայ, այլ գերեզման, սառը, մութը գերեզման:

Իզուր չէ, որ Խորէնն իւր «բաժին իմ» ստանաւորում ամենաախար և սգաւոր կերպով է ներկայացնում իւր վիճակը կամ բաժինը, հակադրելով նորան իւր սիրուհու պայծառ և ուրախալից վիճակին ու բաժնին՝ «Իմ բաժինն է, ասում է նա, նմանել իւր բունից կըտրուած և ցուրտ հողմերից այս ու այն կողմ, մի վշտից գէպի միւսը վարուած տերեխիկին. իմ բաժինն է նմանել մի եղէգնիկի, որ բնուած է մեռեալ լճի տղմտ ափին և անդադար երերում ու ծրփծրփում է. իմ բաժինն է նմանել մի ամուլ դաշաի, որ միշտ մնում է արտում, խոպան, որտեղ չի բնում ոչ մի դալար ա-

րօտ, որ ուրախացնէր ուղևորի հօգին. իմ բաժինն է լինել, ինչպէս մէնիկ բուն, որ անշոշոշում սղում ու ողբում է, որ գիշեր ու ցերեկ մնում, հեծում է, մահ կրելով սրտում: Եւ լուսահատ բնակչերգ սիր, վերջ ի վերջոյ, ջախջախում, փշրում է իւր սրտը որ և ւստուերատպած քնարը և զորտ հետ միտումն պատճառ-պատճառ է անում իւր սիրտը. որովհետեւ այլ ևս լոյս և միթարութիւն չի մնում նորան այս աշխարհում, այլ ևս լոյս, այլևս լոյզ չի սպասում նորան այս կեանքում:

Այլ ևս ինչու համար ես, ով քնար, ողբում է նա իւր Վնար պանդխտին՝ ոտանաւորում, եթէ զուխեղճ պանդխտին չես միթարում, եթէ զու չես կարողանում անլոյս սրտին մի որ և է լոյս տալ: Քո թեւերը, որոնք թրթռում էին հրճուանքի ջերմ գեփիւռով, այժմ աչքի ցօղով տամկացած սօսիների ստերի պէս կատուած են լուս. նաքա լուի կատուած են, մինչ իմ սիրտս փոթորկում է, ինչպէս ալեկոծ ծովը, մինչ իմ շրթունքս սարսաելով, մահաշունչ հասաշանք է արձակում, մինչ ոչ որ իմ լուսահատ սրտս սիրալատ սփոփիչ չի լինում: Ապա ինչու համար հաւատարիմ պանդուխտը քեզ ձգեց իւր ուսը, թողեց բոլոր աղեկէզ վայելքները և միայն քո, քո վերայ լոյսը գրեց, ինչու համար, ուրեմն, նա քեզ պիտի գրիէ, եթէ զու բոլորովին անզգայ ես նորա բորբոքում սրտի հանգէպ. ինչու համար նա իւր անախտ շրթունքով քեզ պիտի համբուրէ, քանի որ զու նորա գէժ կանգնած ես ցուրտ ու լուս, ինչպէս համր գերեզմանաբարը: Կես գերեզմանի բարն այնպէս լուս չէ, այնպէս անխիրն չէ. նորա լուսապատար լուսթիւնը խօտում է լուսահատ սրտի հետ... Ահա այս պատճառով, ուխտադրութ քնար, թողնում է քեզ և պանդուխտը, ինչպէս վերջին լոյսը. զնա, փշրուիր, և զարնուելով քարի, փշի, և արձագանգ տուր նորա սրտին. զնա, փշրուիր և ցնդուիր այն կողմերը, որտեղ ցան ու ցիր են եղել նորա սրտի պատճանները. զնա, փշրուիր և զու մեռիր, ինչպէս հէզ պանդխտի սիրտը:

Ճիշդ է, Խորէնն աշխատել է իւր մէջ մաքառող վերոյիշեալ երկու ներհակ զգացմունքը հաշտեցնել մի-

մեանց հետ — թող վառուի կրակը, թող բորբոքուի կալծը, միայն որ նա ուրիշի, օտարի աչքին չընկնի, այլ մոխրի տակ պլպլալ, սև վերարկուի տակ ցոլալ, — բայց այդ նորան չի յաջողել: Առաջ է եկել «Աարգենիք» ը, որ իւր արտաքին կեցեով վեղարը գլխին, սև վերարկուն հագին սողմոսարանն ու «տէր-ողորմեան» ձեռքին վարդապետ Սորէնն է, իսկ ներքին բովանդակութեամբ աշխարհը սիրող, գեղեցիկն ու վսեմն երգող, սէրը դրուատող բանաստեղծ Սորէնն է:

Գլուխ Ը.

Սորէնի գրական պարապմունքի արդիւնքը Պոլսում լինում են բազմաթիւ գրուածներ, որոնցից մի մասը տպագրուած, ցրուած են 64 - 92 թուականների ընթացքում Պոլսում հրատարակուած հայ պարբերականների էջերում, մի մասը մնացել է անտիպ և նորա մահից յետոյ բոլոր նորա միւս թղթերի հետ միասին անցել է նորա կրօր Գուիզոն Լուսինեանին, որ այժմ տպրում է Պարիզում, երրորդ մասը զոհ է գնացել Բերայի մեծ հրդեհին և, վերջապէս, չորրորդ մասը հրատարակուել է ասանձին գրքոյկներով:

Սորէնի հայ պարբերականներում իբրև լրագրական յօդուածներ հրատարակուած գրուածներից արժանի է ասանձին ուշադրութեան Համերոսի «Իլիականի» տառջին երգի թարգմանութիւնը, որ նա 1881 թուին պարբերաբար հատուած-հատուած թարգմանելով, տպագրել է «Մասիս» լրագրում, որ այն ժամանակներն ամենօրեայ թերթ էր: «Փրաբարեան և աշխարհաբարեան» կոիւնների ամենատաք ժամանակն էր: Սորէնը, որ գրաբարեան էր թէ իւր նախնական կրթութեամբ և թէ իւր գրական ճաշակով ու ուղղութեամբ և որ մինչև այդ ժամանակներն իւր ամենաընտիր երկերը շարադրել էր գրաբառ, իսկ մի երկու բան էլ եթէ աշխարհաբառ էր գրել, այդ մի փոքրիկ զիջումն էր եղել միայն նորա կողմից նպատակի համար, չի վարանում այդ պայքարի ժամանակ անցնելու աշխարաբարեանների կողմը: Նա իբրև խելօք մարդ հասկանում էր, որ

այն հիմունքը, որ գրաբարեանները բերում էին յօգուտ գրաբառ լեզուի գործածութեան, սխալ է: Գրաբառը չէր կարող գործածական լեզու դառնալ, որովհետև նորանով չէին խօսում ոչ թէ միայն հայ ժողովուրդը, այլ և նոյն իսկ հայ գիտնականները. նա չէր կարող գործածական լեզու դառնալ, որովհետև նա հասկանալի էր միայն մի բուն գիտնականների, իսկ հայ ժողովրդի ահագին մեծամասնութիւնն իսպառ չէր հասկանում նորան. նա չէր կարող գործածական լեզու դառնալ, որովհետև նա մեռած էր և չէր կարող յարութիւն առնել, կենդանութիւն ստանալ, ինչպէս որ չէր կարող յարութիւն առնել և այն ժողովուրդը, որ մի ժամանակ խօսել էր այդ լեզուով, եթէ միայն ընդունենք, թէ եղել է մի ժամանակ, որ հայ ժողովուրդը խօսել է այդ լեզուով. նա չէր կարող կենդանանալ և գործածական լեզու դառնալ, ինչպէս որ չեն կարողացել կենդանանալ և կիրառութեան մէջ մտնել իտալացոց համար լատին լեզուն և Յունաց համար հին լուսնականը, Սթէ վերջապէս, հնարաւոր էլ լինէր մի օր յարուցանել գրաբառն իւր մեռելութիւնից, պէտք կլինէր նորան մշակել, յարմարեցնել ժողովրդի ներկայ մտածողութեան ձևին, աշխարհահայեացքին, մտաւոր արդիւնարեութեան եղանակին, որ մի շատ էլ հեշտ բան չէ: Այն ինչ աշխարհաբառն արդէն իսկ պատրաստ էր կենդանի, հասկանալի ամենին, ընդունակ ամեն տեսակ վերացական միտք յայտնելու և լիակատար մտաւոր գործիք լինելու համար, և միայն սրահանջում էր գորդացումն, կատարելագործութիւն, որ միայն ժամանակի խնդիր էր, ուրիշ ոչինչ: Գրաբառն էլ հայի համար հարկաւոր է և պէտք է ուսումնասիրել նորան, որովհետև, նախ, նա հայոց հին մատենագրութեան լեզուն է, երկրորդ, նա մեր եկեղեցական գրքերի և ժամատացութեան լեզուն է, երրորդ, նա մի առատ աղբիւր է, որից աշխարհաբառը կարող է և պէտք է իւր համար բառապաշտօնի, հարկաւոր օճերի, դարձուածների առատ առաջձ քաղէ: համարէ:

Սակայն հանդուցեալն աշխարհաբարեանների հետ միասին այսպէս դատելով, այսպիսի հիմունքների վերայ

վիճաբանելով գրաբարեանների հետ, նոյն ժամանակ գործնականապէս ինքն իրան մտամբ հակասում էր: Նա իբրև Մխիթարեան ուխտի զպրոցի մարդ, ըստ ամենայնի, հետևում էր Մխիթարեանց, որոնք գրաբառի և աշխարհաբառի գործածութեան խնդրի վերաբերմամբ թուևդ գրաբարեաններից մի փոքր տարբեր եղանակով էին մտածում ու գործում: Նոքա ինքեանք գրում էին և առաջարկում էին գրել և աշխարհաբառով, միայն այնպիսի աշխարհաբառով, որ, ըստ ամենայնի, մտանար գրաբառին: Մխիթարեանք կարծում էին, որ հետազհետէ գտելով աշխարհաբառը գաեհիկ ոճերից, ձեւերից ու դարձուածներից և տեղը մտցնելով գրաբառը, կարող են նորան մէկ օր այնքան մտակցնել գրաբառին, որ նա բոլորովին գրաբառ դառնայ: Պորանով, նոցա կարծիքով, կսպառուէր երկու կուսակցութեան վիճաբանութեան նիւթը, որովհետև մի կողմից գրաբարեանները բաւական կմնային, որովհետև վերջնական նպատակը գրաբառով գրելը կլինէր, միւս կողմից էլ աշխարհաբարեաններն անբաւական չէին լինիլ, որովհետև աշխարհաբառի հետզհետէ փոխուելը գրաբառի վերածուելը կլինէր միայն աշխարհաբառի այն կատարելագործումը, որի մասին խօսում էին աշխարհաբարեանները:

Պորա, այդ ուղղութեան հետեանքը պէտք է համարել Մխիթարեանների աշխարհաբառի այնքան գրաբարախառն լինելը, որ գժուարհասկանալի է մեծամասնութեան համար, այդ ուղղութեան հետեանքը պէտք է համարել և Պորէնի աշխարհաբառի այն աստիճանի գրաբառի մօտիկ լինելը, որ համարեան նոյնքան արուեստական և անհասկանալի է ժողովրդի համար, որքան և գրաբառը: Առնենք, օրինակի համար, հէնց Արշակ Բ ողբերգութիւնը, որ յայտնի սկզբունքներ ու զաղափարներ ժողովրդականացնելու նպատակով հանգուցեալը գրել է աշխարհաբառ լեզուով աշխարհաբարեանների ու գրաբարեանների վիճաբանութիւններից զեռքանի տարի առաջ, առնենք «իլիականի» թարգմանութիւնը, որ նա արել է յոյն բնագրից աշխարհաբարեանների և գրաբարեանների վիճաբանութեան ամենատաքցած ժամանակ աշխարհաբառի ճկունութիւնը և ամեն

տեսակ վիրացական մտքեր արտայայտելու ընդունակ լինելն ապացոյց տալու գիտաւորութեամբ, առնենք, վերջապէս, «Ստուերք Հայկականք»-ը, որ նա յօրինել է իբրև համոզուած աշխարհաբան, — և մենք այդ բոլորի մէջ գործածած կտեսնենք մի լեզու, որով ոչ ոք չի խօսել, չի խօսում և չի խօսելու երբէք, մի զուտ արուեստական լեզու, մի զարհուրելի խառնուրդ աշխարհաբանի և գրաբանի, որ չի էլ կարելի իսկապէս կոչել աշխարհաբան, այլ աշխարհաբանական գրաբան կամ, ընդհակառակը, գրաբանախառն աշխարհաբան «Երկականը», բացի իւր լեզուի խառնուրդ լինելու պակասութիւնից, պակասաւոր է և իբրև թարգմանութիւն, նա չունի ոչ այն ճշտութիւնն ու ներդաշնակութիւնը, որ ունին հանգուցեալ Նիլա Թոմաճանի և նորա աշակերտ Ալսէն Բագրատունու նոյն երկի գրաբան թարգմանութիւնները, և ոչ մինչև անգամ այն ճշտութիւնն ու գեղեցիկութիւնը, որ ունի Փիլիպոս Վարդանեանի աշխարհաբան արձակ թարգմանութիւնը:

Եւ զրա պատճառը լեզուն չէ, որ որքան և խառնուրդ լինի, այնուամենայնիւ ընդունակ է լրովին արտայայտելու հեղինակի միտքը, այլ Խորենի թարգմանչական արուեստի անլաջողութիւնը կամ նորա թարգմանիչ լինելու ընդունակութեան պակասութիւնը: Խորենին իբրև թարգմանչի պակասում էր այն, որ կուշուում է թարգմանչական հոտտելիք, նա չէր կարողանում թարգմանելիք երկի հեղինակի կաշուի մէջ մտնել, համակուել նորա զգացմունքներով, սգևորուել նորա գաղափարներով և ինքն երկրորդ հեղինակ դառնալ, ինչպէս որ արել և եղել են մեր Թոմաճանները, Բագրատունիները, Էմինները, Ստաթեանները, Վարդանեանները և միւսները: Թարգմանիչը, ինչպէս ասում է Բագրատունին, պէտք է անէ իւր թարգմանութիւնը «սեփականելով անձին զնոցա, այսինքն թարգմանելիք, երկերի հեղինակների, ոճն և ի նոցին տագորս ներկեալ տարբացեալ՝ ապա այնու հետև լինքենէ իբրև ի բուն աղբերէ բղիւն լինքնուրոյն փոյս կերպարանաց, և ոչ թէ զնոցա յօրինուածն և զարարածն լամենայնի ի փոս և ի վար

առեալ՝ իբր ի թափր ինչ գնոցին բերել կերպարանս, հանգոյն իմն կապկաց առնելով հպտանս կամ պէս գունակ առակաւոր ճալին աստի անտի փետրովք կցկցելոյ փերեւեալս: Զի աչգպիսեօք և այլ ևս մանր և գիւրագիւտ հայթայթանօք հանդերձ՝ մարթի տակաւին չի նել շարագրի՝ բնիկ հայագէտ և կատարեալ հայախօս, մոնաւանդ յօտար լեզուէ թարգմանելն. իսկ բարձեալ ի նմանէ ապաւէն ամբարանոցին՝ յոր զակն պիշ ունի անթարթ, մնալ նմա գնչու և քաղթնատ և քան զխուժն գուժ և սաղաթալեզու»²²⁾:

Ահա թարգմանելիք երկերի հեղինակների ոճի այդ անձին սեփականելու և նոցա տողորով ներկուելու, տարբանալու և այնուհետև անկախօրէն իրանից, ինչպէս բուն աղբիւրից, ստեղծագործելու ընդունակութիւնը, որ այնքան անգնահատելի է արել Բագրատունու թարգմանութիւնները մեր գրականութեան մէջ, Խորէնը չունէր: Այդ պատճառով էլ նորա թարգմանութիւնները մեր գրականութեան մէջ արժէք չունին. նոքա չոր են, նիւթական են, կամ, ինչպէս ասում է Բագրատունին, «իբրև ի թափր ինչ գնոցին բերեն կերպարանս, հանգոյն իմն կապկաց առնելով հպտանս կամ պէս գունակ առակաւոր ճալին աստի անտի փետրովք կցկցելոյ փերեւեալս: Նորա «Բաշակները» տեղ-տեղ այնքան անհասկանալի են կամ դժուար հասկանալի, որ չեն պատկերացնում մեզ համակ զգացմունք, համակ ոգևորութիւն Լամբարինի հրաշալի «Հաւամոնեաները». նորա ողբերգութիւնների թարգմանութիւնները համու հօտ չունին, որ հեշտութեամբ կարելի է տեսնել, հաւաստիանալ, եթէ մենք, օրինակի համար, համեմատենք նորա «Սաւուզ»-ը Բագրատունու «Սաւուզ»-ի հետ. նորա «Վիտականը» աշխարհահայտի Համերոսի գրչով անմահացած վերին աստիճանի պարզ և նոյն ժամանակ կախարդիչ լոյս ժողովրդի ստեղծագործութիւնը չէ, այլ նորա չոր ու ցամաք կմախքը, որ ոչ միայն չի թողում, չի կախարդում ընթերցողներին, այլ տաղտուկ ու ձանձուր լի է բերում նոցա վերայ:

22) Տես «Երկականութիւն ի պէտս զարգացելոց» էջ 629.

Բայց ասոնս, որովհետև հանգուցեալն եթէ ոչ աւելի, գոնէ, յամենայն դէպս, ոչ պակաս բանաստեղծական աւելն ունէր, քան թէ Բագրատունին, և կարող էր իւր ֆրանսերէն լեզուի հմտութեամբ, գոնէ, այդ լեզուից արած թարգմանութիւնների մէջ կատարեալ լինել: Միակ բացառութիւնը կազմում է նորա թարգմանութիւններից Յովհաննէս Գարգելու տարեգրութեան թարգմանութիւնը, որ արել է Խորէնը 1877 թուին պ. Կարապետ Եզեանի խնդրքով: Դա մի վերին աստիճանի պարզ և գեղեցիկ գրաբառ թարգմանութիւն է, որ, մեր կարծիքով, յաջողել է հանգուցեալին, որովհետև այդտեղ բոլոր դժուարութիւնն եղել է ֆրանսիացի ժամանակագրի միջնադարեան լեզուն հասկանալը, որ Խորէնն իբրև լաւ ֆրանսագէտ կատարելապէս ըմբռնել է:

Մի կողմից մեր ընթերցողներին Խորէնի «Լիակաւնի» մասին մի ճաշակ տալու նպատակով, միւս կողմից էլ նորան յոյն բնագրի և հայ գրաբառ թարգմանութիւնների հետ համեմատելու միջոց տալու գիտաւորութեամբ, աւելորդ չենք համարում գնել այստեղ այդ այժմ դժուար ձեռք բերելիք թարգմանութիւնից մի քանի տող. —

1. Երգէ, աստուածուհիդ, Պելիսածինն Աքիլևսի
 Կորստարեր քէնն որ նիւթեց Աքայեցւոց բիւր աղէտներ
 Շատ դիւցազանց վեհ ոգիներ թափեց դժոխքը տարածամ,
 Եւ աւար տուաւ զանոնք բոլոր թռչնոց և շուներու.
 Ե. Եւ այսպէս Արամազդայ մտքին խորհուրդ կր կատարուէր,

Այն օրէն որ՝ իրարու դէմ մաքառելով՝ բաժնուեցան
 Ատրիդէս քաջաց արքայն և Աքիլևսն աստուածալին:
 Բայց ով արդեօք աստուածներէն գրրգռեց զանոնք լոխ
 և ի կռիւ.

— Լեզովայ և Զևսի որդին, որ արքային դէմ բարկացած՝
 10. Զօրքին մէջ ձրգեց ժանտախտ, և ժողովուրդք կը
 մեռնէին,

Վասն զի Ատրիդեանն ըզՔրիսէս քուրմ թշնամանեց
 Որ եկեր էր Աքայեցւոց արագընթաց նաւերուն մէջ,
 Իւր աղջկանն ազատութեան անբաւ փրկկանք բերելով,

Չեռքն առած նա զվարսակալ կորովածիգն Ապոլլոնի
 15. Եւ գաւազանն ոսկեձոյլ՝ կը պաղատէր Աքայեցեաց,
 Եւ մանաւանդ՝ Ատրիդեանց՝ զօրաց երկու վեհ պետերուն.
 «Ատրիդեանք, ով բոլոր գեղեցկամոյկ Աքայեցիք,
 Տան ձեզի աստուածներն՝ որ զՈղիմպոս ունին կայեան՝
 Պրիամու քանդել քաղաքն, և տուն դառնալ ողջ և
 առողջ».

20. Արձակեցէք սիրուն աղջիկս և փրկանքին առէք զգին,
 Յարգելով Ձևսի որդին՝ ըզշեշտածիգն Ապոլլոն»²³⁾:
 — Պատասխանեց կապուտաչեայ աստուածուհին Աթենաս
 «Երկրնքէն իջայ ցասուժդ մեղմելու, թէ հնազանդես
 Ձիս յուզարկեց Օդոյի՝ սպիտակածղի աստուածուհին,
 Որ երկուսդ ալ՝ նոյն չափ սըրտովը կը սիրէ ու կը խնամէ.
 210. Օն աղէ, դադրեցուր վեճդ, ու մի քաշեր ձեռ-
 քովդ թուր».

Այլ միայն՝ կըշտամբանաց ըսէ խօսքեր, ինչ և ըլլայ՝
 Եւ ահա՛ կըսեմ քեզի, որ և պիտի իսկ կատարուի,
 Օր մը քեզի տըրուին եռապատիկ շքեղ ընծայք,
 Նախատինքին այն փոխարէն, զըսպէ ինքզինքդ, ու լը-
 սէ մեզ»:

215. Առ նէ քաջօտն Աքիլլեոս պատասխանեց և ըսաւ.
 «Թէև սաստիկ եմ սըրտմըտած՝ բայց ինձի հարկ է կա-
 տարել».

Չեք երկուսին իսկ հրամանն, ո զիցուհի, զի՛ այն է լաւ.
 Ով որ հնազանդ է աստուածոց՝ անոր լաւէտ կը լսեն
 անոնք»:

²³⁾ Հոմերոսի Իլիականի միայն առաջին երգն է թարգմանել Խորէնը—ընդամենը 463 տող: Խորազիրն է. «Իլիականին Հոմերոսի երգ առաջին յոյն բնագրէն թարգմանեց Խորէն Արքեպիսկոպոս Լուսինեանց»: Տպագրուած է Մասիս լրագրի 1881 թուի նոյեմբերի 28-ի և դեկտեմբերի 2, 5, 17, 19, և 26 համարներում: Օգտուում ենք դէպքից մեր առ ի սրտէ շնորհակալութիւնը յայտնելու սրբազան Յուսիկ եպիսկոպոսին, որ իրան յատուկ սիրելութեամբ չմերժեց մեր խնդիրը և անձամբ արտագրելով Ս. Էջմիածնի մատենադարանում պահուած «Մասիս» լրագրից 60 տող այդ թարգմանութիւնից, մի համառօտ տեղեկութեան հետ միասին ուղարկեց մեզ:

Ըօսաւ, ու իրեն ծանրը ձեռքով հըրեց արծաթ երա-
խակալն,

220. Աւ մեծ թնւրը վերըստին իրեն պատեանը ներս
խոթեց,

Մտիկ ընելով Աթենասայ՝ որ Ոլիմպոս սլացաւ ի վեր
Վահանազէն Չեփկայանն և համօրէն աստուածներունս
Իսկ որդին Պելեայ նորէն նախատալից նետեց խօսքեր
Առ Ատրիդեանն Ագամեմնոն, և չէր գաղբեր բարկու-
թենէն.

225. «Ո՛վ գինեմու, որ ունիս շունի՛ աչեր, եղջերուի՛
սիրտ,

Ո՛չ երբէք բանակին հետ պատերազմով շահատակի,
Ոչ երթալ դարանամուտ՝ Աքայեզուց քաջերուն հետ
Երբէք քու սիրտ չարիացաւ, զի աչքիդ՝ մահալդ կերևի.
Զի զիւրագոյն է անշուշտ՝ նստել Արգեանց մեծ բա-
նակում,

230. Եւ քեզի զիմազրոզին ձեռքէն ընծայքն լափըշ-
տակել.

Ազգակուռ թագաւոր, որ վատերու ես իշխեցող,
Զի ստուգիւ, Ատրիադէս, վերջին է քու այս նախատինքս:
—«Ո Քրիստէս, արքայն արանց Ագամեմնոն զիս ուզարկեց
Քեզ բերել քու գաւակդ, ու փերեայ զսհ նուիրական
Մորթել՝ համար Գանայեանց, որպէս զի մեզ հաշտի
Արքայն.

445. Որ վերայ Արգեանց այժմիկ արձակեց ցաւ բազ-
մահառաչս:

Զայս ըսելով՝ ձեռքը տուաւ, և նա առաւ ու բոխու թեամբ
Սիրուն գաւակն. ապա անոնք աստուածոյն զոհը փոռաւոր
Գեղեցկաշէն բազնին չորս կողմը շարեցին կարգ ըստ
կարգի.

Եւ ձեռներնին լըւալով՝ առին տարին նըւիրական:

450. Իսկ Քրիստէս բազկատարած բարձր ձալնով կաղօթէր
«Լսէ ինձ, Արծաթաղեզն, որ զՔրիստէ շուրջ կը պահես
Եւ զկլլայն զիցային, և Տենեզի կիշխես հզօրդ.

Արդարև զու լըսեցիր լսուաջ ըրած աղաչանքիս;
Եւ զիս ինքն պատուելով՝ պատժեցիր շատ զազգն Ա-
քայեանս:

455. Աղէ, Հիմակ ալ կատարէ՛ դու զայս իմ ուխտ պա-
ղատանաց.

Հեռացուր Քանայեանցմէ և այժմ հարուածս այս դժնդակս:

Զայս բաւ աղօթելով, և Ապոլլոն լրանց Փերոս:

Յետ աղօթքն ընելու և ցանելու զսուրբ գարին,

Նախ ըսպանդից դարձուցին զլուխ, և խողխողեալ՝ քեր-

թեցին մորթ,

460. Եւ զհստերը կըտըրտելով՝ շուրջ ծածկեցին զանոնք
ճարպով,

Եւ կրկին զայն ընելով գըրին վերայ միսն արիւնտու:

Ծերը կայլէր զայնս ի փայտի, և կը թափէր շուրջ սև
գինի,

Եւ պատանիք քովը կեցած էին ձեռքում տէգ հինգժամի:

Թէ ինչ անտիպ գրուածներ է ունեցել հանգու-
ցեալն առհասարակ, — լաւ չգիտենք, մենք միայն
գիտենք, որ նա զեռ 1859 թուին, երբ լոյս է ընծայ-
ել իւր «Քաշնակք Լամարթիներայ» թարգմանութիւնը,
արդէն թարգմանած պատրաստած է ունեցել հրատա-
րակութեան համար և նոյն ֆրանսիացի հեղինակի միւս
նշանաւոր գրուածքը — «Խորհրդածութիւնք»: Այդ մասին
մենք տեղեկութիւն ունինք դաշնակների լաւաջարա-
նից, որի մէջ Խորէնը խօսելով դաշնակների հրատարա-
կութեան մասին, ի միջի այլոց, մի քանի խօսք էլ
հարեանցի ասում է և այդ «խորհրդածութիւնների»
թարգմանութեան մասին: «Թէպէտ, ասում է նա, և
զխորհրդածութեանցն ևս լեղեալ է մեր զքերթուածս,
այլ ընտրեցաք զդաշնակացն նախ հանդիսացուցանել ի
լոյս, քանզի ի սոսին վեհագոյն իմն օրինակաւ զաիպս
հանճարոյն իւրոյ թողեալ է Քերթողին, որպէս ի քննա-
դատիցն առհասարակ վկայեցաւ»: Մենք գիտենք նոյն-
պէս, որ նա թարգմանած-պատրաստած է եղել և մի
շարք օղբերգութիւններ՝ Ալֆիէրիի «Սաւուղ»-ը, Ռասի-
նի «Վոթոզիտան», Կոսնէլի «Պոզիկոս»-ը, Ալլտերի
«Ջալիրէ»-ն, Աւնոլդի «Մարիոս»-ը, Շեքսպիրի «Յուլիոս
Կեսար»-ը և Երլլերի «Սուիւարտ»-ը, որոնցից միայն
հրատարակուել են Բազմավէպի մէջ Սաւուղն ամբող-
ջապէս, Պոզիկոսսի մի մասը և Յուլիոս Կեսարի մի մա-

ար. իսկ միւսները մնացել են անտիպ: Այդ մասին էջ մենք տեղեկանում ենք Արշակ Բ-ի լուսաջառանից, որի մէջ Հանգուցեալը խօսելով իւր տաղաչափութեան մասին, ի միջի այլոց, ասում է. «Գիտեմք որ քաջ տաղաչափ մի առաջարկեց նախնեաց քառանդամը: Մենք ևս երբեմն նորա խորհրդով՝ նոյն շափով քանի մի ևրոպական անուանի թատերախաղ փորձոյ Համար թարգմանեցինք, ինչպէս Ալֆիէրի Սաւուզը, Ռասինի Գոթոզիան, Քոռնէլի Պոդիկոտտը, Վոյթերի Զալիբէն, Աւնոյաի Մարիոսը, Շէքսպիրի Կեսաբը ու Շիլլերի Սթիւարթը»: Գիտենք, վերջապէս, որ նա ունեցել է Պոլսում 64—92 թուականների ընթացքում գրուած բանաստեղծութիւնների մի ձեռագիր Հաւաքածու «Փունջք Արարատեան» խորագրով, որ, պէտք է կարծել, որ, երբ նորա մահից յետոյ նորա ճոխ մատենադարանը մաս-մաս ծախուել է և նորա թղթերն ուղարկուել են նորա եղբորը Պարիզ, այդ էլ Հանգուցեալի միւս թղթերի հետ միասին անցել է նորա, այսինքն եղբոր ձեռքը:

Ինքայի մեծ հրդեհը, որ, ինչպէս լայնի է, եղել է 1870 թուին, լափել է Հանգուցեալի գրուածներէրց շատերը: Թէև մեզ, բացի «Ալէպը և Եղերերք» խորագրով աշխարհարտ բանաստեղծութիւններից, որոնց այրուելու մասին յիշուում է Հանգուցեալի «Ստուերք Հայկականք» գրքոյի լուսաջառանում, լականէ անուանէ լայնի չէ, թէ ուրիշ ինչ գրուածներ են այրուել այդ գաբհուրելի հրդեհի ժամանակ, բայց կարծում ենք, որ դորան զոհ գնացած պէտք է լինեն նորա գրչի արգիւնքից և ուրիշ ձեռագրեր և, զուցէ, հէնց վերոյիշեալ «Խորհրդածութիւնների և «ողբերգութիւնների» թարգմանութիւններն էլ:

Առանձին գրքերով Պոլսում Խորէնը հրատարակել է «Բնար Պանդխտին» և «Ստուերք Հայկականք» բանաստեղծութիւնների հաւաքածուները: Թողնելով մի կողմ առաջինը, որ Հանգուցեալը հրատարակել է 1868 թուին և նուրիւ է երջանկայիշատակ Գէորգ Գ կաթողիկոսին, որովհետև նորա մէջ Համարեա թէ նոր բան չկայ, այլ միայն հաւաքուած ու ամփոփուած է նորա

Մխիթարեան վանքում գրած և Բագմավէպում տպած և Պարիզում գրած ու Մասեաց աղաւնիում հրատարակուած գրաբար բանաստեղծութիւնները, մենք կխօսենք երկրորդի մասին, որ հրատարակուել է 1874 թուին և որ նորա գրուածների մէջ ամենանշանաւորն է: «Ստուերք»-ը մի փոքրիկ հատորիկ է. նա պարունակում է իւր մէջ ընդամենը միայն 30 հատ բանաստեղծութիւն, որոնք գրքի մէջ բռնում են 164 էջ: Դա այդպէս փոքր չէր լինել, եթէ չպատահած լինէր վերոյիշեալ Բերայի հրդեհը, որ լափել, ոչնչացրել է գրուած, տպագրութեան համար արդէն պատրաստուած «Ստուերք»-ի մեծ մասը. ազատուել են միայն այս կամ այն պարբերական թերթում զանազան ժամանակներում պատահաբար տպուածները և հեղինակի այս ու այն բարեկամի ձեռքին գտնուածները, որոնք և հաւաքուելով միասին և հրատարակուելով, կազմել են այժմուայ մեր ձեռքին գտնուած «Ստուերք»-ի հատորիկը: Բանաստեղծութիւնների այդ հաւաքածուն բազկացած է երկու մասից. առաջին մասում տպագրուած են 13 հատ բանաստեղծութիւն, որոնք մի անունով կոչուում են «Վէպք», երկրորդում—17 հատ, որոնք մի անունով կոչուում են «Եղերերգք»: Առաջին մասի բանաստեղծութիւնները վիպական բնաւորութիւն ու բովանդակութիւն ունին, երկրորդինը— եղերերգական. այդտեղից կամ գորանից էլ հէնց առաջ են եկել գրքի երկու մասի խորագրերը— «Վէպք» և «Եղերերգք»:

Մենք ասացինք, թէ «Ստուերք»-ը Խորէնի ամենանշանաւոր երկն է, կամ, լաւ է ասել, նորա երկերի գլուխ-գործոցն է: Դորա պատճառը մենք տեսնում ենք նորա մէջ արտայայտուած զգացմունքի համեմատական խորութեան և նորա ինքնուրոյնութեան մէջ: Դորա, այդ զգացմունքի խորութիւնն էլ, մեր կարծիքով, մեկնուում է Ստուերքի մէջ ամփոփուած բանաստեղծութիւնների բովանդակութեան հարապատութեամբ և նորա մէջ զործածուած թէև խառնուրդ, բայց և այնպէս աշխարհաբառ լեզուի կիրառութեամբ, որ միջոց է տուել նորան լիակատար կերպով արտայայտելու իւր մէջ եռ եկած կրակը, սրտի զգացմունքը, հոգու հա-

ուայանքը: Ինչ որ վերաբերում է նորա ինքնուրոյնութեան,—պէտք է նկատել, որ թէև դա էլ իւր գրութեան ձևով, զգացմունքների արտայայտութեան եղանակով, իւր նիւթի բովանդակութեան զարգացումով և արտայայտուած մտքերի ու գաղափարների տեսակով իսպառ ազատ չէ Լամարտինի և առհասարակ ժամանակակից ֆրանսիական գրականութեան ազդեցութիւնից, բայց նորա մէջ, նախ, աւելի իշխող դեր է կատարում սոսմանտիք դպրոցի ազդեցութիւնն ընդհանրապէս և մասնաւորապէս Հիւզօյի ազդեցութիւնը, քան թէ կեղծ-կէասիքականութիւնը, քան թէ Լամարտինի թախիծը, մելանիսոյան, կէս-գասական, կէս-սոսմանտիք^ո ազդեցութիւնը, երկրորդ, նա աւելի հայի մտածողութեան, հալ կեանքի ծնունդ է, քան թէ նորա նախկին գրուածներից մէկը: Ստուերքի մէջ չկայ այն կապիորէն նմանողութիւնը Լամարտինին և Հիւզօյին, որ երևում է նորա միւս բանաստեղծական գրուածներում, նորա մէջ համեմատաբար աւելի քիչ է աչք ծակում այն ուսածփքուածութիւնը, այն արուեստականութիւնը, որ լատուկ է կեղծ գասական գրուածներին և որ նորա «Պանդիտի քնարի» լատկանիչն է, նորա մէջ չկայ և այն վերացականութիւնը, այն լոկ անհաստական, եսասիրական վիշտն ու թախիծը, այն կրօնական-միստիքական մտածողութիւնները, դատողութիւնները, որ նորա ամբողջ «Վարդենիք»-ի և «Քնար պանդիտին»-ի մի մասի բնաւորութիւն է կազմում:

Եւ այդ շատ բնական է, շատ հասկանալի է, որովհետև մինչ նա իւր «Քնար պանդիտին»-ի առաջին մասը գրել է Միսիթարեան վանքում, իսկ երկրորդը—Պարիզում, մինչ նա իւր «Վարդենիք»-ը յօրինել է Թէոդոսիայում, այսինքն մի միջոց, երբ նա կաթոլիկ հոգեւորական է եղել, երբ նա գտնուել է անմիջապէս Լամարտինի ազդեցութեան ներքոյ և երբ նա զեռ այնքան երիտասարդ է եղել, որ նորա մէջ տակաւին նրստած, հանգստացած չեն եղել նորա երիտասարդական կայտիւքը, նա իւր «Ստուերք»-ը, ընդհակառակը, գրել է իւր հասակն առած ժամանակ, երբ նորա բնաւորութեան թեթեւութիւնը ակնհայտ էր տուել լրջութեան, երբ

նա ճանապարհորդած լինելով հայաբնակ քաղաքները, երկար ժամանակ ապրած լինելով Պոլսի բազմամբոխ հայութեան մէջ և Պատրիարքարանում զանազան պաշտօններ կատարած լինելով, առիթ էր ունեցել հայ ժողովրդի կարիքներին ու պետքերին ծանօթանալ, մի խօսքով, երբ նա սկսել էր ասլրել հայի իրական և ոչ թէ վերացական կեանքով, իբրև հայ մարդ, իբրև հայ սրտացաւ հօգևորական: Յայտնի է, որ մի հեղինակի գրուածքի վերայ սովորաբար երևում է նոյն իսկ հեղինակի հասակի, զանազան ժամանակամիջոցներում վարած կեանքի, նորան շրջապատող հասարակութեան վարք ու բարքի ազդեցութիւնը:

Ատուէրքո՞ւի առաջին մասը—վէպերը, որոնց մէջ Խորէնը ներկայացրել է Հայոց հնագոյն և հին պատմութեան հերոսների՝ Հայկի, Արա զեղեցկի և Նուարդի, Զարմայրի և Նուշանի, Արտաւազդ Բի և մշուսների սիրագործութիւնները, և երկրորդ մասը—Նղբազները, որոնց մէջ նա ներկայացրել է Հայոց կեանքի ներկայ թշուառութիւնները, ընդհանրապէս և համեմատաբար այնքան սրտառուչ նկարագիր ունին, որ մի լայտնի շափով կարող են գրաւել, լափշտակել ընթերցողների սիրտն ու հօգին, թէև այն էլ պէտք է ասել, որ գոցա մէջ, նամանաւանդ և գլխաւորապէս վէպերի մէջ կեղծ-դատականութեան տարրը գեռ շատ զգալի է: Ար հանգուցեալը կարողացել է այնպիսի գոյներով նկարագրել, այնպիսի խոր զգացմունքներով ներկայացնել հայի թշուառութիւնները, որ նօքա ընթերցողի աչքից տկամայ արտասուքի ջերմ կաթիլներ են քամում,—այդ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որովհետև հայ ժամանակակից կեանքի այդ թշուառութիւններն այնքան մեծ, այնքան բազմատեսակ և այնքան թախծալից են, որ նօքա իբրև չոր, անմշակ նիւթ էլ արդէն ընդունակ են ամեն մի քար սիրտ ամօքել, ամենքին, տըխուր զգացմունքներով համակել ու ամենքի արտասուքը շարժել, բայց որ նա կարողացել է չոր պատմական նիւթից մի այնպիսի բան շինել, որ մարդ ոչ միայն առանց ձանձրանալու կարդում է մինչև վերջը, այլ և մինչև անգամ մի լայտնի աստիճանի տպաւորու-

Թիւն է ստանում, մինչև իսկ համակուծ է վաղուց անցած զնացած հայ կեանքի տխուր և ուրախ հանգամանքներով, առասպելաբանական և պատմական հերոսների սխրագործութիւններով, այդ արդէն մի այնպիսի աչքի ընկնելու քան է, մի այնպիսի արժանաւորութիւն է, որի վերայ արժէ մատնացոյց անել:

Խորէնը կառողացել է պատմական անձնաւորութիւններին այնպիսի զգեստ հագցնել, նոցա գործողութիւններին այնպիսի բնաւորութիւն տալ, որ նոքա չ'հեռանալով պատմութիւնից, մնալով իբրև պատմական անձնաւորութիւն, նոյն ժամանակ համապատասխանում են մեր իդէալներին և համեստութեան, գեղեցկութեան, քաջութեան և սոսափնութեան օրինակ են հանդիսանում մեզ համար: Արժէ կարգաւ վերոյիշեալ Հալիբ, Արան, Զարմայրը, Արտաւազը, որոնցից ամեն մէկը մեզ համար մի մի շրտական օրինակ են: Հալիբ եւ քաջ է եւ ազատասէր, Արան եւ գեղեցիկ է եւ համեստ, Զարմայրը եւ քաջ է և մարգասէլ: Նուարդ և Տուշանը և գեղեցիկ, և սիրող, և համեստ եւ համբերող են, մի խօսքով, զոքա հայկական առաքինութիւններն են, միայն պատմական սեփեւեթներով զարդարուած, պատմական համեմունքով համեմուած:

Շատ սիրուն է «Արա գեղեցիկ և Նուարդ» վէպի մէջ Արաի և Նուարդի գեղեցկութեան նկարագրութիւնը. —

Հանց աղեկ լարած թուխ լայն լայն լօնքեր,
ձակատուն հովտին կարծես ցանկ պատեր.
Ու գուռզ հոյսպիք ոլբելով սև սև՝
Կը ծփան մարմար վրդին ծաղկաձև:
Իսկ երբ բոցափայլ աչքվին եսանդնոտ
Վեր առած հայէր լարփին անաղոտ,
Կարծես գէժ ընդդէմ լերկիր և լերկին
Զոյգ մի արևներ լիրար պըշնուին:
Սյն քաջին ուսոց կըռթընած քընքուշ՝
Կին մի տեսնըւէր քան շուշանն անուշ.
Ինչպէս ձիւնաթոյր հեզիկ աղաւնի,
Թևերն ամփոված բոյնին քով թառի:
Արշալոյսն երբ գայ այգուց ցողազարդ՝

Ոչ այնպէս փափկիկ ճակատն ունի վարդ,
 Ինչպէս նէրա սուրբ այտերուն վերան՝
 Բոսոր ու ճերմակ վարդեր կը ցօլանս
 Կայայտ աչուերներն՝ են ջինջ աւելի
 Քան թէ այն գարնան մաքուր դէմք երկնի,
 Ո՛չ չրկայ քրքում մի այնպէս սիրուն՝
 Որ նորա յաղթէ ոսկի մազերուն.
 Չէ, նա մահացու կարծես թէ չէր կին,
 Այլ երկնաբնակ հրեշտակն էր քաջին,
 Որ կնոջ առել զողորիկ կերպարանք,
 Լոյս տալ աչքերուն, սըրտին՝ ըստփանք.
 Անուշակ քամին իջաւ մէյմըն այլ
 Եւ ծածանեցան ծամերն ոսկեփայլ,
 Ու երկու կաթիլ այն ծաւի աչքէն
 Ընկան ինչպէս շիթք ցօղոյ երկընքէնս:
 Ինքնատիպ գեղեցիկ է և Ձարմայր և Շուշանս՝
 վէպի մէջ շուշան՝ ծաղիկ անուան ծագումը մեկնաբա-
 նոյ հատուածը.—

Կրսեն թէ Հայերն երբ երկրորդ օրին
 Եկան որ իրենց փրնտուն թագուհին,
 Հոն՝ ուր փակեց աչք նազելի Շուշան՝
 Գեղազոյ միայն մի ծաղիկ գտան.
 Թագուհւոյն ձիւնի պէս դէմքին նման
 Ունէր նա սպիտակ շրղարշ յուսերփեան,
 Եւ տերեւներուն անուշիկ բուրում
 Գըշխոյին մաքրիկ սըրտին էր բըղխում:
 Իսկ ճակտին վերև մարգարտի ցօղեր՝
 Անշուշտ խեղճ հարսին վերջին արցունքն էր...
 Որով հեզափայլ ծաղիկն այն օրէն
 Ըզուշան անուն առաւ գըշխոյէն:
 Հայեր, երբ ճերմակ դայն ծաղիկ տեսնէք,
 Չըքնաղ թագուհին ձեր ի միտ բերէք,
 Ու գէթ ձեր աչքէն կաթիլ մ'ընդունին
 Ձարմայր ու նորա թշուառ ամուսինս:

Սակայն այդ վէպերի մէջ երբեմն պատահում են
 այնպիսի տեղեր կամ կտորներ, որոնք թէև գեղեցիկ
 արտայայտութիւն ունին, բայց իւրեանց բովանդակու-

Թեամբ ու իմաստով ճիշտ չեն, գոնէ, չեն յարմարուում չեն համապատասխանում Հայոց պատմութեան ընդհանուր բնաւորութեան: «Հայկ» վէպի մէջ, օրինակ, Խորէնը ճգնում է մեր նախահօր ազատասիրութեան հոգին ընդհանրացնել, բովանդակ հայութեան յատկանիշ դարձնել, որ չի արդարանում մեր պատմութեան ընթացքով ու հանգամանքներով: Հայ ազգն Առաջաւոր-Ասիայի այն փոքրիկ ազգերից մէկն է եղել, որ իւր պատմական կեանքում, ինչպէս յայտնի է, շատ կարճ ժամանակամիջոցով միայն լիակատար անկախութիւն է վայելել. նա առհասարակ գտնուել է այս կամ այն մեծ ազգի գերիշխանութեան ներքոյ և վայելել է միայն ներքին ընդառանգ ինքնավարութեան իրաւունքներ: Այդ տեղ, ուրեմն, ազատասիրութեան մասին իրրեւ մի ընդհանուր ազգային բնաւորութեան ու յատկանիշի մասին խօսք չի նկատուի: Մեր կարծիքով, մեր պատմագիրներից ոչ ոք այնպէս զեղեցիկ ու ճիշտ չի գծագրել հայ ազգի իրրեւ մի պատմական տարրի նկարագիրը, ինչպէս Մովսէս Խորենացին, որ իւր պատմութեան առաջին գրքի երրորդ գլխում տուած է այդ մասին, «Թէպէտ մենք մի փոքր ազգ ենք, թուով շատ նուազ և զօրութեամբ տկար ու շատ անզամ ուրիշ թագաւորութեան ձեռքի ընկած, բայց մեր աշխարհում ևս քաջութեան շատ գործեր են կատարուած, որոնք արժանի են գրաւոր լիշատակի: Այս խօսքերով է գծագրում մեր ծերունի պատմագիրը հայ ազգի պատմական կացութեան խորհուրդը դեռ այն ժամանակ, երբ հայ ազգը տակաւին երկու սրտմական շրջան էր միայն անցկացրել իւր գլխից: Մեր լետազայ ժամանակների պատմութիւնն աւելի ևս արգարացնում է իւր ազգն ու պատմութիւնը լու ճանաչող հետաետես պատմագրի խօսքերը, թէ մենք մի փոքր ազգ ենք, թուով ու զօրութեամբ շատ տկար և յաճախ ուրիշ ազգերի ձեռքի տակ ընկած:

Դոյն տեսակ արտայայտութեամբ շատ զեղեցիկ, բայց իմաստով ու բովանդակութեամբ մեր պատմութեան անհամապատասխան շատ կտորներ պատահում են և «Ստուերք»-ի երկրորդ մասի — եղերգների մէջ:

Առնենք, օրինակի համար, հէնց այդ եղբրզներից ամենարնաիր համարուածները— «Հայ ապրենք» և «Հայ մեռնենք», որոնք իւրեանց հանրահաշակ ծանօթութեամբ, կարելի է ասել, մեր ժողովրդական երգերի կարգն են անցել: Ինչ է այդ,— պատմութիւն է, ջատագովութիւն է, խրատոյս է, թէ շովինիզմ: Տարօրինակ է թուում մեզ հանգուցեալ եպիսկոպոսի բերանում այս խօսքերը.—

Մեր աշխարհն է սուրբ:—Մեր հոգուն վըրան,
Աստուած է քայեր, հանելով զԱզամ.
Մեր լեզուն ստեղծեր ու խօսեր նախ ինք.—
Ըսէք, որ Ազգին շորս Առաքեալներ
Երկնից թաղաւորն է զեսպան զրկեր,
Որ թագաւորին հեռ թղթակցեր ինք.—
Քրիստոսի ունինք անդրանիկ օրհնէնք.
Հաւատաց եզանք միշտ ախոյեան մենք
Հայր զարմացոյց զերկիր և զերկինք.— և այլն:

Եթէ սա պատմութիւն է,— ուղիղ չէ, որովհետև սորա մէջ չալանուած փաստերը չեն համապատասխանում քննական պատմութեան ճշտութեան. եթէ սա մի ներբողեան, դրուատիք կամ գովասանական հիմն է հայի և նորա հայրենիքին,— չափազանցութիւն է, որովհետև թէ հայր և թէ նորա հայրենիքը ոչ այժմ և ոչ իւր պատմական կեանքում այդքան գովաբանելու հաւատիքներ չեն ընծայել: Եթէ սա խրատոյս է,— օգտաւէտ չէ, որովհետև ինչ կ'լինի միայն մեծահնչիւն խօսքերով շփանալով, քանի որ դառն իրականութիւնը բոլորովին ուրիշ բան է թելադրում. եթէ, վերջապէս, այս շովինիզմ է,— խաղառ անտեղի ու վնասակար է, որովհետև շովինիզմը չի վայելում մինչև անգամ ամենամեծ ազգերին, ուր մնաց մեր պէս մի փոքր ու խեղճ ազգի, որ չունի մեծ ազգերի ոչ նիւթական ու բարբառական սլօգանները և ոչ նոցա կուլտուրան ու քաղաքակրթութիւնը:

Կրկնում ենք, մեզ տարօրինակ է թուում այդ բոլորը հանգուցեալի բերանում, որովհետև նա ապրել, զօրծել է մեր օրերում, ուրեմն և, պէտք է հասկա-

նար ազգի դրութիւնը և, փոխանակ ջատագուցելու չեղած փառքն ու առաքինութիւնը և դորանով շոյելու նորա ինքնասիրութիւնը, ընդհակառակը, պէտք է զգուշացնէր, արթնացնէր նորան թմբուցութիւնից, որովհետև նա իբրև ևրօպական կրթութիւն ստացած մարդ պէտք է լաւ հասկանար մեր առասպելների յարգը և տեղի ու անտեղի իբրև պատմական ճշմարտութիւն չկրկնէր նոցա, վերջապէս, նա իբրև խելօք մարդ պիտի իմանար, որ այդպիսի բովանդակութեամբ գրուածներն առաջ են բերում ազգի մէջ կոյր սնափառութիւն, ինքնախարէութիւն և անցեալ փառքերի ու զափնիների վերայ նստել-հանգստանալու հակումն ու տրամադրութիւն:

Յամենայն դէպս «Ստուերք»-ի մէջ ամփոփուած վէպերից և եղերգներից մի քանիսն, եթէ ոչ իւրեանց ամբողջութեամբ, գոնէ, շատ հատուածներով, բնական, պարզ, սրտից բղխած, ներգաշնտի, սրտառուչ բանաստեղծութիւններ են, արժանի մեր բանաստեղծական գրականութեան մէջ իւրեանց վայել տեղը բռնելու: Ափսոս միայն, որ այդ բանաստեղծական կտորների ներգաշնտիկութիւնը տեղ-տեղ խանգարուած է լանգերի արուեստականութիւնից, բռնազբօսիկ լինելուց: Չարաբաստիկ «Յանգարանը», որի վերայ անկասկած հանդուցեալը շատ ժամանակ է կորցրել, այդտեղ էլ, ինչպէս նորա բոլոր գրաբառ ոտանաւորների վերայ, իւր հետքերն է թողել, իւր ազդեցութիւնն է ունեցել: Ինչ բան են, օրինակի համար, «Արտաւազդ Բ» վէպի մէջ պատերազմի պատրաստութիւնը նկարագրող տողերը, եթէ ոչ «Յանգարանից» քաղած միայնագ բառերի աններգաշնակ և անիմաստ կուտակումն:—

Դափր անդ ի գրբնդիւն,	Աղեղանց ճայթիւն,
Նրժուգից վրնջիւն,	Նետից ճարճատիւն,
Որտորդաց զոչիւն,	Շըսինդ ընդ բոմբիւն,
Բարակաց հաչիւն,	Այդ լընդ սոտ թընդիւն՝
Երէոց բաջիւն,	Յանտառ, ձօր թըմբիւն
Զինուց շառաչիւն,	Դըղըղիւն գանգիւն (24)

24) «Մասիս» լրագրի 1874 թուի նոյեմբերի 7—14 հա-

Գլուխ Թ.

Այն ժամանակ, երբ լոյս էր տեսնում Թէոդոսիայում Բախրեան զպրոցի տպարանից Խորէնի «Վարդենիք»-ը, Նալբանդեանցը զատապարտուած առանձնութեան, իւր ամենանեղ, ամենագժուար օրերն էր անցկացնում Պետերբուրգում: Սակայն ոչ այդ առանձնութիւնը, ոչ էլ այդ դժուար օրերն էին արգելք լինում Հայոց քանքարաւոր Հրապարակախօսին հետաքրքրուելու իմանալու, թէ ինչ է կատարուած հայ

մարներում մի գրախօսութիւն կայ տպուած «Ստուեքք»-ի մասին: Մ. Ն. Ն. գրախօսը, նախ, շեշտում է բանաստեղծութեան կարևորութիւնը, երկրորդ՝ մի թուուցիկ հայեացք է ձեռնարկում հայկական բանաստեղծութեան վերայ ընդհանրապէս, անգիր կամ գողթան երգերն անուանելով «առնական», իսկ գրաւոր, այսինքն տառերի զիւտից յետոյ եղած բանաստեղծութիւնը — «սրբազան»: Ընդհանրապէս այդ գրախօսութիւնն աւելի ներբողեան է, քան թէ լուրջ քննադատութիւն, որ կարելի է եզրակացնել հէնց այն հանգամանքից, որ գրախօսը Խորէնի «Ստուեքք Հայկականը» համարում է բարոյական յեղափոխումներ անել տուող, փրկարար ցնցումներ պատճառող և անկշռելի օգտակարութիւն ունեցող մի գրքոյկ: Նորագոյն բանաստեղծներից գրախօս կարևորութիւն է տալիս Արսէն Բագրատունուն, նորա «Հայկ դիւցազն»-ը գրուատելով ոչ որպէս բանաստեղծութիւն, այլ որպէս բառերի ու ոճերի շտեմարան: Բէշիկթաշեանի բանաստեղծութիւնը նա կոչում է «միամաղձոտ» և «փափուկ», իսկ Դուրեանիինը — «ջղային»: Մասիսի գրախօսի բոլոր ասածների մէջ եթէ կայ մի ճշմարտութիւն կամ ուղիղ դատողութիւն, — այդ էլ, մեր կարծիքով, նորա Արսէն Բագրատունու «Հայկ դիւցազնի» մասին ասածն է: Մենք էլ կարծում ենք, որ Բագրատունու ոչ միայն «Հայկ դիւցազն» այլ և բոլոր ինքնուրոյն բանաստեղծական գրուածներն աւելի հայկաբանութեան շտեմարան են, քան թէ իսկական բանաստեղծութիւն: Մասիսի այդ գրախօսականի մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնը մենք քաղում ենք դարձեալ Յուսիկ սրբազանի մեզ այդ մասին գրած նամակից:

մտաւոր աշխարհում. նորա սրտես աչքերը թափանցում, հասնում էին և այդ հետու հիւսիսից ամեն տեղ և ի նկատի առնում, կարգում, քննադատում էին ամեն մի երկ, որ դուրս էր գալիս հայ հեղինակների գրչից: Նախընտանցը ստանում էր ամեն լեզուով գրուած, ամեն տեսակ գրքեր, կարգում էր, պարագում էր. լեզուաբանական և պատմադիտական հետազոտութիւններ էր անում, շարագրում էր և այդ միջոցով մի կողմից նա բաւականութիւն էր տալիս իւր հարցասիրութեան, միւս կողմից էլ մեղմացնում, աննկատելի էր զարձնում իւր միալնութեան տիւր, երկար օրերը: Պահպանուել, մեր ձեռքն են հասել հանգուցեալի մի շարք վերին ստիճանի հետաքրքրական նամակները, գրուած ուստերէն լեզուով և իւր եզրօր միջոցով ուղղուած բժիշկ Անանիա Սուլթանշահին, որոնց մէջ հայ գրականութեան այդ անխոնջ աշխատաւորը հաշիւ է տալիս իւր պարտավունքի, իւր մտածմունքների, իւր այս կամ այն գործի կամ խնդրի մասին ունեցած հայեացքների և կարգացած գրքերի մասին:

Թէև ոչ այդ նամակների և ոչ էլ նորա Պետերբուրգից գրած մեզ յայննի միւս նամակների մէջ մենք չենք պատահում մի այնպիսի տեղեկութեան կամ ակնարկութեան, որից երևէր, թէ նա այդ ժամանակները կարդացել է և Խորէնի «Վարդենիք» ը, բայց մենք հաստատ կարող ենք ասել, որ Վարդենիքը լոյս բնծայուելուց լետոյ, իսկոյն հասել է Պետերբուրգ, և Նայրանդեանցը կարդացել և ուսումնասիրել է նորան: Գորան ապացոյց կարող է համարուել հանգուցեալի «Աղցմիք» երկը²⁵), որ գրուած լինելով Վարդենիքի առթիւ և բնծայուած լինելով նորա հեղինակ Խորէն Գալփայեանին, հէնց դոյն այդ ուսումնասիրութեան արդիւնքն է: Որ «Աղցմիք» ը գրուած է Վարդենիքի առթիւ և բնծայուած է Խորէնին, — այդ երևում է այն չորս տող

²⁵) «Աղցմիք» բառը Հայկադեան բառարանը մեկնում է այսպէս. Աղցմիք — եաց, գ. այսինքն Յազուհասն մի ասեր, Այն են չարականք ի կարգի հարցիցն աղուհացից՝ յաւելեալք և պահալք ի պէտս միջոցի ապայից և այլն»:

ոտանաւոր ընծայականից կամ «Ուղերձից», որ սրուած է այդ գրուածքի սկզբում, յառաջարանից առաջ.—

«Որում Խորէն Հանապագ

Լարակտուր և քնարին

Վարդենեաց ոչինչ նիագ

Գողարիկ անգրադարձութիւն»:

Իսկ որ «Աղջմիք»-ը գրուած է Պետերբուրգում, երբ Նալբանդեանցն առանձնացած էր այնտեղ,—այդ էլ երևում է այն Հանգամանքից, որ, նախ, Խորէնի Վարդենիքը լսյւ է ընծայուել 1863 թուին. ուրեմն և, Նալբանդեանցի առանձնացած կամ առանձնութեան մէջ եղած միջոցում, երկրորդ, նա Պետերբուրգից դուրս գալուց լեռով, իւր հիւանդութեան սաստկանալու պատճառով, բացի նամակներից, այլ ևս ոչինչ չի գրել:

«Աղջմիք»-ը Նալբանդեանցի մինչև վերջին ժամանակները կորած Համարուած երկերից մէկն է. դորա մասին մենք մինչև վերջերս, բացի մի քանի հատ ու կտոր տեղեկութիւններից, ոչինչ չգիտէինք: Մենք գիտէինք այն էլ միայն Վազարու Աղայեանցի «Իմ կեանքի գլխաւոր գէւորքերը» գրուած քից, որ դուրս եղաւ «Սուրճ» ամսագրի 1893 թուականի Համարներում: Թէ «Աղջմիք»-ը գրարաւարանաստեղծութիւնների մի հաւաքածու է եղել, որի մէջ նշանաւոր տեղ է բռնելիս եղել «Արկածք Ազամայ» խորագրով քերթուածը, որ և գլխեզուխ բերան արած, սովորութիւն է ունեցել այստեղ ու այնտեղ արտասանել Մ. Բուզաղեանցը: Գիտէինք նոյնպէս, դարձեալ Աղայեանցի նոյն գրուածքից, թէ «Արկածք»-ը հրաշալի գրարաւոր է գրուած եղել և թէ նորա մէջ նկարագրուած է եղել բնականի կոխն անբնականի հետ—Ազամը կուռելիս է եղել հրեշտակի հետ, որ չի թոյլ տալիս եղել նորան սիրելու Եւային: Հրաշալի է եղել նամանաւանդ սիրահարուած Ազամի և Եւայի նրկարագրութիւնը:

Սորանից երկու տարի առաջ, 1900 թուին, մեզ լուրովեց, վերջապէս, մի օրինակ այդ գրուածքից ստանալ մեր Հաշտարիանցի բարեկամ պ. Վարդիս Պոպովից, որ իւր հերթով ընդօրինակել է դորան Հաշտար-

խանցի Եաղուբեան Տէր Յարութիւն քահանայի ձերբում գտնուած օրինակից: Մեր բարեկամի կարծիքով, տէր-Յարութիւնի ձեռքին եղած «Աղցմիք»-ի օրինակը, նայելով ձեռագրի հանգամանքներին, սէտք է որ հէնց հանգուցեալ նայրանդեանցի իսկական ձեռագիրը լինի, թէև իւր, հեղինակի անունը և ազգանունը գրութեան թուականի հետ միասին քերուած, ջնջուած է ձեռագրի վերալից: ⁽²⁶⁾

«Աղցմիք»-ի մեր ընդօրինակութիւնը բաղկացած է երեք մասից՝ վերոյիշեալ համառօտ ոտանաւոր «Ուղերձից», մի կարճ յառաջարանից և բուն գրուածքից, որ իւր հերթով բաղկացած է ⁽¹²⁾ մանր բանաստեղծութիւններից և մի մեծ քերթուածից-պոէմայից: Մանր բանաստեղծութիւնների ցանկը հետևեալն է.

Ա. Առաւօտուց.	Է. Այ հանից արտաքս.
Բ. Անցք.	Ը. Հիմէն, ո՛վ կոյս.
Գ. Հրեշտակն աղօթից.	Թ. Այս է հանգիստ իմ.
Դ. Տեղի տան արութիւնք.	Ժ. Քերօղն-քերթուղ:
Ե. Օրհնեալ լիցիս, բո՛լր.	ժԱ. Յիշեալ գիս.
Զ. Մոգպաշտէն յազէ.	ժԲ. Կիկօսիկօօօ

²⁶⁾ Աղցմիքի մեր ընդօրինակութիւնը, բացի Աղցմիքից, ունի իւր մէջ և «Մամիկոնեան Մեծ Վահանի պատասխանը» և «Արեւնք» Հիւսիս լրագրի դէմ: Տնտրակի առաջին թերթի առաջին երեսի վերայ գրուած է. «Գրուածք (ազգանունը քերած) Ա. Պ. Բուրգ: գործ հանգուցեալ Միքայել նայրանդեանցի բանաստեղծեան մէջ ընդէմ Վարդենիքի անուամբ գրքոյկին Խորէնի Գալիպոյեան Թէոդոսիոս: Երկրորդ թերթի առաջին երեսին գրուած է. վերը՝ «Աղցմիք». իսկ տակը—Վաղէրի հետևեալ խօսքերը. «Nos prêtres ne sont point ce qu'en vain peuple pense, Notre crédulité fait toute leur science». Իոյն թերթի երկրորդ երեսին գրուած է Ժան-Փակ Ուռաօյի (Confession) հետևեալ խօսքերը «Le veux montrer à mes semblables un homme dans toute la vérité de la nature». Երրորդ թերթի առաջին երեսին գրուած է. վերը՝ «Ուղերձ», տակը—Քառասող ընծայականը «Compte rendu» խորագրով: Եւ, վերջապէս, «Առ ընթերցանելիս» վերնագրով յառաջարանի վերը

Իսկ քերթուածը կրում է «Արկածք նախահօրն»
խորագիրը, բաղկացած է 340 տողից և բաժանուած է
երկու մասի՝ Ա և Բ:

Դոքա, այդ թէ մանր բանաստեղծութիւնները և
թէ քերթուածը բոլորն էլ, բացի մի երկուսից, պատ-
կանում են քնարերգական բանաստեղծութեան այն ճիւ-
ղին, որ երգում է երկու սիրող սրտի սիրային յարաբե-
րութիւնը, որ նկարագրում է կանացի գեղեցկութիւնը
ընտելեան հրաշալիքների հետ միասին: Սիրահարական
մասն այդ գրուածքի մէջ այնքան զօրեղ և աչքի ընկ-
նելու տեղ է բռնում, որ շատ տեղ դա, կարելի է ա-
սել, մօտենում է սիրահարական երգերի էրոտիքական
տեսակին: Թէև այդ գրուածքի ամեն մի կտորից, ա-
մեն մի երգից փչում է այն հոտը, ստացուում է այն
համը, որ յատուկ է Նալբանդեանցի գրուածներին, թէ
և նորա ամեն մի մասի մէջ էլ երևում է մտքի այն
սրութիւնը, այն ոգևորութիւնը, այն հումորը, այն
ընթերցողի սիրտն իւր հետ կապելու կաշկանդելու լատ-
կութիւնը, որ նորա գրական մեծ քանքարի յատկանիւն է,
թէև, վերջապէս, դա իւր ամբողջութեամբ էլ իր և գրա-
կան գործ մի արժանաւոր բան է, բայց գորա մէջ ա-
ռանձնապէս արժանի է ուշադրութեան «Արկածք նա-
խահօրն» քերթուածը, որ մի ամփոփ զուտ բանաստեղ-
ծական գործ է: Նալբանդեանցը, ինչպէս յայտնի է,
իւր գրական գործունէութեան ընթացքում բուական-
նաչափ ստանաւոր բանաստեղծութիւններ է յօրինել,
բայց դոցա մէջ շատ քչերը կան, որ լազողել են, որ
իսկական բանաստեղծութիւն են: Այդ նորագիւտ «Ար-
կածք»-ը գալիս է այժմ աւելացնելու հանդուցեայի լա-
ջողած սակաւաթիւ բանաստեղծութիւնների թիւը մի
ընտիր բանաստեղծական կտորով, ափսոս միայն, որ
դա, գրաբար լեզուով գրուած լինելու պատճառով, ժո-

գրուած է ժան Ժակ Ռուսոյի Nouv. Heloise-ից առած խօս-
քերը— «Je ne veux pas passer pour meilleur que je ne suis»
և Բեռանժէի— «Non, mes amis, non, je ne veux rien être de
mon berceau près de bénir la paille. En me créant, Dieu
m'a dit ne sois rien»:

դովուրդք չի կարող շահուել դորանից:

«Արկածք»-ը, ճիշդ որ, ներկայացնում է մեզ բնականի մաքառումն անընականի հետ, բնական հակումների, զգացումների մըցումը վերացականի, խորհրդաւորի հետ և աւազինի յաղթանակը վերջինի վերայ: Դոյն իսկ զազափարը, որ Նալբանդեանցը մանրամասնաբար և բնազարձակօրէն մշակել, զարգացրել ու արտայայտել է Արկածքի մէջ, նա իւր վերոյիշեալ մանր բանաստեղծութիւնների մէջ էլ գլխաւոր հիմք և մի էական մտաւէ գարձրել: Ամեն տեղ առաւելութիւն է տրուած բնութեան գեղեցկութեան, սիրող սրտերի միմեանց հպելութեան ընկանութեան, ամեն տեղ զոհ է մատուցուած, զրուստիք է հիւսուած սիրող սրտերի սիրալին յարաբերութեան, որ ազրիւր է կենդանութեան, որ մարդկութեան անսպառ և յարատե գոյութեան միակ առհաւատչեան և կեանքի ու կենդանութեան անընդհատ յարատեւելու միակ գրաւականն է: Թո՛ղ լռէ բարոյախօսը, որ կկամենայ իւր բարոյախօսական կեղծ ու պատիր խրատներով պատուար կանգնեցնել մարդկութեան այդ ամենաբնական հակումների դէմ. թո՛ղ լռէ «անսէր անկրօնը», որ ինքը սէր չունենայով, կամենում է, քարոզում է, որ ուրիշները ևս չունենան: Վարդկութեան սէրն Ատուած ինքն է օրհնել և սրբագործել, ստեղծելով նորան այնպէս, ինչպէս որ նա կայ, ուստի և մարդը, որ մի չնչին օրդն է Բարձրեալի վեհութեան առաջ, չպիտի ժպրհի արգելք լինելու իւր նմանների մէջ գործող այդ բնական, այդ աստուածազիր օրէնքին: Այդ հանգամանքի վերայ է ակնարկում Նալբանդեանցը, երբ նա նկարագրում է իւր «Առաւօտուց» բանաստեղծութեան մէջ գեղեցիկ կոյսին, որ առաւօտեան կանուխ քնից զարթնելով, իջնում է բուրաստանը և թիթեռնիկի նման ծաղկէ ծաղիկ թռչելով, ծաղիկ է ժողովում, փունջ է կապում, թրջելով իւր փափուկ մատերը վաղորդեան ցօղի մէջ.—

«Զի՛ գեղեցիկ,

Զի՛ ընդառաջ յալգորել

Բերի յուշիկ,

Եւ զվարդունս համբուրել

Սիրատուոր

Եւ սրտացեալ հրեշտակ,

և ի բոսոր

Վառիկուսին պերճ զիտակ:

Համբոյրք խաղան... Սրտացելոյն
 Եւ ի վանդակս կրծոց Վտռեն զճակատ և Հնչէ
 Սիրտք թռթռան Եզրորորզւոյն
 Իբիւր երանի արգարոց. Քնար ւ՛ ազաւնեակն զի՛ մնչէ...
 Վճիտ ի սէր Եւ ի թաւուտս
 Զոյ ցանգ և գիր պատուիրէ, Սաղարթախիտս պարտիզկան
 Հրեշտակն մեր Ընդ առաւօտս.
 Սիրէ զկոյսն ի սրտէ: Կանխեն ամուք միարան.
 Եւ ի ծաղկանց «Ո պատմեսցէ
 Համասպրից թոյր ի թոյր, Զորոց սիրոյն Հանեն ձօն»...
 Քնքուշ մտտանց —Մի մեղիցէ
 Կաղմեալ պսակ բազմարիւր Նոցա՝ անսէրն անկրօն:՝
 Այդ Հանգամանքի վերայ է ակնարկում նա, երբ
 իւր միւս «Տեղի տան տխուր թիւնք» բանաստեղծու-
 թեան մէջ նկարագրելով երիտասարդի և կոյսի գրկա-
 խառնութիւնը վարդենու մօտ, ցօղոտ դալարինների մէջ,
 հրացած աւելացնում է. —

«Քանի՛ վտեմ, զի՛ վայելուչ, մեծ ես, Տէր,
 Սիրոյդ ի շունչ որ գտիեզերս առլցեր,
 Եւ ժպիրհիցի սողիւտ գնել ի գոծ քոյ
 Որդն շնչին, բանիւ անդուռն բերանոյ:՝
 Յորդան կարմիր ի շրթանց լարս կուստնին
 Փպիտ փայլի, յայտս գոհար վարդք վառին,
 Հաւատարիմ մնայ սակայն լռութեան...
 Ես իմ անդէն. — եթէ ոչ սուրբ բնութեան:՝

Նոյն բնականութեան և բնական օրէնքի յաղթու-
 թեան վերայ է, վերջապէս, ակնարկում նա, երբ իւր
 «Կիկոսիկոօօ» ոտանաւորի մէջ գաւէտօրէն նկարագրում
 է որձակի և մարիի սիրալին յարաբերութիւնը թուխս
 գալու նպատակով. —

«Կուտ, կուտ, կուտ, կուտ, Սէր եռանդն, լիս բորբոքի
 կուտ, կուտ:՝ «Գողացան զձուս,
 Մարին կուտ կուտայ... Ո՛ տայր ինձ որդիս,
 — Ծիփ, ծիփ, ծիփ, ծիփ, Մինչ ես զամ ի թուխս՝
 Ծիփծիփեմ նմա... Յիս, որձակ, քաջ, լիս».
 Մարին գայ և գգուի Ասէ, և կուտիւտայ

Եւ անդէն իօկ զառանայ: «Կուտ, կուտ. կուտ, կուտ,
 Mary, գէթ զերկուս կուզո՞ղ?»,
 Ունիմ ես զձուս, Մարին կուտկուտայ
 Իցենք բեզ հերիք —Յուսթի լիցի սկղխ.
 Իմ այս երկուորիք. Արբեալ ես ցնա:
 «Օ, yes, please, vory qvod!» Եւ ի ձայն բարձր ազդոյ
 Եւ ձեղն լեալ սորամուտ: Ընչեմ զիմ կիկօռիկօ:

Սակայն, ճիշդ որ, «Արկածք նախահօրն», ինչպէս
 ասում է, Ազայեանցը՝ մի սիրուն, մի գրաւիչ բան է—
 բովանդակութիւնը հետաքրքրական, գործողութեան տե-
 ղի և հանդամանքների պատկերացումը ճիշտ— նկարա-
 գրութիւնը վառ, առաջին մարզու խօսակցութիւնը, զգա-
 ցածր, մաճմունքը բնական: Նստած է Ադամ կենաց ծառի
 տակ, օրովըներով շրջապատուած, և տխուր ու տրտում
 է նորա երեսը: «Եւ ինչու համար, ասում է, ես ստեղ-
 ծուեցայ, քնչու համար է այս փափկութեան դրախտը,
 ինչու ես բոլոր արարածների վերայ տէր և իշխան
 կարգուեցայ, ինձ ինչ պէտք են եթերի լուսանորոգ աս-
 տղները, ինչու համար են քերովըների բանակը և երկ-
 նային զօրութիւնները, քանի որ այն փոքրիկ նաւակը,
 որ իմ սրտիս մայկուկն է, անոյշ սիւք չուեննալու պատ-
 ճառով չի կարող առագաստել: Ասում է, և նորա աչ-
 քերը ցօղում են մարգարիտ. այդ առաջին արցունքն
 էր, որ թափում էր մարզն այս տրտմութեան հով-
 տում: Եւ սերովընն որ կանգնած էր նորա մօտ,
 իւր թևով սրբելով նորա աչքերի ցողը և զգու-
 ելով ու սաւառներով նորա չորս կողմը, եղե-
 մայ բարբառով խօսում է նախահօր հետ: «Միթա-
 րուիք, տէր Ադամ, ասում է նա, որ քո սրտին չը-
 տրուեց այն շարժական սիւքը, որի մասին խօսում ես,
 այդ միայն նորա համար էր, որ եթէ Տէրն այն բոցն ու կրա-
 կը փչէր, լցնէր քո սիրտը, դու այնուհետև իսպառ կկորց-
 նէիր հոգուդ անդորրութիւնը. այն ժամանակ դու ուժ
 վերայ կթափէիր այն բոցն ու կրակի յարող շանթերը և դու
 կկարողանայիր արդեօք հանդուրժել, զիմանալ նորա
 ցոլմունքին, և ո՞վ կհօգար, կիմամէր քեզ, սրն
 է այն էակը, որ ընդունակ լինէր ժողովել քո

կայծակների ամպրոպը, շանթն ու փայլակը: «Եւ ինչու ունայն պատճառներ ես առաջ բերում, պատասխանում է Սերովբէին նախահայրը, դու բնաւ իսկ անզգայ ես համարում մարդուն. միթէ Աստուծոյ ձեռքով ստեղծուած տիեզերքը, որի մէջ գրուեցայ ես, իմ աչքիս առաջը չէ, միթէ ինքն ՅՏօվան չէ, որ ամեն օր արշալուսին երթեկեկելով այցելում ու ողջունում է ինձ, և միթէ նա ինձ բաւական չէ: Ես զարմանում եմ քո անհանճար խօսքերիդ վերայ, Սերովբէ. քո կարծիքով, մարդու սիրտը զէպի ամեն մի վսեմ բան իսպառ զօս է. միթէ ես չեմ կարող այդ սիրով սիրել Տիրոջը կամ նորա անվեհեր արարածներին, նորա ձեռքի գործերը՝ արևը, լուսինը, աստղները, երեկոն, առաւօտը, զով, խաղաղ զիշերները, ցերեկուայ պայծառ լուսը, չեմ կարող սիրել բոյս, տունի, զեղանի և քնքոյշ ծաղիկը, թփի վերայ ճոխ լեռուած վարդերը, գարնան շուշանը. չեմ կարող սիրել կենդանիների ուրախ երամները, սոխակի անոյշ երգը, որով ուրախանում է համայն բնութիւնը: Կու մի առաջ տուր ինձ սէր, լցրու իմ օրտի ամայութիւնը, յետոյ դու կտեսնես կսայթաքի բնաւ մարդու բնութիւնը: Ես իմ սիրտը վայրաքաշ կրքերի չեմ ծառայեցնիլ, այդ բանի համար անսուտ խոստումն եմ տալիս: «Քաւ լիցի, տէր իմ Ազամ, կրկնում է Սերովբէն, դու բնաւ չպէտք է շնչես այն բոցեղէն օդը, որին չի կարող գիմանալ մարդը: Հեղելով պատասխանում է Ազամ Սերովբէին, և նորա զէմքի վերայ մի վայրկեան խաղում է դժպիհի ժպտը: «Նա, որ ինքը մարդ չէ հողեղէն, առում է նա, ինչպէս կարող է այդպէս ճանաչել մարդու բնութիւնը, որտեղից է Սերովբէին այդ գիտութիւնը: Սերովբէն լօժարութեամբ համբերում էր մարդու թերութիւններին, որովհետեւ Արարչից պատուէր ունէր նորա կամքին հնազանդելու: Այդ պատճառով էլ ամենեւին չլիրաւորուելով Ազամի դժպիհելուց, սաւառնելով, դարձեալ թեւարկում է նորա չօրս կողմը, ժպտում է և գգուում է: Բայց որովհետեւ Ազամը կատակով չէր, որ վշտանում էր սէր չունենալուց, այդ պատճառով էլ սերովբէն հանդիստ քուն է իջեցնում նորա աչքերին,

և Աղամը զեփիւռի մեղմ հովանու տակ ննջում, քնում է, իսկ նորա չորս կողմը զրախտը հնչում է սոխակի քաղցր դալլալիկով:

Սերովբէն շարժելով թևերը, թռչում, սլանում է աստղների կաճառների միջից, սլանում է հրեղէն երկնակամարի վերայով և բարձրանում, հասնում է մինչև Արարչի Աթոռի ասհմանները, ծխում է մաքուր արասուները Տիրոջ սեղանի վերայ և հրաման է ստանում տալ մարդուն նորա ցանկացածը: Աեցթևեանը ծխած սեղանի վերայից ունելիքով առնում է սիրոյ բոցավառ կայծակը և իջնելով երկիր, ճենճերում է Աղամի անփորձ սիրտն, որ քաղցր քուն էր վայելում տակաւին կենաց ծառի ստուերի տակ: Եւ այդ սիրոյ բոցավառ կրակի զօրութիւնն այնքան մեծ, այնքան զօրեղ է լինում, որ նախաստեղծին շրջապատող կենդանիների երամակները մինչև անգամ միայն օտնելով այդ կայծակը, ինքեանք ևս մասնակից են լինում նորան, և զոյգ զոյգ լինելով, ցրուում, թագչում են մենաւոր վայրերում: Վայժամ շտապիր, ասում է Սերովբէն քնի մէջ ընկզմուած Աղամին, իւր գործը կատարելուց լետոյ, աշխատիր հմտօրէն նաւելու, որովհետև տիեզերասաստ հօւրն ու բոցը լցրեց քո սրտի առագաստը. տեսնենք, այժմ կազատուի՞ քո մակուկիկը»:

Աղամ սէր զգալուց լետոյ, կամենում է ունենալ և մի ընկեր, և Տէրը ստեղծում է նորա համար կնոջը, միայն որ նա սիրէ նորան, այդ կնոջը վերին սիրով, ինչպէս որ խոստացել էր, և իւր սիրան երկրային մեղկ ախտին չճառայեցնէ: Եւ Աղամը զարձեալ կրկնում է իւր ուխտը՝ սիրել, վերին սիրով միայն սիրել Աստուած և նորա արարածներին: Սակայն Սերովբէն, որ գիտէր մարդուս սրտի կազմուածքը, զարհուրելով նորա առած խոստումից, ակնարկում է Աղամին ներումն խնդրելու իւր տուած երդման համար, բայց նկատելով, որ նա զժկամակում է, թողնում, հեռանում է նորանից և բերում է նորա մօտ Եւային:

Եւ սկսուում է այնուհետև նախահօր մէջ մի զօրեղ մաքառումն իւր առած խօսքի և մարդկային բնութեան հակումների մէջ: Լուսեղէն հարսնածուի բերած

Եւան գեղեցիկ էր, իսկ մարդկային բնութիւնը թոյլ: Հասկանալի է, ուրեմն, թէ այդ մաքառման մէջ, վերջապէս, ո՞վ պիտի պարտուէր և ինչը պէտք է յաղթահարուէր: Առաջին մարդու զօրեղ կամքը խորտակուած է կնոջ գեղեցկութեան հրաշալիքների առաջ, և կատարուած է բնութեան, սիրոյ առաջին պատարագը: Մարդկութիւնն ի դէմս Ադամ-Եւայի արտաքսուած է փափկութեան դրախտից և զատապարտուած է ապրելու փշերի ու անջանքների աշխարհում, որտեղ մինչև ցայսօր էլ դեռ, թէև Մեօխան արդէն եկել է, Եւան ծնուած է ցաւով և Ադամն իւր երեսի բրտինքով վաստակուած է իւր աւուր պարէնը:

Գեղեցիկ է նամանաւանդ այդ քեոթուածի այն կտորը, որի մէջ հեղինակը նկարագրուած է հրեշտակի երկնքից նախահօրը սիրոյ կրակն իջեցնելու հանգամանքը. —

Թեւապարեալ սերովբէն	Եւ բարեխօսք ի շրթանց,
'նդ աստեղոյ կաճառս յանայր	«Աւերբ, սուրբ, սուրբ ես,
Եւ ընդ կամարն հրեղէն	Տէր, Որէն,
Անցեալ ճեպէր համբառնայր,	Մինչ յաթողոցն ի սահման
Մինչ յաթողոցն ի սահման	Լի են երկինք փառօք բովբօ,
Ի բերուրից պարառեալ,	Նուազս յօրինէ Սէրովբէն,
Արարչին կալ յանդիման,	Եւ մատուցեալ, ունելեօք
Եւ Տէր՝ Սթոռն վերօրհնեալ,	Անու զկայծակն բոցավառ
Վեցթեանն անդ երկոբուժքք	Ի սեղանոյն ծխելոյ.
Քօղեալ զգէմս պակուցեալ,	Եւ ի լերկիր ի խոնարհ
Չոտան՝ ներքին այլ թեւովք	Անդրէն լինի փոյթ ուղւոյ:
Բսկ միջնովքն թռուցեալ,	Ոչինչ գիտէ մերս Ադամ,
Ծխէ զմարդոյն արտասուս	Չի ի բուն կալ տակաւին,
Տեառն ի հոտ անուշից,	Թող զ'ի թօթափել ական
Հնչեն երկինք յալելուս	Յառաջադրեալքս կատա-
Համակ զօրութեանց երկնից:	րին.
Եւ հոտոտի Տէր ի խունկ,	Տակաւ զնովաւ կենաց
Չօր արկանէր սերովբէն.	Տառ՝
Բանին ականջք զգայունք	Արկեալ ի զով զիւր
'նդ երկնից մաղթանս համօրէն	ստուեր,
Եւ աջն՝ հաւակ էութեանց	Ծնչոյն զիւրէր տուրեառ
Ի վայր լերկիր կարկառի	Եւ սերովբէն հասանէր:

Եւ առ Ադամ մատու-	Որ զԱդամաւն կենդա-
ցեալ	նեաց
Նստի լահեկէ կուսէ.	Ընդ սոսկ տեսիլ կայ-
Եւ զարտաշէկն փայլա-	ճականն
կեալ	Շրտուցեալ երամակաց,
Ի նա մերձեցուցանէ,	Առնուն, ասեն, սիրոյ
Ծիւի մարմնոյն փափուկ	զմասն.
մորթ	Եւ զկծեալ զոյգ ի զոյգ
Եւ ճենճերի սիրտ ան-	Ամոլք խուսեն խայտու-
փորձ,	ցնալ
Ծառանայ ծուխ ընդ	Ի մենաւար վայրս ան-
ուզզորդ	փոյթ
Յերկինս ի վեր խառն	Առ ինչ, — այդ չէ ա-
ընդ բոց:	սացեալ:

Շատ սիրուն է և Ադամ-Եւայի սիրահարութեան և բնութեան յաղթութեան նկարագրութիւնը. —

Թե՛ւ ի թէ հ չէգ կուսու-	Քիրտն ընդ կուրծս զետօ-
թիւնք	րէնս...
Սուրան գլին տագնապաւ	— Իսկ Ադամ, — «ինչ սչ
Եւ լուր լինի դատակնիք	կասէր.
«Անմեղութիւն, երթ բա-	Էր երբեմն զի համբոյր
րեաւ»:	Կնքէր կուսին ի շրթունս,
— Իսկ զինչ հարսն, իսկ	Մերթ հատկէր, զի ծփիւր,
զինչ քոյր.	ձնչեալզվարդագեղ պտկունս՝
«Ո՛հ, ցնցէին մկանունք,	Ուսուցելոց բտ նռանց
Եւ խլրտէր և զելոյր	Ստեանց, ՚ի փայլ ՚ի գոյն
Եւ շողային վառ աշկունք.	ձեան,
Մերթ ի գիրկս կուսական	Կրծովք իւրովք լուսազեաց
ձնչէր, պրկէր, մերթ թու-	Եւ բարէ երանութեան.
ղոյր,	Ձի տարուբերս անդ, մար-
Մերթ շօշափէր նա զԱ-	մաջ
դամ,	Հեշտին՝ անօթն ընտրու-
Մերթ հիանալը, մերթ ուռ-	թեան
նոյր.	Ձգալ... ՚ւ ՚ի մեղմ յոյժ ա-
Եւ թռչէին ի սրտէն	ւաղ
Թառանջք հեշտինք, և հո-	Վարդի արհին բալասան...
սէր	Ամէն, եղև պատարագս՝

Բնութեան ի հոտ անուշից, Յարգ իսկ ցաւօք ծնանի,
Եւ ամուրք գտան արտաքս Թէև եկեալ Մեսիայ,
Ըստ գրգարանն հեշտալից, — Իսկ Ազամ, — «Տակաւ
Յաշխարհ փշոց, ուր Եւայ քրանի»:

Բայց հատուածներով դժուար է գաղափար տալ
կամ կազմել այդ քերթուածի գեղեցկութեան մասին:
Պէտք է կարգալ դորան ամբողջովին. դա գեղեցիկ է
իւր ամբողջութեամբ:

Մենք, որ այդ քերթուածն իւր ամբողջութեամբ
կարդացինք ոչ թէ միայն երկիցս ու երիցս, այլ և ու-
սումնասիրեցինք դորա ամեն մի տողը, խոստովանում
ենք որ հոգով և սրտով զգացինք այդ գեղեցկութիւնը:
Դորա հետ միասին մենք զգացինք մեր սրտում և մի
ուրիշ բան, ոչ պակաս քաղցր և գեղեցիկ, քան թէ
այն, որ մարդ զգում է մի նոր գեղարուեստական գրա-
կան երկ կարդալուց. մենք մտաբերեցինք ու վերանո-
րոգեցինք մեր սրտում մի հին, անցած զնացած քաղց-
րութիւն, համարձակապէս ասում ենք, մենք ստացանք
այն համն ու հտար, որ երբեմն ստացել էինք մի ու-
րիշ այգալիսի գրուածքից, աւելի հզօր գրչից արտա-
գրուած, աւելի տաք սրտից բղխած. մենք լիշեցինք
անմահ Միլտոնի «Կորուստ Դրախտին»²⁷⁾, Այո, Նալ-
բանդեանցի «Արկած ք նախահօրն» նմանում է անգլիա-
ցի մեծ բանաստեղծի գրախտերգակին: Մենք հետու
ենք այն մտքից, որ կարծենք, թէ Նալբանդեանցը
գրական փոխարինութիւն է արել, ոչ. ամբողջ նիւթը
մշակուած է ինքնուրոյն, ինքնատիպ եղանակով, առանց
մի տող փոխ անելու. առանց մի որևէ բանաստեղ-
ծական պատկեր մուրալու: Նմանողութիւնն ընդհանուր
է. նման է պատմելու ձևը. նկարագրելու եղանակը,
նիւթի մշակութեան հանգամանքը, գաղափարը, նիւթը:

²⁷⁾ Միլտոնի «Կորուստ Դրախտին» երկու անգամ է
թարգմանուած հայերէն—առաջին անգամ արձակ թարգմա-
նութեամբ և հեղինակի մասին կենսագրական տեղեկութեամբ
1824 թուին, երկրորդ անգամ—անյանգ ոտանաւորով 1861
թուին, Հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունու ձեռքով:

Անկասկած է, որ Նալբանդեանցը կարգացել և ուսումնասիրել է Կորուստ Գրախտին և նորա ազգեցութեան ներքոյ յօրինել է իւր քերթուածը ²⁵⁾ :

Միլտոնի գրուածքը, ի հարկէ, մի մեծ ամբողջութիւն է, որի մէջ հրաշալի պարզութեամբ պատմուած է Արարչի սքանչելի ստեղծագործութիւնը — կեանքն ու մահը, լոյսն ու խաւարը, չարն ու բարին, մի խօսքով սկիզբն ու կատարածը իւր բոյր մանրամասնութեամբ, նկարագրուած, յայնուած է վիպասանօրէն, վառ պատկերներով ամենամեծ փիլիսոփայական գաղափարը, մարդու գոյութեան խորհուրդը, չարի և բարու մաքառումը և փրկութեան լոյսը Նալբանդեանցն այդ չի արել և չէր էլ կարող անել. այդ վեր էր նորա բանաստեղծական շնորհքից. դորա համար պէտք էր Միլտոնի հսկայական բանաստեղծական ձիրքը, քանքարը՝ Նալբանդեանցը միայն առել է նիւթի մի մասը, մի փոքր կտորը, բայց ամենագլխաւորը, որ ծառայել է իբրև ստաղձ, սաղմ և Միլտոնի համար, որ այդ սաղմը զարգացնելով, հիւսել է նորա չորս կողմը իւր անմահ վիպասանութիւնը :

Ծննդոց գիրքը պատմում է աշխարհիս և բոյր արարածների ստեղծագործութիւնը զբոյցի պարզութեամբ և միամտութեամբ. նալի միջի այլոց, պատմում է և մարդու ստեղծագործութեան մասին, իբրև

²⁵⁾ Միլտոնի Ադամը խօսում է Ռափայէլի հետ, Նալբանդեանցինը — Սերուրէի հետ. Միլտոնի Ադամը սէր է խնդրում ուղղակի Արարչից, Նալբանդեանցինը — Սերուրէի միջնորդութեամբ. Միլտոնի Ադամը բնութեամբ թոյլ է, ուստի և Ռափայէլը Տիրոջ հրամանով խրատում ու համոզում է պինդ կենալ և չենթարկուել չարի փորձութեան, Նալբանդեանցինը կարօտում է Սերուրէի միտքարանքին ու խրատին զգոյշ կենալու սիրոյ հրապոյրից. Միլտոնի Ռափայէլը վեցթեան է, Նալբանդեանցինը —

Վեցթեանն անդ հրկորումք

Քօղեալ զգէման պակուցեալ,

Զոտան՝ ներքին ալ թևովք,

Իսկ միջնովքն թռուցեալ և այլն և այլն :

պսակ բոյր արարածների: Երկնքի թագաւորը զնում նախաստեղծ մարդուն փափկութեան զբախտի մէջ և տալով նորան օգնական-կին, պատուիրում է տէր լինել համայն արարածների, օգտուել նոցանից և միտին ու միայն զգուշանալ մի բանից՝ չուտել ծառ զիտութեան բարւոյ և չարի պողից, որ մահ չմտնի մարդու կեանքի մէջ: Նախաստեղծն իւր բնութեան լատուկ թուլութեամբ չի կարողանում կատարել Արարչի այդ պատուէրը, և անմեկութեան կապանքը քակուում, վար է ընկնում նորա աչքերից և նա ճանաչում է չարն ու բարին, որի համար և նա արտաքուսում է զբախտից ու դատապարտուում է իւր քրտնքի աշխատանքով ապրելու, տքնելու Ահա այն ատաղձը, սաղմը, որից օգտուել են անգլիացի բանաստեղծը և մեր Նալբանդեանցը:

Մնտոնը հրաշակերտել է իւր քրիստոնէական վիպասանութիւնը, ըստ ամենայնի, հաւատարիմ մնալով ծննդոց գրքի պատմութեան և Աստուածաշնչի վերայ կրթութեամբ իւր հայրենակիցների այն հայեացքներին, որ նորակազմել էին այդ նիւթի մասին: Գորանից, այդ հանգամանքից է առաջ եկել այն վերացականութիւնը, որ երևում է «Խորուստ զբախտին» ի մէջ, այն պլարանական բնաւորութիւնը, որ կրում են կամ ունին նորահերոսները— Ադամը, Եւան, հրեշտակները, սատանաները և միւսները: Գորանից է առաջ եկել և հեղինակի բանաստեղծական թռիչքների այն սահմանափակումը, որ աչքի է ընկնում այդ գրուածքում ու զարմացնում նորա բանաստեղծական երևակալութեան լայն թռիչքներին ընտել ընթերցողներին, մի հանգամանք, որից ազատ են եղել Հոմերոսը և Գանտէն, որոնց զիւցագներգութիւնների իրականութիւնը և ամեն մի սահմանափակումից ազատ լինելը կազմում է հէնց նոցա ամենամեծ գեղեցկութիւնն ու գրաւշականութիւնը: Գորա փոխարէն Միլտոնի այդ գրուածքում հզոր է հովուերգական մասը: նուրը վրձինով քաշուած է զբախտի գեղեցկութեան պատկերը, հնչելն տողերով, քաղցր, սիրտ զբաւող լեզուով զատմուած է մարդկութեան առաջին զոյգի եղեմական սիրոյ երջանկութիւնը, նկարագրուած է նո-

ցտ անմեղութեան, սրբութեան օրերը նոցա շրջապատող բնութեան հրաշալիքների հետ միասին և նոցա վիշտն ու դառնութիւնը և զբախտից արտաքսուելու հանգամանքները:

Մի կատարեալ հրաշակերտ է նամանաւանդ առաջին երգը, որի մէջ բանաստեղծը նկարագրել է Արարչից պարտուած ու անդնդոց սանդարամետը զահալիժուած սատանին», որ գոռոզացած ու ամբարտաւանացած իւր գոյն իսկ պարտութեամբ, հաւաքում, կազմում է իւր ամբողջ սատանայական զորութիւնը և սպառնալիք է կարդում դժոխքի խորքից երկնքին: Միլտոնի կորուստ գրախտին-ի հէնց այդ առաջին երգն է իւր մէջ ներկայացրած զիւականութեան գոռոզ պատկերով և բնաւորութեամբ, որ ծառայել է իբրև գեմոնականութեան սկզբնական աղբիւր անգլիացի միւս ոչ պակաս նշանաւոր բանաստեղծ Բալթոնին և բոլոր ուսմանտիքներին ընդհանրապէս: Կորուստ գրախտին-ի ամենամեծ խորհուրդը պէտք է որոնել նորա երկնքի և դժոխքի մաքառման հրաշալի պատկերի մէջ: Միլտոնը կարողացել է ստեղծել սատանայի վեհագոյն պատկերը, որի ազատ լինելու անպարագրելի և անհուն ձգտումն ու ցանկութիւնը հասցրել է նորան մեծագոյն չարութեան-ապստամբելու Արարչից և մաքառելու նորա գէմ: ²⁹⁾

Նալրանդեանցը գոյն նիւթից մի մեծ վէպ չի գրել, մի ամբողջ զիւցազներգութիւն չի յօրինել, այլ միայն մի փոքրիկ վէպիկ, մի սիրուն վիպական քերթուած: Նա առաջին զոյգի պատուիրանազանցութիւնն ու սիրային յարաբերութիւնն է նկարագրել, շեշտելով մարդկային բնաւորութեան թուլութեան, մարդու և կնոջ միմեանց սիրելու բնականութեան վերայ: Եւ այդ բոլորը-ոչ վերացական, երևակայական պատկերներով, ինչպէս արել է Միլտոնը, այլ զուտ երկրային, իրական հանգամանքներով: Նալրանդեանցի Ադամ և Եւան ոչ մի այլաբանութիւն չունին. նոքա մարդ են մարդկային բոլոր պակասութիւններով ու առաւելութիւններով:

²⁹⁾ Միլտոնի և նորա «կորուստ գրախտին»-ի մասին տես Энциклопедический словарь Брокгауза, томъ XIX.

նորա սպրում, զգում, և ուզում են միմեանց սիրել, մինչև իսկ նորա սերովբէներն էլ օժտուած են իրականութեան հանգամանքներով: Այդ կողմից ու տեսակէտից նախանգեանցն իւր այդ գրուածքով աւելի նմանում է Հոմերոսին, Դանտէին և միւս միջնագարեան գիւցագներգական վէպերի հեղինակներին, քան թէ Միլտոսին:

Որ Ազամն ու Եւան պատժուել են իւրեանց պատուիրանազանցութեան համար, այդ հասկանալի է, որովհետև երկնային թագաւորը ստեղծելով և ամենամեծ բարիքները վայելելու տալով առաջին մարդուն, միայն մի բան էր պահանջել նորանից, — որ նա չուտէ բարւոյ և չարի գիտութեան պաղից, իսկ նա չէր կտաարել այդ պատուէրը: Բայց թէ ինչ էր այդ ծառ գիտութեան բարւոյ և չարին, որի պտուղը արարի էր ի կերակուր և հաճոյ աչաց հայելոյ և գեղեցիկ ի տեսանելէ, կամ թէ ինչ վնաս կար այն ըսնում, որ մարդկութիւնը ճանաչէր իւր չարն ու բարին ու կարողանար գգուշանալ չարից և միշտ բարի գործել, — գործ այնպիսի խնդիրներ են, որը չուճելու կամ մեկնելու համար մինչև ցայսօր գիտնականները շատ թանաք են սպասել, շատ գրիչ են կտարել, բայց տակաւին չեն կարողացել վճռել:

Ս. գիրքն ու եկեղեցին, ասում են աստուածաբանները, ընդունում են կամքի ազատութիւնը, ուրեմն, մարդս ազատ էր. եթէ ուզենար, կարող էր նա չմեղանչել և պատուիրանազանց չգտնուել, և այն ժամանակ չէր վերանալ անմեղութիւնը, սրբութիւնը, չէր առաջ գալ չարի գոյութեան գիտակցութիւնը և մահն էլ չէր մտնիլ մարդկութեան կեանքի մէջ: Բարի է, հակաճառում են հակառակորդները, այն ժամանակ թո՛ղ չստեղծուէր, գոյութիւն չունենար չարը, իսկ եթէ սատանայի գոյութիւնն անհրաժեշտ էր մարդուս փորձելու համար, թո՛ղ մարդն էլ ստեղծուէր այնպիսի էութեամբ, որ բնութեան թուլութիւն չունենար, որ չմատնուէր, չենթարկուէր փորձանքի: Եւ յետոյ, ինչու մի զոյգի պատուիրանազանցութեան համար ամբողջ մարդկութիւնը պիտի դատապարտուէր մահուան, մի-

թէ ճնողները կատարած յանցանքն անցնում է նոցա սերնդի վերայ և որդիքը պատասխանատու են իւրեանց ճնողները արածները համար, և այլն և այլն: ³⁰⁾

Ոչ ոք սակայն չի վիճում, որ մարդկութեան տըրուած է հայր ու մայր լինելու յատկութիւնը, որից կտիւեալ է ճննդարեւութիւնը և մարդկային ցեղի աճելութիւնը: «Աճեցէք և բազմացարուք»-ա՛հա՛ այն խօսքերը, որով Ստեղծողը մի անգամ ընդ միշտ սրբագործ-

³⁰⁾ Կամքի ազատութեան կամ մարդու անձնիշխանութեան և չարի ու սատանայի մասին շատ հետաքրքրական են եզնիկ Կողբացու դատողութիւնները: Մարդու անձնիշխան լինելու մասին, օրինակի համար, նա մի սեղ ասում է. «Նա և զմարդոյ յիրաւի, ստեմք, կրել պատուհաս ընդ որոց գործիցէ քանզի կամաւ երթայ յուսումն այնպիսի իրաց, յորոց յորժամ և կամիցի՝ և մեկնել կարող է. քանզի և կամելոյն և չկամելոյն ունի իշխանութիւն, զորոյ զհետ երթայ և կարելն զոր ինչ կամիցի առնել: Սատանայի մասին նա ասում է. «Զի գատանայ մեք ոչ յԱստուծոյ սատանայ ևղեալ գիտեմք. այլ զսատան անուն՝ վասն խոտորելոյն էառ իւր անուն. քանզի սատանայ յիրայեցւոց և Ասորոց լեզուէ խոտորեալ թարգմանի. այլ զօրութիւն իմն զգայուն յաւութեանց հաստատեցաւ յԱստուծոյ, և ի թշնամութենէ ընդ մարդոյն ունելոյ՝ իւրն կամօք եղի բանտարկու. թողեալ զԱստուծոյ հպատակութիւն՝ սկսաւ անաստել, և հակառակ կալ Աստուծոյ հրամանացն ուսուցանել մարդկան, և իրրև զապստամբ յետ կայեալ թիւրեցաւ յԱստուծոյ: Եւ վկայ է բանիս աստուածական բարբառն, որ ապստամբ վիշապն Լոչէ զնա՝ հթէ հրամանաւ սպան զսատանայ, այնու զի կոխելոյն զնա ետ իշխանութիւն»: Զարի մասին ընդհանրապէս նա ասում է. «Եւ արդ սկիզբն չարեաց զնախանձն ասեմք, և զնախանձն յառաւել զմարդն պատուելոյ, և զչարիսն յանհնազանդութենէն. Զի Աստուած այնպէս առաւել զմարդն պատուեաց, և նորա անաստեալ՝ զընկէց զպատուիրանն: Ուստի զամենայն ինչ որ լինի չար, ոչ բնութեամբ չար գիտեմք, այլ զի առանց կամացն Աստուծոյ գործին իրք ինչ՝ լինին չար: Տես Նիզկայ վարդապետի Կողբացւոյ «Նիծ ազանդոց հեթանոսացն»:

ման և վաւերացման անբակտերի կնիք է գրել մարդկային սիրոյ և զուգաւորութեան վերայ: Նախանդեանցը հէնց այդպէս էլ հասկացել է առաջին զոյգի ստեղծուելու և գոյութեան խորհուրդը և իւր Ազամին դուրս է բերել կատարեալ մարդ, բայց բոլոր մարդկային թուլութիւններով: Նախանդեանցի Ազամը պատրաստ է և ուխտել է իսկ կատարելու Ստեղծողի պատուէրը, ուստի և խնդրում է սէր ոչ թէ նորան վայրաբարշ կրքերի ծառայեցնելու համար, այլ նորանով սիրելու Ստեղծողին և նորա արարածները, բայց նա թող է իբրև մարդ, ուստի և չի կարողանում չմերձենալ արգելուած ծառին, որի պտուղներն այնքան ակնհասձոյ էին երևում: Ազամի, իբրև մարդու, այդ թուլութիւնը զիտէ և Նախանդեանցի սերովբէն, որ համոզում է նորան այդ բոցն ու կրակը չուղենալ, որովհետև նա թող է, նա չի կարող զիմանալ սիրոյ կայծակներին, և, որ գլխաւորն, է նա համոզում է նորան չուխտել, երդում չալ, այլ ներումն խնդրել Արարչից... Նախանդեանցի Ազամը զուրկ է երևում և փրկութեան յոյսից, այն յոյսից, որ իբրև փարոսի աւաջնորդող լոյս անցնում է Միլտոնի ամբողջ գրուածքի միջից և կազմուրիչ ու սփոփիչ տպաւորութիւն է թողնում ընթերցողի վերայ:

Ըստ գրգարանն հեշտալից.

Յաշխարհ փշոց, ուր Եւայ

Յարդ իսկ ցաւօք ծնանի,

Թէ և ելեալ Միսիայ,

— Իսկ Ազամ. — տակաւ քրանիչ:

Ակներև է, որ Նախանդեանցը պատկանել է հակառակորդների բանակին և աստուածաշնչական նիւթի վերայ նայել է բոլորովին ուրիշ, ներհակ տեսակէտից, բան թէ Միլտոնը:

Գլուխ Ժ.

Ինչ խորհուրդ ունի «Ազգմիք»-ը և ինչ կապ Խորէնի «Աարգենիք»-ի հետ: Ազգմիքը, ինչպէս ասուած է վերոյիշեալ ընծայականի մէջ, Աարգենիքի մի անդրա-

դարձութիւնն է: Հանգուցեալ Նալբանդեանցը կարգալով իւր միայնութեան մէջ Խորէնի այդ գրուածքը, արձագանգ է տուել, պատասխանել է զորան մի ուրիշ գրուածքով, որ, ըստ արտաքին երևոյթին, մի բոլորովին անկախ գրուածք է, բայց, ըստ ներքին բովանդակութեան, մի կձու քննադատութիւն «քերոզ-քերթոզ» կոչուած Խորէնի դէմ ընդհանրապէս և նորա Վարդենիքի դէմ մասնաւորապէս:

Յայտնի է, որ Նալբանդեանցն ընդհանրապէս չէր համակրում Միթրեանց. նա գնահատելով Սերաստացու և նորա աշակերաների հայոց հին գրականութեան և լեզուի մշակութեան մատուցած ծառայութիւնները, նոյն ժամանակ չէր ընդունում նոցա հայերի մէջ եւրոպական լուսաւորութիւն տարածելու, հայերի և եւրոպացւոց մէջ միջնորդ լինելու ձգտումներն ու ջանքերը. նա ապարդիւն և վնասակար էր համարում նոցա մանկավարժական գործունէութիւնը և ատելութեամբ էր վերաբերում նոցա քարոզութեան կամ առաքելութեան գործին: Հանգուցեալ հրատարակախօսի կարծիքով, կաթողիկոսութիւնն իբրև մի առանձին զաւանուցիւն, իբրև մի առանձին եկեղեցի խկապէս գոյութիւն էլ չունի. կալ միայն պապական եկեղեցի և պապական դաւանութիւն, իսկ կաթողիկոսութիւնը միայն մի գիմակ է, որի տակ գործում է պապականութիւնը: Դա, պապականութիւնը չի ընդունում ոչ ազգ, ոչ ազգային լեզու և ոչ ազգային պատմութիւն ու նուիրական աւանդութիւններ: Դա մի ընդարձակ պետութիւն է, որի սահմանները ձգւում, տարածւում են բոլոր աշխարհում, որի գլուխը պապն է, որի հպատակներն ամբողջ մարդկութիւնն է: Այդ պետութիւնը կրօնական է, բայց կրօնն այդտեղ միայն ծէս, միայն արտաքին կեդրէն է. դա մի զուտ աշխարհական իշխանութիւն է իւր բոլոր մանրամասնութիւններով, բոլոր կազմակերպութեամբ. պապն էլ մի հայրապետ, մի կրօնապետ է, բայց աշխարհական թագաւորների լիակատար իշխանութեամբ և միայն աշխարհական անսահման թագաւորներին յատուկ և վայել սեթևեթներով: Նալբանդեանցը, որ իւր այս հայեացքը կաթողիկոս-

Թեան մասին շատ հմտութեամբ և ընդարձակօրէն զարգացրել է իւր «Միխիթար և Միխիթարեանք» գրուածքում, Միխիթարեանց միւս կաթողիկէներից չէր ջղուած, նա կարծում էր, որ նոքա իբրև կաթողիկ ուխտ և միաբանութիւն ուրիշ պէս էլ չեն կարող լինել, քան թէ որ են, ուստիև պահանջել նոցանից, որ նոքա լարգեն իւրեանց մայրենի եկեղեցին, որ նոքա հերձուածող չանուանեն իւրեանց արենակից եղբայրներին, որ նոքա ծառայեն ազգի շահերին և նպաստեն բարոյապէս և մտաւորապէս նորա վերածնութեան զործին, մի խօսքով, որ նոքա ազգն աւելի սիրեն, քան թէ պապին ու պապականութիւնը, — այդ մի ապարդիւն բան է: Պապականների համար ամեն մի բան, որ պապական չէ, որ չի ծառայում պապականութեան շահերին, հերձուածողական է, հեռու է հոգու փրկութիւնից: Ամենաշատը, որ կարելի է պահանջել Միխիթարեաններից, այդ այն է, որ նոքա հաւատարիմ մնան իւրեանց ուխտի հիմնադրի աւանդածին-հարկական ձեռագրերը ժողովել, մաքրել և հրատարակել նոցա, գրաբառ լեզուն զտել եկամուտ տարրից, հալազիտութեամբ պարտաւել, գրաբառ թարգմանութիւններ անել, հայ հնադիտութիւնը մշակել, և այդ ոչ իբրև առհաւատ չեալ ազգի լուսաշարիմութեան ու զարգացման, այլ իբրև մի դուտ ուսումնական հայերէնասիրական գործ, մի սովորական «profession de foi»:

Այսպէս վերաբերուելով դէպի կաթողիկէներն ընդհանրապէս և դէպի Միխիթարեանները մասնաւորապէս, նախանգեանցը նոյն ժամանակ մի առանձին հակահրութեամբ էր նայում այն Միխիթարեան կրօնաւորների վերայ, որոնք երբեմն թողնում էին ուխտը և վերադառնում էին իւրեանց մայրենի եկեղեցու գիրկը, և այդ ոչ թէ նորա համար, որ օլդ նա անօգուտ էր համարում, այլ որ նա չէր հաւատում այդպիսիների անկեղծութեան: Մասնաւորապէս նա չէր սիրում, թշնամական զիրք էր բռնել դէպի այն չորս վարդապետները, որոնք 1853—57 թուականներին, թողին Ս. Ազգաբու կղզին, հրաժարուեցին կաթողիկոսութիւնից, վերադարձան հայոց եկեղեցու գիրկը և հիմնադիր եղան Պարի-

զի հայկազեան դպրոցին: Գոցանից նամանուանդ նա չէր սիրում մէկին, Քարբիէլ վարդապետ Այվազեանին, որ իւր Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմի առաջնորդութիւնը հակառակ կաթուղիկոսի ցանկութեան ստանձնելու, Խաչիբեան դպրոցի հիմնարկութեան և Նախիջևանի եկեղեցական գումարների հաշուետուութեան հանգամանքներով գրգռել էր իւր գէմ նորա ատելութիւնը և մասամբ արդարացրել էր նորա կասկածները: Այդ ատելութիւնը, որ վերջին ժամանակներն աւելի ևս սաստկացել էր նորա մէջ, որովհետև նա կասկածում էր, թէ վարդապետի մատը պէտք է եղած լինի և իրան պատահած զէպքի մէջ, անցնում էր և Այվազեանի միւս ընկերների՝ Ս Թէոդորեանի և Խորէն ու Ամբրոսիոս Քալիֆայեանների վերայ, որոնք զեւ սչ մի այնպիսի աչքի ընկնելու գործ չէին կատարել, որ կարողանային փարատել այնպիսի մարգու կասկածները, ինչպիսին Նալբանդեանցն էր: Նոքա, ընդհակառակը, իւրեանց մինչև այդ ժամանակներն արածներով աւելի հաստատել էին նորա կարծիքները, թէ վարդապետները վերագործել են հայոց եկեղեցու զիրկը հանգիստ ապրելու, բարձ ու պատիւ ստանալու, վայելելու նպատակով: Ս. Թէոդորեանը, այդ ընկի Հայաստանցին, այդ Բաղէշի զաւակը չէր դիմացել Վաղարշապատի շոգերին և մոծակների խայթոցին, չէր կամեցել ստանձնել Արցախի թեմի կառավարութեան զժուար ու պատասխանատու գործը և վերագործել էր Պարիզ, բռնելով Հայկազեան դպրոցի և Մուրատեան վարժարանի պատմութեան պոչից, կարծես, հայ վարդապետ չլինէր: Այվազեանն եղբայրացել էր ազա Խաչիբի հետ և իւր հակաժողովրդական ընթացքով ահագին խռովութիւն էր ձրգել ամբողջ Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմի մէջ, և, վերջապէս, Ամբրոսիոս և Խորէն Քալիֆայեանները, ըստ ամենայնի, գործակից էին եղել Այվազեանին Խաչիբեան դպրոցի, Նալբանդեանցի կարծիքով, վատթար կառավարութեան և գաստիարակութեան գործում:

Մասնաւորելով մեր խօսքը Խորէն Քալիֆայեանի մասին, մենք պէտք է ստենք, որ Նալբանդեանցը շատ լաւ էր ճանաչում նորան. լաւ լալանի էր նորան այդ

վարդապետի Պարիզում վարած կեանքը, նա լաւ տեղեակ էր և նորա Թէոզոսիայի կեանքին և Սալիբեան գալոցում ունեցած գաստիարակչութեան և ուսուցչութեան գործունէութեան հանգամանքներին՝ Նալբան գեանցի սրտես աչքերը վաղուց արդէն նկատելի էին այն երկուարութիւնը, որ երևում է նորա անձի մէջ, ուստի և բնական է, որ չէր կարող խուսափել նորա աչքից Վարդենիքը, որ, ինչպէս ասել ենք, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ նոյն երկուարութեան արտայայտութիւնը, գրական մարմնացումը՝ Գրելով իւր «անգրագարձութիւնը» Նաբանդեանցը նպատակ է դնում իրան մի կողմից երեւան հանելու հալ գրականութեան մէջ երևեցած այդ երկուարութեան հանգամանքը, միւս կողմից էլ մերկացնելու Խորէնի անձի երկզիմութիւնը, որ նա ամեն միջոցներով աշխատում էր ծածկել, գաղտնի պահել մոլորմիջոց: «Աղցմիք» ինչպէս լայտնի է, կուշուս են այն շարականները, որոնք սովորաբար չեն երգում և եկեղեցում մեծ պատին: Նալբանդեանցն իւր Աղցմիքով կամենում է ասել, որ Խորէնի Վարդենիքն այն վերին, հոգևոր սիրով իմաստով գրուած տաղերը չեն, ինչպէս որ նա ձգնում է ցոյց տալ, որ նորա տաղերի մէջ գործող բոլոր և եղբայրն» այն համահարաբառ բոլոր և եղբայրը չեն, ինչպէս որ նա աշխատում է ներկայացնել, և, վերջապէս, որ նորա երգերի մէջ մեծ տեղ բռնող կրօնական խորհրդածութիւններն ամենևին չեն քօղարկւում երգերի իսկական իմաստը, ինչպէս որ նա կամեցել է անել, այլ նոքա զուտ սիրահարական երգեր են, նոքա մի աղցմիք են աշխարհական մտքով, ինչպէս իւր «Աղցմիք»ը:

Հենց այդ հանգամանքն ապացոյց տալու դիտարութեամբ է, որ Նալբանդեանցն իւր բանաստեղծութիւններից մի բանիսի համար բնորել է նոյն խորագրերը, որ մենք տեսնում ենք և Վարդենիքի մէջ և նոցա այդ նոյնատեսակ խորագիր ունեցող բանաստեղծութիւնների մէջ պարզ ու ակներև կերպով երկու սիրող սրտի սիրային լարաբերութիւնն է նկարագրել, հակառակ Խորէնի նոյն խորագրերով բանաստեղծութիւնների մէջ նոյն բանի քօղարկուած նկարագրութեան:

այդ նպատակով է հէնց, որ նա իւր բանաստեղծութիւնների մէջ իբրև գործող անձն ներկայացնելով «Տրեշտակ և կալս», «Տարան-քայր և եղբորորդի», նոյն ժամանակ և վերագրել է նոցա զուտ պատրիարկաւորական, սոյորական յատկութիւններ, հակառակ Խորէնի արածին, որ իւր Վարդենիքի մէջ կամեցել է ամեն բան ծածկել, ամեն բան քողարկել քոյր և եղբայր նուիրական բառերի սրբութեան տակ:

Բոցի Խորէնի անձի երկզիմութիւնը և նորա Վարդենիքի երկուորութիւնը ցոյց տալու զիտուարութիւնից, Նաչրանդեանցը նպատակ է ունեցել իւր Աղցմիքով երևան հանելու և այն, որ Խորէնը և բանաստեղծ ու Հայկարան էլ չէ: Նաչրանդեանցի կարծիքով, Խորէնի և նորա նմանների բանաստեղծ լինելու ընդունակութիւնն այնքան է, որ նոքա կարող են արուեստական կերպով չափածոներ յորինել, որ, յայտնի բան է, իսկական բանաստեղծութեան հետ ոչ մի կապ չունի, իսկ նոցա գրարուստի զիտութեան աստիճանն այնքան է, որ շատ մեծ բան է, եթէ նոքա կարողանան մեր տառաբանական թարգմանիչների լեզուն հասկանալ, այն ինչ նոքա իւրեանց քերթողական արուեստով ձգտում են հասնել Նեքայիքին և Նիլիքին, իսկ իւրեանց գրարուստի զիտութեամբ յանդգնում են նմանել մեր բազմերախտ թարգմանիչներին: Այդ մի մեծ յանդգնութիւն և ծիծաղի տրամանի յատկութիւն է, որ սեփականացրել են իրանց Խորէնը և գորա նմանները, որովհետև յայտնի է, որ մի քանի բառ ու առջ գրարուստ եկազակրկին կակազելով՝ դեռ չի կարելի հայկարան կոչուել, ինչպէս որ բազմութիւն չափածոներ գրելով էլ չի կարելի քերթող համարուել: Խորէնը քերթող չէ իւր գրուածներում, ինչպէս ինքը Նաչրանդեանցը քերթող չի համարում իրան իւր Աղցմիքի մէջ, Խորէնը հայկարան էլ չէ, ինչպէս որ Նաչրանդեանցն իրան հայկարան չի համարում իւր նոյն Աղցմիք գրուածքում:

Ահա այդ հանգամանքի վերայ է ակնարկում հանգուցեալ հրապարակախօսը, երբ իւր Աղցմիքի համառօտ յառաջարկում ասում է. «Զայս մի և եթ կանխեմք աղաչել, զի մի ոք համարեսցի եթէ և մեք առ

Հայկաբանս կամ առ բերթօղս զանձինս զրիցեմք. քաւ լիցի մեզ: Գուզնաքեալ որ, այր մի տառապեալ, խոտոտովանիմք: Այլ սպաս արարեալ ճշմարտութեան, ոչ երբէք զանձինս ունիմք առ որ չեմք, և ոչ երբէք: Ընդէր իսկ բնաւ և մաղթանք. մի որոց աչս ունիցին տեսանելով ոչ զգոյն զուշակիցեն, անդէն իսկ ի վերժանութիւն մատուցեալ: Ծաղու արդար իսկ տրժանի միթէ ամենայն որ կաղակրկին կակազէ, լիցի ի բարբառ գրգարանին, Հայկաբան իցէ. կամ որ չափաւն քերթող. Եւ Սաւուղ ի մարգարէս, որպէս ասեն Գիրքի Քաւ, և մի լիցի, ասեմք և կնքեմք. այլ զգիպողս առանց բնաւ թանգուզանաց, արգիւնաւոր ճըշմարտութեամբ և փորձոյ՝ զպատասխանին ճահեցուցանեմք. ոչ բազում իցեն, քան եթէ սակաւք, զի առ ծանր թեթեւութեան անձամբ զանձինս յանդգնեցուցանեն, մինչև, թէ տայր որ, զբազմերախտ և զառաքելանման մերոց թարգմանչաց զգահուց բուռն Հարկանել: Սակաւք իցեն առ մեզ, օրէն լիցի Հարցանել, որ ի չափս ինչ արուեստակեալս զհոգմս արածեալ միանգամ, զՆէքսպիրի կամ զՆիլլերի լրբին թեկն ամել, որոց և ոչ իսկ Համբակացդ՝ անյուալից սողիւտ թերես ի ճահ: Եթէ փութացաք ուրեմն քաւել յալղալիսեաց՝ թուի մեզ, թէև ոչ իւրք ինչ գրեցաք: Մտտ իսկ իցէ մեզ՝ ստուգութեամբ ասեմք, և կարի շատ, եթէ զանձինս ի նախադրուես անդ Համարձակեցուցուք գիտութեան չեզուիս, զոր լերկնից արդեօք հրաման տայր ուսանել Քաշարանցն Արամ: Թող զքերթողականին վսեմ ճարտարութիւն, որով սակաւք յոյժ, քան եթէ բազումք, խիլային ի բնութենէ՝ աստուածալին գոզցես կալծակամք ջահաւորեալ, բտ որոց՝ եթէ ալլոցն միայն քերթողաց—Հօկալից խելամուտ կարասցուք լինել սր խրալի վատտակոց, ալ դէն երանելի զմեզ Համարիմք:

Այդ Հանգամանքի վերայ է ակնարկուած նաև, երբ իւր նոյն Ազգմիբի մանր բանաստեղծութիւններից մէկուձ Հեգնօրէն «Քերթող-Քերթող» անունն է տալիս Խորէնին, կամենալով գորանով ասել, թէ Խորէնի մէջ ամեն բան արուեստական է ու անբնական, Խորէնը և զորա նմանները, Նալբանդեանցի ասելով, քերթող կամ

բանաստեղծ շեն այն մտքով, ինչպէս մենք ենք հասկանում, այլ քերոզ են, այսինքն լոկ արհեստաւոր, զրկուած ստեղծագործութեան բնդունակութիւնից, զրկուած իրեանց սրտի բղխմունքը և զգացմունքի զեղմունքը բնական, անարուեստ կերպով արտայայտելու լատկութիւնից:

Երբոր նալրանդեանցն իւր այդ «Քերոզն-Քերթոզ» բանաստեղծութեան մէջ ասում է, թէ բնութեան մէջ ընձեռած ասոք հասկից մաքուր ցորեն ստանալու համար, պէտք է նորան կայսել կալում և մաքրել թեփից, թէ երթեկեկելու լարմար ճանապարհ պատրաստելու համար, պէտք է առապարները լարդարել, արգելքները հեռացնել և զետերի վերայ կամուրջներ շինել, թէ, վերջապէս, գոհարին շող ու ցոլք տալու համար, պէտք է ճարարութեամբ քերել նորան,— այդ բոլորովին հասկանալի է, որովհետեւ բնութեան բոլոր աււրքերն ընդհանրապէս կարօտ են մշակութեան, բայց երբ նա զեղեցիկ կոյսին նմանեցնում է մեծագին գոհարի և խորհուրդ է առիս նորան Քերթոզ կոչուած Քերոզի մօտ, որ նա քերէ նորան փայլն ու զեղեցիկութիւնն աւելացնելու համար, և խորհրդաւոր կէտեր է գնում,— գորա մէջ արդէն արտայայտուում է մի այնպիսի կծու հեղնութիւն, որ, բացի նորանից, որ բնորոշում է Խորէնին իբրև արհեստաւոր քերթողի և ոչ իսկական բանաստեղծի, այլ և ակնարկում է և նորա աշխարհալին հակումների և վարած կեանքի վերայ:—

Յօրեան՝ ատոք ի հոսկին,	Ո՞չ հրեշտակն ցցսօաց
Մեզ ընձեռէ բնութիւն.	Պատկառ այլմ օրինաց,
Այլ ո՞ ի կալ ո՞չ կասու,	Չամենայն փակեալ բանայ
Ո՞ զթեփ ոչ ընկենու.	Զի որ զկնին նորա զայ՝
Մնան միշտ բնութեան	Ելլէ և մտցէ
Տուրք մշակութեան	Եւ ճարակ գացէ?
Ուղւոյ եղեալ այլ ոք այլ,	Եւ ահա կոյս հրաշաւոր,
Ընդ բոխասէր առապար.	Ճոխ հեշտայլեօք բիւրաւոր,
Ո՞չ զստանն՝ օն ի բաց,	Այլ զի գոհար մեծագնոյ
Եւ ուսհ հորդեալ զիւրագնաց?	Ոչ շողայ թարց քերելոյ,
Սոսկ ի մարդոյն մուրճ	Աճէք առ քերոզն
Յարդարի կամուրջ:	Անուանեալ քերթող!

Քերի ակնն և թռչին
 Բեկորք մանուկն ի գետին,
 Ճարտարին բարսխէ սիրտ
 Բեկորք փայլին ի լակինթ...
 Երգի ի քնար
 Ի վաղիւ գոհար:

Ո՞րքան ճշմարիտ ու արդարացի է նալբանդեանցի այդ կարծիքը Խորէնի անձի վերաբերմամբ և սրբան ստույգ ու իրաւացի է նորա դատաստանը նորա գրուած քների մասին ընդհանրապէս և «Վարդենիք»-ի մասին մասնաւորապէս: Որ Խորէնն ունենալով բանաստեղծութեան փոքրիկ կայծ ու շնորհք, այնուամենայնիւ իւր դատախարակութեան շնորհիւ ու կեանքի գանազան հանգամանքների ազդեցութեան ներքոյ երբէք չկարողացաւ իսկական բանաստեղծ գառնալ, և որ նա հոգևորական լինելով, հոգևորականի կեանք չվարեց, միշտ կեղծաւորելով, միշտ իւր աշխարհային հակումները ծածկելով հոգևորականութեան զիմակի տակ և ալիպիսով առաջ բերելով իւր մէջ մի տեսակ երկդիմութիւն և իւր գրուածների մէջ երկուորութիւն, — այդ մի գուռ ճշմարտութիւն է, որի մասին մենք արդէն իւր տեղում խօսել ենք, բայց որ նա այդ բոլորի հետ միասին հայկաբան կամ գրաբանագէտ էլ չէ, այդ ճիշտ չէ, կամ, առնուազն, շատ խիստ է: Խորէնը, ինչպէս ցոյց են տալիս նորա գրաբան ինքնուրոյն գրուածները — «Քնար պանդխտին», «Վարդենիք», նորա գրաբան թարգմանութիւնները — «Բաշնակները», «Յովհան Գարգելին», «Պրերգութիւնները, լաւ գրաբանագէտ է, օժտուած հայկաբանութեան այն բոլոր առաւելութիւններով, որոնք լատուկ են ընդհանրապէս բոլոր Մխիթարեաններին: Նա, ի հարկէ, Գարբիէլ Ալվազեանը, Արսէն Բագրատունին, Աւսնդ Ալիշանը, Արսէն Այտնեանը և միւս Մխիթարեան գրաբանագէտ պարագլուխներից չէ, բայց նա և գրաբան «կաղակրկին կակազողներից» էլ չէ, ինչպէս ասում է նալբանդեանցը: Նա մեր երանելի թարգմանիչների լեզուն ազատ հասկանում էր, նա արձակ գրում էր, սահուն, կանոնաւոր, անոյշ ոճով

շարագրում էր, մի յատկութիւն, որ միայն կարող են ունենալ լաւ գրարառագէտները, հայկաբանները:

Մենք առհասարակ անարդարացի և խիստ ենք համարում հանգուցեալ հրապարակախօսի այն խօսքերը, որ նա իւր Ազգմիբի յառաջաբանում ուղղում է Խորէնի և Մխիթարեանների հասցէին ընդհանրապէս. «Ո՛չ բազումք իցեն, քան եթէ սակաւք, զի առճանր թեթևութեան անձամբ զանձինս յանդգնեցուցան, մինչև, թէ տայր ոք զբազմերախտ և զառաքելանման մերոց թարգմանչաց զգահուց բուռն հարկանելո: Մխիթարեանները, ինչպէս յայտնի է, գտեցին, մաքրեցին մեր դասական լեզուն այն բոլոր եկամուտ և օտար տարրից, որ երկար ու ձիգ ժամանակի ընթացքում առատութեամբ սուրճել էին նորա մէջ, ողողել էին նորան. նոքա փ՛ւղ գարում վերականգնեցին Ե գարի լեզուն և մի տեսակ գրաբառի վերաստեղծող հանդիսացան մեր մէջ, ուստի և չպէտք է զարմանալ, եթէ Մխիթարեաններից ոմանք գրաբառ շարագրելու ապարիզում այն աստիճանի վերտուցութեան հասան, որ մինչև իսկ յաջողեցան Ոսկեգարեան լեզուով զրել և նոյն իսկ Ոսկեգարեան հեղինակների գափնիներին մրցակից եղան: Գորան ապացոյց կարող են լինել նոցա բազմահատոր ինքնուրոյն և թարգմանական գրուածները, որոնց լեզուի կանոնաւորութիւնը, յատկութիւնը և անուշութիւնն ոչնչով լետ չեն մնում մեր Ոսկեգարեան հեղինակների գրուածների լեզուից, չենք խօսում արդէն մեր վեցերորդ ու յաջորդ դարերի հիղինակների մասին, որոնցից նոքա ամեն բանով գերազանցել են:

Եւ լետոյ, ի՛նչ խորհուրդ ունի այն համեմատութիւնը, որ նալբանդեանցն անում է իւր Ազգմիբի և Խորէնի գրուածների մէջ: Այդ, ի հարկէ, մի կճու հեզնութիւն է, որով նա կամենում է ասել, թէ այլօրիսի բանաստեղծութիւններ, որ պարունակում է իւր մէջ Վարդենիքը, ինքն էլ կարող է յօրինել, բայց այնուամենայնիւ ինքն իրան բանաստեղծ կամ քերթող չի համարում, թէ այնպիսի գրաբառ լեզուով, որով շարագրում է Խորէնը, ինքն էլ կարող է շարագրել, բայց գարձեալ իրան հայկաբան չի համարում: Ստեղծանք

կարծում ենք, որ այդ մի մեծ համեստութիւն է, որ գիտակցարար կամ անգիտակցարար գործ է զնում Նալբանդեանցը և զորանով մասամբ ինքն իրան հակասում է: Աղցմիքի մեծ մասը, ինչպէս արդէն մենք ասացինք, զուտ բանաստեղծութիւն է, ուրեմն, հանգուցեալի խօսքերից զուրս է գալիս, որ և Վարդենիքն եթէ ոչ ամբողջութեամբ, զոնէ, մասամբ բանաստեղծութիւն է: Ակ' և է, եթէ ոչ արտաքին, զոնէ, ներքին հակասութիւնը, որովհետև Նալբանդեանցն Աղցմիքում ինքն իրան համեստութեամբ բանաստեղծ չի համարում, այն ինչ իսկապէս նա հէնց իւր այդ գրուածքում հանդիսանում է իբրև քերթող:

Այստեղ խօսք միայն կարող է լինել լեզուի, գրաբառագիտութեան, հայկաբանութեան մասին: Ինչ ասել կուզի, որ Աղցմիքի գրաբառն էլ մի կանոնաւոր ու սահուն լեզու է, ոչ հեռի իսկական հայկաբանութիւնից, բայց արգարութիւնը պահանջում է ասել, որ այդ լեզուն չի կարող հասնել Խորէնի երկերի գրաբառ լեզուին: Նալբանդեանցի գրաբառը Տէր-Քարբիէլ Պատկանեանցի և ընդհանրապէս Հայոց հին վարժապետների լեզուն է, իսկ Խորէնիները—Մխիթարեանների բոլոր այն բնորոշ տարբերութիւններով և առանձնալատկութիւններով, որ կալ Հայոց այդ երկու գրաբառագէտ գառակարգի լեզուների մէջ:

Առարկայի գրականութիւնը

1. Մատենագրութիւնք Մ. Պէշիկթաշլեանի, Պօլիս, 1870:
2. Ալաֆրանկա, կատակերգ. Հինգ ար. Թէոդոսիա, 1862
3. Иллюстрированная история новейшей французской литературы А. Пти-де-жюльвилля, переводъ съ французскаго подъ редакціей Ю. А. Веселовскаго.
4. История французской литературы VІХ вѣкъ Г. Лансона, проф. Ecole Normale въ Парижѣ. Переводъ съ французскаго подъ редакціей П. О. Морозова.
5. Դաշնակք Լամարթինեայ. թարգմանեացի չափս հայկականս Խորէն վարդապետ Գալֆայեան, տեսուչ Հայկապեան վարժարանի. Փարիզ, 1859.
6. Արարս, 1893.
7. Արշակ Բ., սղերգութիւն. գրեաց Խորէն վ. Գալֆայեան. Թէոդոսիա 1861:
8. Յաւելուած ի պատմութիւն վերագարձի երկի վարդապետացս ի ծոց Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ Փարիզ, 1858:
9. Արշակ Բ., թատերանուագ ի չորս հանդէսս. Քերթուած Թովմաս Թէրզեանէ. Կ. Պօլիս, 1871.
10. Արշակ Բ., սղերգութիւն. Յօրինեաց Էմմանուէլ Եսայեան, Պօլիս, 1870:
11. Պատմութիւն Խալիպեան ուսումնարանին ազգիս Հայոց. Տփլիս, 1880:
12. Վարդենիք. Տաղերգեաց Խորէն վ. Գալֆայեան ի Թէոդոսիա, 1863:
13. Քնար պանդխտին. Տաղերգեաց Խորէն եպիսկոպոս Նարպէլեան. Պօլիս, 1868:
14. Միլտոնի Կորուստ Դրախտին. թարգմ. Հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունի ի Միսիթ. Վենետիկ, 1861:
15. Հոմերի իլիական. Հան ի հայ Հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունի. Վենետիկ, 1864:
16. Պատմութիւն Հայոց. Աւետիս վարժապետ Բերբերեանի, Պօլիս, 1871:
17. Պատմ. Մուրատեան վարժարանի Ս. Թէոդորեանի:
18. Մշակ լրագիր, 1878:
19. Արձագանք լրագիր, 1893:
20. Մասիս լրագիր, 1881:

ԳՐՈՒԼՕՒԹ (ազգանունը բերած)

Ս. Պ. ԲՈՒԼՊ.

Գործ հանգուցեալ Միքայէլ Նալբանդեանցի

Բանասարկութեան մէջ.

Ընդէմ Վարդենիբ անուամբ գրքոյկին

Խորէնի Գալֆայեան

Թէոզոսիայ.

ԱՂՅՄԻՔ

«Je veux montrer à mes semblables un
homme dans toute la vérité de la nature».

J. J. Rousseau (Confession).

ՈՒՂՅՐԸ

«Compte rendu!»

Որում Խորէն հանապազ

Լարակաւոր և քնարին

Վարդենեաց ոչինչ նիւազ

Գողարիկ անդրաձայնութիւն:

ԱՌ ԸՆԹԵՐՅԱՆԵԼԻՍ

«Je ne veux pas passer pour meilleur que
je ne suis».

J. J. Rousseau Nouv. Heloise

«Non, mes amis, non, je ne veux rien être...
De mon berceau près de benir la péille
En me créant Dieu m'a dit ne sois rien».

Béranger.

Զայս մի և եթ կանխեմք աղաչել, զի մի՛ որ համարեսցի
եթէ և մեք առ հայկարանս կամ առ քերթօղս զանձինս գրի-
ցեմք. քաւ լիցի մեզ: Կուզնաքեայ որ, այլ մի տառապեալ,
խոստովանիմք, այլ՝ սպաս արարեալ ճշմարտութեան, ոչ երբէք
զանձինս ունիմք առ որ չեմք, և ոչ երբէք:

Ընդէ՛ր իսկ բնաւ և մայթանք՝ մի՛ որոց աչս ունիցին
սեսանելով ո՛չ զոչոյն զուշակիցեն, անդէն իսկ ի վերժանու-
թիւն մատուցեալ: Մտգու արդար իսկ արժանի. միթէ ամենայն
որ կազակրկին կակազէ, լիցի՛ ի բարբառ զըզարանին, հայկա-
բան իցէ, կամ որ չափուն՝ քերթո՛ղ. Վա՛ Սաւո՛ղ ի մարգա-
րէս, որպէս ասեն Կիրք:

Քա՛ւ, և մի՛ լիցի, տեսիք և կնքեմք, այլ զդիպողն առանց
բնաւ թանգուզանաց, արդիւնաւոր ճշմարտութեամբ և ի փոր-
ձոյ՝ զպատասխանին ճահեցուցանեմք. ո՛չ բազումք իցեն, քան
եթէ սակաւք, զի առ ծանր թեթևութեան անձամբ զանձինս
յանդղնեցուցանեն, մինչև, թէ տայր որ, զբազմերախտ և զա-
ռաքելանման մերոց թարգմանչաց զգահուց բուռն հարկանել:
Սակա՛ւք իցեն առ մեզ, օրէն լիցի հարցանել, որ ի չափս ինչ
արուեստակեալս զհողմս արածեալ միանդամ, զճեքսպիրի կամ
զճիլլերի լրբին թեկն ածել, որոց և ո՛չ իսկ համրակացդ ան-
լուայից սողիւտ թերես ի նա՛ւ:

Սրտացելոյն
Վառեն զճակատ և հնչէ
Սղբօրորդւոյն
Քնար. ւ'աղաւնեակն զի՛ մնչէ...
Եւ ի թաւուտս
Սաղարթախիտս պարտիզկան
Ընդ առաւօտս
Կանխեն ամօլք միարան՝
«Ո՛ պատմեսցէ
Զորոց սիրոյն հանեն ձօն»...
Պ ք — Մի՛ մեղիցէ:
Նոցա՛ անսէրն անկրօն:

Բ. ԱՅԾԸ

Ընդ լերինս արլեան սահեալ
Ընցանեմ ի Գաղղիա.
Յրտահար և տուտյտեալ
Ընփռուագեղ՝ զամ, զոնեայ,
Եւ ծխին յտն լերին
Մերենայք որ և սուլեն
Ուղեօրք խուժին խոնին
Ի կառս կառս, և ճեպեն:
Ի Փարի՛զ, ո՛ր, ի Փարի՛զ,
Յազատութեանն յորորան,
Ի սուրբ սիրոյ հայրենիս՝
Ուր պա՛ր յաւէրժ և խրախճան,
Ընդ քաղը տանիմ գոսկերս իմ՝
Մազապուր խղեալ զկապանս,
Հանգուցանել յաղքատին
Ի մերայոց օթեանս:
Tiens! կացեալ առ դուրս տան
Զայնէ առիս նուիրակ,
Եւ ես, յանգէտս ի մի՛ան,
Կարեմ գուղին խտորնակ...
«Par ici, monsieur, par ici!...»
(Cinquante six, rue Richelieu)
—Heim! qu'est ce qu'il y a donc?..
Merci!!!
«A la choix!... s'il vous plait!...»
Այլ ես ի զէն յասպազէն
Վառեալ սիրոյ կրկնային
Թափուր զճաղփս առ զնեմ
Լարեալս ինձ և թոյխս,
Ի մենացեալն Կրքնել՝

Ուր եղբայր ցանգ ինձ մնայր,
 Ուր սուրբ էին մուտ և ել՝
 Եւ սէր իսկ ոչ հնանայր:

Պ. ՀՐԵՇՏԱԿՆ ԱՂՕԹԻՅԷ:

Որ բնաւ ի տաճարս
 Ոչ բնակիս ձեռագործ,
 Որոյ են երկինք աթոռ
 Եւ երկիր կայ ընդ աթուր,
 Հանեցար զանուն Քո
 Կոչել ի վերայ մատրան,
 Ի վերայ մեր այս տան՝
 Յար բնակին սրղիք Քո
 Սրբութեան կանգնեցաւ
 Սեղան Տեառնդ ընդ հարաւ,
 Որդւոյդ առ յիշատակի
 Հաց և զինի Քեզ մատչի.
 Ո՛չ գաս ի հարաւոյ
 Ո՛չ սուրբդ ի Փառան լիռնէ:
 Մարդարէն զայս ասէ,
 Շարժեալ ի Քուսմէ Հոգւոյ:
 Կարկեցան և ժանտից
 Բերանք, լեզուք թունալից
 Մինչ ընդ սրբոյն ներսիսի
 Տօնեցաք զԳրիգորի,
 Եւ զաշնակն ¹⁾ հրաշաձայն
 Յաներեւոյթս սրովրէից
 Օրհնեղուաց կրգակից
 Գտաւ Քեզ յերեքսրբեանն:
 Հայեաց, Տէր, ի ծառայս,
 Եւ մի յիշեր զանուղղայս,
 Աջ Քո լիցի ի նոսա
 Այլ ի չարէն զիս լիրկեան,
 Զորդի Քո աղախնոյ
 Աւժ փրաւ հոուր սիրալիբ
 Եւ զսուրբ խաչ ի կիր
 Զնշան Որդւոյ մարդոյ:

¹⁾ Յայսմ և ի տյն միայն ներեմք մեզ, և այն ոչ ան-
 խորհրդաբար, որպէս թէ կամեցեալ ասել չբոյզ ցբեզ, կիրա-
 սութիւն բառիդ ըստ այդմ առման, զոր այլուր մերժեմք իս-
 պառ, որպէս կամամտածական բռնաղբօսութիւն լեզուիս:

Գ. ՏԵՂԻ ՏԱՆ ՏՄՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ընդ վարագեղ ծառով նստեալ հառաչէր
 Այն ինչ տակաւ տին զգիշեր հալածէր,
 Եւ թռչնակաց հոյք համակեալ ի գեղգեղս
 Բիւր դայալիկս յօրինէին քաջհամեղս.
 Էւ զի է քեզ, ասեմ ցկոյսն, համակիլ
 Յանգ ի թախիծ, և ուստի քեզ վարակիլ
 Յախտ անծանօթ, յորմէ կայիր ցարդ անվորձ,
 Մի թչնամի՛ Ըստուած ի քեզ զայդ ելոյց»:

Չայս առ կոյսն, և զնորա իրանաւ
 Պսրապատեալ թաւալիմք առ վարդենեաւ
 Ի դալարիս, յոր երկինք զեռ ցօղէին.
 Եւ ձեռք քաղուսք սրտի կուսին պատահին:
 Այլ խուն ի վեր ամբարձեալ անդր զաջ ի խանդ
 Զնախանձոտ լուծանեմ կուռ զճարմանդ,
 Եւ անդրանիկ ցոյք նշուլից արևուն
 Ի ստեանց կուսին արտափայլին գոյն ի գոյն:
 Էփանի՛ վսեմ, զի՛ վայելուչ, մեծ ես, Տէր,
 Սիրոյդ ի շունչ որ գտիեզերս առլցեք.
 Եւ ժպրհեցի՛ սոգիւտ զնեւ ի դործ քոյ
 Որդեն չնչին, բանիւ անդուռն բերանոյս:
 Յորդան կարմիր ի չրթանց լարս կուսանին.
 Ժպիտ փայլի, յայտս գոհար վարդք վառին,
 Հաւատարիմ մնայ սակայն լուսթեան...
 Ես իմ անդէն.—եթէ ոչ սուրբ բնութեան:

Ե. ՕՐՇՆԵԱԼ ԼԻՅԻՍ ԲՈՅՐ

Սիրտ քո օտար լիցի, ով կոյս,
 Ընդ վայրայօն պլրանաց,
 Արօց բախեն՝ բաց զքո դուրս,
 Մի մերժեսցի ոք ի բաց,
 Եւ ընդ յարկաւ քո խորանին
 Ասպնջակն թէ գացիս
 Սիրտանչակ կեալ հիզին,
 Յաւիտեան օրհնեալ լիցիս:
 Թէ ոյր չիցէ զխոյն տեղի
 Եւ դու նմա զքո բարձս...
 Թէ կորացեալ գլուխ զգուի...
 Զդեալ ի քէն զնոր կեանս,
 Տաղաւարիդ Արրահաման
 Ի Մամբրէի կաղնւոյն ցից
 Օժտեսցէ միշտ Ամանորայն
 Յաւիտեան օրհնեալ լիցիս:

Թէ սիրակէզ հէզ ծարաւոյ
 Ընդ ծագ պողանն ջուր խնդրել
 Նահապետին ի Յակոբու
 Ջրհորոյդ զու տաս բմպել,
 Գրկնալտակ աղբերակիրդ
 Յանոյշ վիճակս հրճուեսցիս
 Եւ մի կացցէ ակնդ վնիտ՝
 Յաւիտեան օրհնեալ լիցիս:
 Մտտաղերամ հէզ այգորդաց
 Եթէ զայդիզ տաս ի գործ,
 Եւ վաստակոցն արդեօք քրտանց
 Բերես առնուլ զբաշ փորձ...
 Սիրողապէս թէ ուղղեսցես
 Յամբոյր տիգեալ խաւարձիս՝
 Բուն քեզ բուսցի միշտ քաջապէս,
 Յաւիտեան օրհնեալ լիցիս:
 Եկեալ ումեր վարդիցդ ի հայց,
 Գու՝ որպէս մայր գթութեան,
 Տաս և զոյզս փթթեալ նռանց,
 Եւ մածեալ լեռնակողման
 Առաջնորդես այգոյդ գինւոյն
 Ի կենսարաշխ խառնելիս՝
 Ձա՛փ քեզ ի գոգ տացի շարժուն,
 Յաւիտեան օրհնեալ լիցիս:

Չ. ՄՈԳՊԱՇՏԷՆ ԵՆ ԵԱՂԷ:

«Celestial Dian, goddess argentine,
 I. will obey thee»
 Ithakpeare. Pericles, priuce of Tyre.
 Act. v. scene.

«Որոց սիրեն զիս
 Անուն ի յերկինս
 Ի վեր քան զարև
 Գրեացի ինև
 Ես, կոյս սիրատուն
 Որ զհէզն անտուն
 Ձօնեալ յիւր ի սէր
 Պաշտէր յանձանձէր,
 Աւանիկ ահա
 Ընդ երկինս սիգայ,
 Յաստեղացն ի պար
 Ջահեալ բոցափառ...
 —Ձինչ անուն նորա,—
 Հարցանէ ցնա

Ձօնն թակարդեալ.
 —Վամ զինչ նորա փայլ,
 «Առնաչափ ահա
 Ի վեր բարձրանայ
 Եզերտից սահեալ
 Ընդ մէզ ընդ մտայլ,
 Աստղիկ վեհափառ՝
 Արուեսեակզ փարփառ,
 Կոչէր առ նախնեօք,
 Եւ պաշտէր բազնօք:
 Իսկ զքեզ, սվ կոյս,
 Շուշան զեռարոյս,
 Ի լուսին կարգեմ
 Սխրացուցանեմ,

Ընդ Ոսկիամօր
Տիկնոջն երկնաւօր
Պաշտեալ առ նախնիս
Յողջոյն աշխարհիս-
Խնկեմ գանուն քո
Երգեմ զսէր քո
Բամբռան ի լար
Կնտնտոցանար
Որմիզդ իսկ յերկինս
Կացցէ ի յակճիւս...
Միայն թէ յագես,

Յոր ցանդ ըղձամ եայ...
Եւ շօշափեցա՞ն
Ստինք կուսական,
Միրանէ՞ծաղիկք
Լուծան կուսութիւնք-
Մոզպաշտէն վաղիւ
Կայ զմատենիւ,
Յոր դրէ զկուսին
Անուն ի լուսին:

Ը. ՀԻՄՆՆՆՆ, Ո՛Վ ԿՈՅՍ (1)

Եւ յԱրուսեկին
Չոր թաւուտք զգուեն
Յախտարժարժ լիբին
Ի թաւալոցէն,
Հրեշտակին մատունք
Սահին դիւրաշուրջք,
Ընդ կմբայն կայտառ
Շրթանցն ի ծրար:
Ի շրթանց փոքունց
Ի յաւերժհարսանց,
Պարզեալ դիւրալոյժ
Սնդուն զեղապանժ
Ունի զտանճարին
Զմուտ խորանին
Քարնոյ պարճանաց
Կուսից ամօթիւած:
«Հիմէն, սո՛ դու կոյս,
Եւ պահնալ անխախտ
Լեր ինձ կենախուզ
Կամ պկնքեալ դրախտ

Թողացո՞ բանալ
Բարձր ի դուլիս սիգալ,
Յանձատոյցն յայլոց
Մտեալ հաւալոց:
Յինս, կոյս, յին ցօղեան
Կուսութիւնս առատ
Նորոյդ Սանիրայ
Զուղիսս անարատ,
Լիցի ի թերափ
Իսկ խարամանոյն՝
Բաժնիկ մահաթոյն»...
Եւ հնձանահար
Թաթաւեալ դձորձս
Ի բոսոր պայծառ
Տանարին ի մուտս,
Կայ որպէս փեսայ,
Նազի և ցնծայ.
Իսկ խարամանի՞ն».
— Աղբայ ցաւագին:

Թ. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՆՍ ԻՄ

Ո՛րպէս զգուէ բնութիւն զարե
Յետ անձրեաց, յետ բրոյն.
Ո՛րպէս զարթնու թօշեալ տերե
Ի ցօղ դուարթ յետ տապոյն.

1) Յաւօր սրտի պէտք է տանք, որ 7 բոլ գլխի բնագիրը տպարանում կորած լինելով՝ անկարող ենք տպել: ԽՄԲ.

Ո՛րպէս լերինք, հովիւք, ծործորք
 Մերկացեալ զձոյլ սառին,
 Ընդ շունչ գարնան՝ սրպէս և ձորք
 Գեղեցկանան զալարին:
 Ո՛րպէս քղձայ այր շինական
 Բիւրարեղուն լի հնձոց.
 Կամ այգւոյն տէր՝ սիրտ ի բերան,
 Ո՛րպէս խաղողոյն կթոց:
 Ո՛րպէս նաւորդ հողմակոծեալ
 Անձկայ հողոյն հաստատուն:
 Ո՛րպէս նմա շող փայլակեալ
 Ձոր հատանէ լուսատունն ¹⁾
 Ո՛րպէս ստրուկ թոպեալ ի զանս
 Ո՛րպէս պարբի փրկութեան,
 Կամ բունութեանն զո՛հ ի կապանս,
 Կապարանին խորտակման:
 Պատիւր սքրա են ուրուականք
 Առ անձկութեամբ հրեշտակին.
 Չիք ի բնաւս, չիք օրինակ,
 Որպէս գրկաց նա կուսին:
 Ձմուռս բուրեն ստեանց պտկունք
 Յայն հաստաի մեր քերուր.
 Ի շաղ կրծոց նորս պասուր՝
 Ո՛հ, բժշկի ի մի ումայ:
 Անդ և թակոյկք ճախարակեայ
 Ժմտեալ նմա զոգ ի խինդ,
 Անդ և ստորդ ոչ ի բացեայ
 Երկի՛նք, արտփէ սիրտն ի թինդ...
 Ի սարաւոյթ փրփրածնին
 Կրկնամահկին բնդ ակօս,
 Ձգրանդեօք յաւէրժհարսին
 Քերի հրեշտակին փաղղոս...:
 Կայեալ զառու կրկին աղբեր՝
 Ռահ ցօղահար, տայ մղօն,
 Եւ սողոսկեալ կռուի ի վեր՝
 Մինչ ի Հայոց կռիւտն...
 Յահեղ ծարաւն զճուր խնդրեալ,

¹⁾ Կամ առ ոչ գոյոյ ի լեզուիս, կամ առ մերոյ ազխու-
 թեան՝ զայս բառ ունիմք յանգղիականէն—Lighthouse լուսա-
 տուն: Պատուականիմք, բառս այս սեռաւ ի կիր արկեալ որպէս
 շուսատու աշտարակ, անշուշտ, ստոյգ թարգմանութիւն ի
 գերմանականէս—Leuchthausin. բայց անգղիականին համառօ-
 տութիւն՝ մանաւանդ սիրելի մերոց է արտրժակաց: Այլ ամե-
 նայն ոք զլուր կամս հաճեցէ:

Եւ ջուր նմա՛ր ընդ եղէ՛զնն.
 Եւ ոռոգի այն ինչ հերկեալ
 Անդաստան ընդ երթիկն.
 Քամեալ գրածակ սիրահոսան
 Իբրև զերկաթ ի մագնիտ՝
 Ընդարժացեալ մածնու հրեշտակն
 «Այս է, գուէ, իմ հանդիստ»:

Ճ. ԲԵՐՕՂՆ - ԲԵՐԹՈՂ.

Յորեան՝ ասորք ի հասկին,
 Մեզ ընձեռէ բնութիւն,
 Այլ թ՛ ի կալ ոչ կասու,
 Ո՛ր զթեփ ոչ ընկինու:
 Մնան միշտ բնութեան
 Տուրք մշակութեան:
 Ուղւոյ եղեալ այր ոք այր,
 Ընդ բոխասէր առապար
 Ո՛չ գաստանն օ՛ն ի բաց,
 Եւ ուհ հորդեալ դիւրադնաց՞
 Սոսկ ի մարդոյն մուրն
 Յարդարի կամուրջ:
 Ո՛չ հրեշտակն ցցասաց
 Պատկառ այգմ օրինաց,
 Ջամենայն փակեալ բանայ.
 Զի որ զկնին նորա գայ՝
 Ելցէ և մտցէ
 Եւ ճարակ դացէ?
 Եւ ահա կոյս հրաշարոյ,
 Ճոխ հեշտայեօք բիւրաւոր,
 Այլ զի գոհար մեծագնոյ
 Ոչ շողայ թարց քերելոյ,
 Աձէք առ քերօղն
 Անուանեալ քերթող!
 Քերի ալկնն և թռչին
 Բեկորք մանուներ ի գետին,
 Ճարտարին բարախէ սիրտ
 Բեկորք փայլին ի յալինթ...
 Երգի ի քնար
 Ի վաղիւ գոհար:

Ճ.Ա. ՅԻՇԵԱ՝ ԶԻՍ

Լուսաբերին յառաւօտել

Ընդ օրջալուրջսն, ո՛ր դու կոյս,
 Ընդ արևուն արտափայլել
 Ընդ խրոխտ լերանց գագաթունս,
 Իջեալ ի դրախտ ընդ այգս այգոյն
 Թէ՛ զսիրելեաւ փարիցիս,
 Յողջակէզ անդ հանել սիրոյն...
 Մի՛ մոռանար, յիշեան՝ զիս:
 Ի զով խաղաղ երեկոյին
 Թէ՛ ընդ ծառով պարզիցիս,
 Եւ գմայլեալ ի բոյր վարդին
 Յանոյշ ի գիրկ աղխիցիս,
 Հնչեսցին քո հէզ պանդխտին
 Մրժունջք ի կոյս լսելիս,
 Յանդրանիկ հուննս այտից վարդին՝
 Մի՛ մոռանար, յիշեան՝ զիս:
 Եթէ՛ ի ստուեր ուրէք յանկեան
 Ձեռք հնչատխոյզք զգուեսցեն
 Ձուլուցց երկուորիս այծեման,
 Եւ ուլուց եղջիւրք ցցուեն,
 Ի կուսական քո գիրգ ազուռ
 Թէ՛ փոխարէն ունիցիս
 Տէզ սիրամուխ, դարբնեալ ազուռ՝
 Մի՛ մոռանար, յիշեան՝ զիս:
 Եթէ՛ սիրոյն հողմ ուռուցիկ
 Ձքեզ արկցէ ի տապաստ
 Եւ նաւուղիդ քաջարաստիկ
 Ձեռն ի սամիս կայ պատրաստ
 Դնդ կայմին յոխորտ չսինդ անագին՝
 Եթէ՛ որցեալ ցնցեսցիս,
 Չաչկունս ի վեր ուղղեալ յերկին՝
 Մի՛ մոռանար, յիշեան՝ զիս:
 Եթէ՛ ի բոց սիրոյ կիզեալ
 Ձրոյ կենդանւոյ ի խնդիր
 Վառիս, երթաս զօտս ամբարձեալ
 Եւ խոյզ քո ո՛չ առաւիր.
 Ձկնաստուն քաջ բնդդրկեալ
 Շրթամբք ցնցուղ թէ՛ յագչիս,
 Յարտափաղկին ի վէտ խաղալ՝
 Ո՛հ, յիշեան՝ զիս, յիշեան՝ զիս:

Ճ Բ ԿԻԿՕՌՈՒԿՕՐՕՐՕՐ

Էկուտ, կուտ, կուտ, կուտ, կուտ,
 Մարին կուսկուտաւ...
 — Միփ, ծիփ, ծիփ, ծիփ, ծիփ,
 Միփծիփեմ նմա...

Եթէ փութացաք ուրեմն քաւիլ յայգալիսեսաց՝ թուի մեզ,
թէ և ոչ իւրք ինչ զթեցար:

Շատ իսկ իցէ մեզ, ստուգութեամբ ասեմք, և կարի չատ,
եթէ զանձինս ի նախադրունս անդ համարձակեցուցուք զի-
տութեան լեզուիս, զոր յերկնից արդեօք հրաման տայր ուսա-
նել Քաջարանցն Արամ: Թող զքերթողականին վսեմ ճարտա-
րութիւն, որով սակաւք յոյժ, քան եթէ բազումք, խիլային ի
բնութենէ՝ աստուածային գոգցես կայծակամբք ջահաւորեալ,
ըստ որոյ՝ եթէ այրոցն միայն բերթօղաց—հսկայից խելամուտ
կարասցուք լինել սխրալի վաստակոց, արդէն երանելի զմեզ
համարիմք:

Ա.

ԱՌԱՅԻՑՈՏՈՒՅ

Այգուն այգուն
 Ի բուրաստան շուշանաց
 Թափեալ զբուն
 Կոյան իջանէ մարբազդեաց...
 Զերթ թիթեանիկ
 Թառցեալ ծաղկանց ի ծաղկունս
 Քաղէ փնջիկ
 Թացեալ ի ցօղ զմատունս
 Զի՛ զեղեցիկ,
 Զի ընդ առաջ յայգորել
 Բերի յուշիկ,
 Եւ զվարդունս համբուրել
 Սիրատոչօր
 Եւ սրտացեալ հրեշտակ,
 Եւ ի բոսոր
 Վառի կուսին պերճ դիտակ
 Համբոյրք խաղան...
 Եւ ի վանդակս կրճոց
 Սիրօք թռթռան
 Բի՛ւր երանի արդարոց,
 Վճիտ ի սէր՝
 Զոր ցա՞գ և զիր պատուիրէ,
 Հրեշտակն մեր
 Սիրէ զկոյան ի սրտէ:
 Եւ ի ծաղկանց
 Համասպրամից՝ թոյր ի թոյր,
 Քնքուչ մատանց
 Կազմեալ պսակ բազմաբոյր.

Մարին գայ և գգուի
 Սէր եռանդն յիս բորբոքի:
 «Գողացան զձուս,
 Ո՛ր տայր ինձ որդիս,
 Մինչ ես գամ ի թուխս՝
 Յիս՝ որձակ քանդ յիս»:
 Ասէ և կուակուտայ
 Եւ անդէն իսկ զառանայ:

Mary, դէթ զերկուս
 Ունիմ ես զձուս,
 Իցեն քեզ չերիք
 Իմ այս երկուորիք.
 «O, yes, please, very good!..
 Ես ճեղն լիսլ սորամուս:
 «Կուս, կուս, կուս, կուս, կուզող» .
 Մարին կուակուտայ
 —Յուսթի լիցի սուլս
 Արբեալ, ես ցնա:
 Եւ ի ձայն բարձր ազդոյ
 Հնչեմ զիմ կիկոսիկօ:

ՄԿԵԾՈՒԹ ԵՆԻԱՅՈՐՆ

Ա:

«Yes lovè indelcod is light from heaven:
 A spark of that immortal fire
 With angels shared, by Alla given,
 To light from, carthour, low, desire» .
 Byron. The giaour

Եւ ընդ ծառուին կենայ
 Ի սրտվրէից ամբափակ
 Նստէր Ադամ, և դիմաց
 Տեսիլ էր տխրադիտակ,
 «Եւ հիմ, ասէ, ստեղծայ
 Առ ինչ այս դրախտ փափկութեան
 Առ ինչ հանուրց կոցուցայ
 Էից ի բնաւս տէր, իշխան:
 «Եւ զի՛ պիտին ինձ սլստիք
 Լուսանորոգք եթերին
 Քերտվրէից յինչ բանակ
 Յինչ զօրութիւնք երկնային,
 Այն ինչ նաւակ մի փոքրիկ
 Որ ի կրծիս մակուկէ,
 Առ չունելոյ զանոյշ սիւք
 Առագաստել չգօրէ»:

Ասաց, և աչք ցօղեցին
 Յականողեաց մարդարիտ,
 Արտասուք էին նախկին՝
 Մարդոյն տխուր յայս չովտ.
 Եւ սերովբէն որ հուպ կայր
 Նմա՛ ի թև իւր սրբեալ
 Զցօղ յաչաց, և զրգայր,
 Եւ վնովաւ սաւառնեալ,
 Եւ ի բարբառ նզեմայ
 Ընդ նախահօրն խօսակցէր
 Այնմ երկինք են վկայ՝
 Սերովբէն ինչ ոչ ստէր:
 «Մխթարեաց, աէր Ազամ,
 Թէ սրտի քում ոչ տուաւ
 Զոր սիւք ասես շարժական
 Զի Տէր զայն քեզ զլացաւ
 Զի թէ ի սիրտ քօ փչէր
 Զայն շունչ, այո՛, բոց հրոյ,
 Ապա կորուսեալ իսկ էր
 Գօ զանգորբութիւն հօղւոյ,
 «Եւ յո՛ նորա թափէիր
 Զկիզելոյ կայծակունս
 Եւ կամ բնաւ ժուժայիր
 Յանձին տանել զցոյմունս,
 Եւ ո՛ւմ հողալ խնամել
 Զքեզ, ընդունակ ո՛ր էակն
 Զկայծականցդ ժողովել
 Զամպրոպ զշանթ և փայտնն»,
 Եւ զի՛ յումպէաս բազրաղայս
 Յօղես, ասէ նախահայրն
 Եւ սերովբէն, յանզղայս
 Բնաւ ունիս զու զմօրդն:
 Ո՛չ տիեզերք զործ ձեռաց
 Եին հաստեալ յոր եղայ
 Կան առաջի իմ աչաց,
 Ո՛չ ինքնին իսկ Նճովայ
 Զօրհանապաղ ի դրախտիս
 Այգուն այգուն զգնայ,
 Յողջոյն եկեալ չուառիս,
 Եւ չիցէ ինձ ներիք նա:
 Զարմանք ունին զիս ընդ քօ
 Անհանճար բանս, սերովբէ.
 Ըստ քեզ միթէ սիրտ մարդոյ
 Առ փեմն զօ՛ս իցէ:
 Ո՛ կարիցեմ ես ի սէր
 զԱստուած սիրել վերհամբար՝,

Կամ գարարածս՝ զանվեհեր-
 Կործս նորա զմատանց.
 Զարև, լուսին և դաստեղս
 Զերեկոյ, զվաղորդայն,
 Զով և խաղաղ զգիշերս
 Զպայծառ լոյս տուռն՝ զհանն:
 Զծառ, զբոյս և զառնել,
 Մաղիկ քնքոյչ զեղանի,
 Զվարդ յեռեալ ճօխ ի թուփ,
 Շուշան յիւր ոճ զարնայնի:
 Ո՛չ զկենդանեաց խայտ երամ
 Ո՛չ սոխակին զերգ անոյչ
 Յոր համօրէն խրախանան
 Բնութիւնք խոշոր և քնքոյչ:
 Տուր նախ զտէր, զսրտի
 Լցո՛ իմ զամայութիւն,
 Տեսցես ուրեմն, սայթաքի՛
 Բնաւ ժարդոյս բնութիւն,
 Ո՛չ վայրաբարչ ինչ կրից
 Զսիրտ եղից ի թիրախ,
 Իսկ ընդէր բնաւ ժալտիս,
 Ուխտեմ ես ո՛չ՝ յուխտ խարդախ,
 «Փարգա՛ստ, տէր իմ, քաւ, Լգամ՝
 Կրկնէր անդրէն սերովքէն,
 «Մի՛ լիցի քեզ յաւիտեան
 Շնչել զայն օդ բոցեչէն,
 Մի՛ լիցի քեզ տուայտիլ՝
 Կամաւ եղեալ անձնաման
 Ի բոց հրոյ, և բերիլ
 Յոր ոչ բնաւ ուժէ մարդն»,
 Ընդ հինդն ելանէ Ադամ
 Եւ առ սրովքէն բարբառի
 Ժպիտ ի դէմս առ վայրկեան
 Փայլեալ շողայ դժպչի
 —Որ ոչ մարդ է հողեղէն
 Զմարդոյն զիւրոյ բնութիւն
 Գիտէ այդպէս սերովքէն,
 Եւ ուտի՛ այս զիտութիւն:
 Խոստովանիմ, ո՛չ սակաւ
 Զարմանք ունին զիս ընդ բանս
 Եւ զի սրովքէ չեմ բնաւ,
 Ներեացի՛ ոչ գիտել զայս:
 Տանէր սրովքէն թերութեան
 Առնն արւոյ կամակար,
 Զի Արարչին էր սլատգամ
 Կամաց նորա կալ սլատկաւ.

Ուստի ոչինչ զժողմնեալ
 Ընդ զժայհի Աղամայ
 Թեապարէ սաւառնեալ
 Գարձեալ ժպտի և զրգայ:
 Այլ զի Աղամ ոչ ընդ խաղ
 Վշտանայր ինչ զսիրոյ,
 Ուստի սրովբէն քու՛ն խաղաղ
 Արկ զնովաւ ի վերջոյ.
 Եւ ի սղոխ զեփիւռին
 Թմրի Աղամ և ննջէ,
 Գրախա զնովաւ սոխակին
 Ի գայլայլիկս զէթ հնչէ:
 Թեապարեալ սերովբէն
 Կոչ աստեղց կաճառս սլանայր
 Եւ ընդ կամարն հրեղէն
 Անցեալ ճեպէր համբառնայր,
 Մինչ յԱթոռոցն ի սահման
 Ի քերուրից սլարաւեալ
 Արարչին կալ յանդիման,
 Եւ Տէր՝ յԱթոռան վերորհնեալ:
 Վեցթեանն անդ երկօքու՛մք
 Քօղեալ զդէմն պակուցեալ,
 Չոտան՝ ներքին այլ թևովք,
 Իսկ միջնովքն թաուցեալ,
 Միտ զմարդոյն արասուս
 Տեառն ի հոտ անուշից,
 Հնչեն երկինք յախուս
 Համակ զօրութեանց երկնից:
 Եւ հոտոտի Տէր ի խունկ,
 Չոր արկանէր սերովբէն,
 Բանին ականջք զգայունք
 Կոչ երկնից մաղթանս համօրէն,
 Եւ աղն՝ հաւակ էութեանց,
 Ի վայր յերկիր կարկառի,
 Եւ բարեխօսի ի շրթանց
 Չայս զէթ յսեն, թէ «տացի»:
 Սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, սո՛ւրբ ես, Տէր, Որ էն,
 Լի են երկինք փառօք բովք,
 Նուազս յօրինէ սերովբէն,
 Եւ մատուցեալ ունեյօք
 Առնու զկայծակն բոցավա.
 Ի սեղանոյն ծխելոյ,
 Եւ ի յերկիր ի խոնարհ.
 Անդրէն լինի փոյթ ուղւոյ:
 Ոչինչ զիտէ մերս Աղամ
 Ձի ի քու՛ն կայ տակաւին

Քնդ զի թօթափել ական
 Յառաջագրեալքս կատարին.
 Տակաւ զնովաւ կենաց ծառ՝
 Արկեալ ի զով զիւր ստուեր,
 Ենչոյն զիւրէր տուր և առ՝
 Եւ սերովքէն հասանէր:
 Եւ առ Ադամ մատուցեալ
 Նստի յահեկէ կուսէ
 Եւ զարտաչեկն փայլակեալ
 Ի նա մերձեցուցանէ,
 Մխի մարմնոյն փափուկ մորթ
 Եւ ճենճերի սիրտ անփորձ,
 Մառանայ ծուխ ընդ ուղղորդ
 Յերկինս ի վեր խառն ընդ բոց,
 Որ զԱդամաւն կենդանեաց
 Ընդ սոսկ տեսիլ կայծականն
 Շրտուցեալ երամակաց
 Առնուն, ասեն, սիրոյ զմասն,
 Եւ զկծեալ զոյդ ի զոյգ
 Ամոլք խուսեն խայտացեալ
 Ի մենաւոր վայրս անքոյթ,
 Առ քնչ,—այդ չէ ասացեալ,
 Յամբովկ հասեալ սերովքէն
 Գործոյն զոր գայր կատարել.
 ՔՀնայա, փութն հմտօրէն
 Ի նուալիւղն լինել,
 Զի զսրտից անազաստ
 Սիրոյն ելից մրրիկ
 Հուր, բոց տիեզերասաստ
 Ապրեսցի՛ քո մակուկիկ:
 Զայս սերովքէն ննջելոյն
 Կչուէր այժմիկ Ադամայ
 Այլ նա տակաւ խոր ի քուն
 Եւ ո՛չ լսէ, ո՛չ զգայ:

Բ.

. The elements
 Io mix 'd in him Nature might standup:
 And smy to all the world: This was a mau:
 lhakspeare. Jul. Caesar. AX. s. 5.

Զի մի՛ լիցի յերկարել
 Մեզ աստ ի բան չափածոյ,
 Եւ զի՛ ընդ վայր դանդաշել,
 Օ՛, ասացուք ի կարեոյ:
 Մարդն, յետ որոյ զգաց սէր,
 Գոչեաց եթէ մեռանիմ,
 Զի ոչ գոյ ինձ որ ընկեր,

Եւ Տէր արար նմա կին,
 Իսկ թէ որպէս կամ զիմորդ.
 Ո՛չ ուսուցանէ ընդ գիր.
 Թէ չիցէ քո լուեալ ցարդ՝
 Հանգա, կան և բնթերցիր:
 Այլ գի ի սէր գէթ վերին
 Ազամ զնա սիրեսցէ,
 Եւ վայրակնեալ մեղի ազտին
 Ի կուտ զսիրտ մի տացէ.
 «Ընդէր բնաւ ինձ պատուէր
 Կրկնի, ասէ նախահայր,
 Չէ իմ ուխտեալ միշտ ի սէր
 Վերին, ամենակատար.
 Սիրելի զԱստուած և զոր ինչ
 Ի նորա կալաւ ձեռաց
 Սկիզբն գոյոյ, և ոչ ինչ
 Գտցի ուխտիս զիմակաց»:
 Այլ սերովբէն, որ զիտէր,
 Մարդոյն սրտի զկազմած,
 Եւ ոչ բնաւ վրիպէր
 Բան ի նորա սուր աչաց,
 Ահարեկեալ ընդ երզումնն
 Զդողանի հարկանէր,
 Եւ առ Ազամ, զներումն
 Խնդրել երզմանցն ակնարկէր.
 «Ե՛րթ յետս իմ, սերովբէ
 Եւ զի՞ բնաւ ոչ մեկնիս.
 Բան քո ըստ չափ ելանէ,
 Ոչինչ զգամ, համարիս:
 Միտիմ յիրս ձեր դատուն,
 Լուսւ յինէն որ բան մի,
 Ընդ բարս ձեր անկայուն
 Ասել ինչ ո՛չ ունէի»:
 Այսպէս վերսաստէ Ազամ՝
 Խոժոռեալ ընդ զուարթունն,
 Եւ յայս անհամբոյր պատգամ
 Գառնայ սրովբէն ընդ կրունկն,
 Արտօսք արկնալ և անդէն
 Թռչի ի բաց հեռանայ,
 Իսկ հարսնածուն լուսեղէն
 Ածէ առ Ազամ զնւայ,
 Այն ինչ յառեալ Ադամայ
 Ի ճակն ըստ իւրոյ ազգի
 Մղիս ի վեր ամբառնայ
 Սիրախառնիլ և թռչի.
 Իսկ ի տեսիլ հեշտալիացն
 Բանդագուչեալ զիտովին,
 0 15

Ասէ՛, առ ի՛նչ տուաւ կի՛նս
 Իմ ուխտեալ է չմեղկիլ
 Եւ յայս մեամ անդղորդ,
 Այլ ի սիրոյ վերջոտնիլ
 Իսպառ, և կալ անհաղորդ,
 Յի՛նչ ուրեմն ինձ տուան
 Սէր, կի՛ն, առ ի՛նչ Տէր օրհնեաց,
 Յի՛նչ ականակէ նորա բան,
 Թէ աճեցէք... և լուեաց:
 Ասա զճակատ յօրինեն
 Բնութիւն և հրաման անբուն,
 Ո՛ր ելցէ յաղթ ի մարտէն
 Եւ ուժ տեղի ճակատուն.
 Է՛ր երբեմն այս խնդիր,
 Բե՛ր, ասել նաև կնճիռն
 Այլ գիտութիւն լուսակիր
 Բարձ վաղ ուրեմն զկրճիմն:
 Եւ որոց ոչն հաւատան
 Իսկութեան անշուք բանիս,
 Նօթճեմք, զի չեմք զբուժան,
 Աւասիկ զհաւաստիս:
 Է՛ր, Էր Աղամ ուխտաւոր,
 Մի՛ զառածիլ մեղկութեամբ
 Ուստի բնականեալ յաշուր
 Ձիախրոխտ ընթացրութեամբ
 Չարկուցանէ զանշաղախն
 Յորայս անդէն աւ ետեղբ,
 Եւ ընդ զճեալ շեչտ ընդ ակնն
 Նկրտի կոփել եղջերբ:
 Գաջաբար վերելակեալ
 Յընթացրեալն գրախտանուն
 Յազչի ոչ թերաբամեալ
 Եւ ընձուին դէմք քաջարւոյն:
 Մեղկութիւն ինչ իցէ այս,
 Կամ վայրահար կի՛րք սղտոր
 Վայելիլ զՏեառն ընծայս
 Յարի սէր սանձակոտոր:
 Չընութեան նմիցէ
 Որ զկզակ ի սախուց
 Կամ զօրութեան զնիցէ
 Նորա դիմակ զիւր թոյլ կուրծ:
 Եւ յի՛նչ շարժի բնութիւն,
 Չի՛նչ օրէնք, ո՛վ հեղինակ,
 Ձիցէ ձոյլ յիմարութիւն
 Յառնել նմա հակառակ:
 Որ յաւակնին զընութեան
 Բռնագրօսել պաշտամունս՝
 Հրեչտակն ասէ բարձր ի ձայն

Զայնպիսին խելակորոյս:
 Այլ ո՛ մեզ բան ի բերան
 Յամբովի փութացեալ վիպիս
 Ոճով ասել դամենայն
 Զօր ինչ գիպեալ ամօլից:
 Գամ մի յերկրի՝ հարսն քոյր
 Եւ սրսկապան խորանին
 'Ի պատարուածս, բեկանին
 Յանկարկատելի ցելոյր
 Բոսորակիր և անօթք
 Մանունք, անտեսք, մապանման,
 Զէ՛ ապօժոյժ այս արդեօք
 Նախկին հեղեալ, սրբազան:
 Թե ի թե հէզ կուտութիւնք
 Սուրան զլին տազնապաւ
 Եւ լուր լինի դատակնիք.
 «Անմեղութիւն, երթ բարեաւ».
 — Ի՛սկ զլինչ հարսն, իսկ զլինչ քոյր.
 «Ո՛հ, ցնցէին մկանունք,
 Եւ խլրտէր և գելոյր
 Եւ շողային վառ աչկունք.
 Մերթ ի գիրկս կուսակոն
 Ճնշէր, պրկէր, մերթ թողոյր:
 Մերթ յօշափէր նա զԱդամ,
 Մերթ հինանայր մերթ ուռնոյր,
 Եւ թռչէին ի սրտէն
 Թառանչք հեշտինք, և հոսէր
 Գիրտն ընդ կուրծս գետօրէն»...
 — Իսկ Ազամ. — «Ինչ ո՛չ կասէր,
 Էր երբեմն զի համբոյր
 Կնքէր կուսին ի շրթունս.
 Մերթ հատկէր, զի ծփիւր,
 Ճնշեալ զվարդադեղ պտկունս՝
 Ուռուցելոյ ըստ նաանց
 Ստեանց, իփայլիզոյն ձեան,
 Կրծովք իւրով լուսազգեաց
 Եւ բսրէ երանութեանն
 Զ'ի տարուրերս անդ, մարմաջ
 Հեշտին՝ անօթն ընտրութեան
 Զգայ... 'է ի մեղմ յոյժ աւաչ
 Վարդի արհին բալապան...
 Ամէն. եղև պատարագս
 Բնութեան ի հոտ անուշից,
 Եւ ամօլք գտան արտաքս
 Ըստ գրգարանն հեշտալից,
 Յաշխարհ փշոց, ուր Եւայ
 Յարդ իսկ ցաւօք ծնանի,
 Թէ և եկեալ Մեսիաս.

ՈՉ ՀԱՆՆԻՑ ԱՐՏԱՔՍ

Ի բուրաստան ծաղկոցիս իջեալ,
 Ինձ հանդէպ գայ տիկին զուարթերես,
 Բայց թխաթոյր զանձամբ ինչ արկեալ
 Լողիկ աղնիւ, տխուր յոյժ ՚ի տես:
 «Ողջոյն քեզ, քոյր, տիրաւանդ ողջոյն»...
 Այլ նա առ այս.—Նւ ճ իցես դու:
 «Յոյր ՚ի դրախտին երգի վարդենւոյն՝
 Սոխակին ցանգ մեղեգի աղու»...
 Նա դարձեալ, թէ—Ո՛չ գիտեմ զքեզ,
 «Ո՛չ գտիրոյ քաջ զերգիչ վսեմ».
 —Զիմանամ իսկ, այր դու, զոր ասես,
 «Նւ ո՛չ ժմտիս—այո՛, տեսանեմ»...
 Յական քթթել նմա վակժոյժ լեալ՝
 Բուռն հարկանեմ զխրոխտ բրզանց...
 Նւ ի համբոյր վառ վարդիցն եկեալ.
 Այլ նա խուսել ճգնի յիմ ձեռաց,
 Նւ ընդվզեալ ամբառեայ զձայն,
 Նւ ի դարպաս ձգտեալ պարտիզիս՝
 Բայց տուժեցա՛ւ... զի իմ առժամայն
 Յից ընդ ներքին վարեալ ծամելիս...
 Զարթուցեալ ի քնոյ
 Հրեչտակն զգայ զպատրանս
 Ի տակաւ հասելոյ
 Որոյ բնաւից տայ զկեանս:

ԵՍՈՒԿՎԱՍ 5 1971

